

प्राथमिककाल

१.१ पूर्वपीठिका

अभिलेखले शिलालेख, ताम्रपत्र, कनकपत्र, चिट्ठिपत्र, स्याहास्रेस्ता तथा हस्तलिखित सामग्रीहरूलाई बुझाउँछ। यहाँ अभिलेखहरूमा भाषाको बेहोरा लेख्ने भाषाविद्, पण्डित, जैसी, ब्राह्मण तथा शिलालेख, ताम्रपत्र तथा कनकपत्रको भाषा खोप्ने टमोटाहरूले तयार गरेका तत्कालीन समयमा तत्कालै लेखिएका अभिलेखभित्रका तत्कालीन बोलीचालीका भाषालाई मध्यजनर गरी अध्ययन गरिएको छ। सङ्कलित अभिलेखीय सामग्रीलाई रूजु गर्ने कार्य गरी तथ्यापन गरिएको र सामग्रीमा देखिएका समस्या र समाधानका विषयलाई पहिचान गरी समग्रमा आधुनिक नेपाली व्याकरणको व्याकरण तत्त्वका आधारमा विश्लेषण गरी प्राचीन तथा मध्यकालीन नेपाली भाषामा पाइएका आख्यात (क्रिया) र तिनका संरचनामा समावेश भएका रूपगत तथा व्याकरणगत तथ्यहरूलाई प्रस्तुत गरिएको छ। तिनै तथ्यहरूलाई तथ्यापन गर्दा प्राप्त भएका केही अभिलेखहरूलाई तल प्रस्तुत गरिएको छ।

(क) एघारौँ शताब्दीको भनिएको वि.सं. १०३८ (दामुपाल)को अभिलेखका बारेमा योगी नरहरिनाथले वि.सं. २०१३ सालमा प्रकाशित गरेको अभिलेखको पाठअनुसार : “ॐ स्वस्ति (श्री शाके १...हु..... त.....सुपाल सुपुत्र.....स्थिरस्तम्भः ॥ केल्हु अ....डको भाइ ॥ राजपाल उडं भाइ ३” रहेको छ भने पूर्णप्रकाश नेपाल ‘यात्री’ले वि.सं. २०३९ सालमा प्रकाशित गरेको अभिलेखको भाषा पाठअनुसार : “ओंद्मे हु.....दामुपाल भुपाल रेष भई। किष्णु अडैको भाइ ॥ सउंपाल अडै सा ९०३” लाई हेर्दा तुलनात्मक रूपमा भाषामा फरक देखिनुका साथै योगीले उल्लेख गरेको ‘स्तम्भः’ नामशब्दलाई यात्रीले ‘भई’ असमापिका क्रियाको रूपमा उल्लेख गरेको देखिन्छ भने योगीले उल्लेख गरेको ‘सुपाल’, ‘स्थिर’, ‘केल्हु’, ‘राजपाल’ र ‘भाइ ३’ लाई यात्रीले ‘दामुपाल’, ‘रेष’, ‘किष्णु’, ‘राजपाल’ र ‘९०३’ शब्दको प्रयोग गरेकोले यी दुवै अभिलेखको

पाठमा अर्थतात्त्विक दृष्टिले भिन्नता देखिन्छ। तसर्थ योगीले उल्लेख गरेको पाठमा क्रियाको प्रयोग देखिदैन भने यात्रीले उल्लेख गरेको अभिलेखमा क्रियापदको प्रयोग भएको देखिएकाले वाक्यतात्त्विक व्याकरणका हिसाबले यसलाई क्रियाको अध्ययनमा समस्या देखी यस अभिलेखलाई अध्ययनका लागि समावेश गरिएको छैन।

- (ख) बाह्रौं शताब्दीको भनिएको वि.सं. ११४८ (संग्राम मल्ल)को अभिलेखको पाठअनुसार : “राइका भाष ॥ डुम्राक गोलाइक थापो अधिकारि कार्कि महतारों प्रति संग्राम मल्ल आदित्य मल्लयोः स्थतिकृतः हरिश्चन्द्र जोइसि प्रभृतिगोलाइक वाहक पोटला सद्या सुदको पसा भै संग्राम मल्ल कि भाष सो कर अकर सामा सपाटा पाइ भुच ॥ मुडोलि पेटोलि गडालि पुतालि सर्वकर अकर शुद्ध करि अक्र्याछुं कोइ नपाव संग्राम मल्ल देव कि भाष् शाख पसा कि अक्र्या हरिश्चन्द्र जोइसिक चेला चेलालि भुच (यात्री : २०३४, पृ.२३७) ॥” र वि.सं. ११५४ (भारशिव मल्ल) को अभिलेखको पाठअनुसार : “राइकि अदस कि ॥ भूमि पसा भै संकल्प करि अत्र्याछुं तिल कुस सद्या सुका जसु जोइसि पाइ भूमि करि कपरि रिलुजा जाड गायको गदालो रागति सिग जतोजाको दिचु माच कोटको चारु थाक रासु गावको चारु थाक सद्या पोटलो दिचु रागति सिग सुजान सिग कि भाष भाव सिगकि भाष मया चितोइ अक्र्या छुं जसु जोइसि पाइ। सर्व कर अकर सर्व दोष सुद्ध आकासकि ढिय पातालकि निध गडालि पुतालि नाठ नटालि भागाका कोइ दिचु (यात्री : २०३४, पृ. २३८) ॥” का भाषा सहज, सरल र शिष्टका साथै वाक्यमा समापिका क्रियाको पर्याप्त प्रयोग भएको देखिए पनि ती अभिलेखमा प्रयोग भएका भाषाको प्रयोग, क्रियाको संयुक्त संरचना तथा समापिका क्रियाजस्ता चौधौं शताब्दीका अभिलेखका भाषा व्याकरणका विशेषतासँग मिल्दाजुल्दा देखिएकाले करिब दुईसय वर्षको अन्तरालमा बाह्रौं शताब्दीका अभिलेखको भाषा र चौधौं शताब्दीको वि.सं. १३२७ (अक्षय मल्ल) पछिको अभिलेखको भाषा एकै प्रकृतिको रहेको विश्लेषण गरी ती दुई अभिलेखलाई पनि यस अध्ययनमा राखिएको छैन भने अभिलेख सङ्कलकले वि.सं.

१३१२ (अशोक चल्ल)को भनी प्रकाशित गराएको अभिलेखको पाठ “हाम्रा आली अटली अटल करि अक्र्या छु (खनाल :२०३४, पृ.१)।” लाई पनि सक्कलप्रति विवाद र भाषिक तथ्यहरूको अभावमा यस अध्ययनमा राख्न सकिएको छैन।

१.२ प्राचीन नेपालीको लेखन निर्णय

राहुल साँकृत्यायनको “तिब्बत में बौद्ध धर्म (सन् १९९६, पृ.१९)” सम्बन्धी पुस्तकमा तिब्बतीय राजवंश तथा बौद्धगुरुकुल परम्पराको इतिहासमा सन् १०४२-११०२ को दिपंकर युगको बारेमा उल्लेख गर्दा पश्चिमी तिब्बतको गुगे क्षेत्रमा नागराज नामको राजवंशीय सन्ततिको नाम उल्लेख गरेको पाइन्छ। उनकाअनुसार ल्दे-ग्चुग्-ग्मोग्का जेठो छोरा खोर्-ल्देले आफ्नो राज्य आफ्ना भाइ स्रोङ्-ल्देलाई दिएर आफ्ना नागराज र देवराज नामका दुई छोराहरूलाई साथ लिएर भिक्षु बने भन्ने उल्लेख गरिएको छ। तसर्थ इतिहासको कालखण्डमा तिब्बतको गुगेक्षेत्रबाट आफ्ना बाबुको साथमा आएका नागराजले तत्कालीन समयमा सिंजाराज्यको स्थापना गरेको हुन आउँछ। गुगे क्षेत्रबाट आएका नागराजद्वारा स्थापित सिंजा प्रदेशको राज्यबाट नै सुदृढ सिंजाराज्यको रूप देखापऱ्यो भन्ने तर्क सूर्यमणि अधिकारी र मोहनप्रसाद खनालको पनि रहेको छ। उनै नागराजका सन्ततिहरू चाप, चापिल्ल, क्राशिल्ल, क्राधिल्ल तथा क्राचिल्लले पछिसम्म खस अधिराज्यको राज्य चलाए।

त्यसैगरी क्राचिल्लसम्मको इतिहास एट्किन्सन (१८८४ ई.) काअनुसार ऐतिहासिक तथ्य र राज्याधिकारीका रूपमा प्रमाणित भएको कुरा कुमाउँमा क्राचिल्लले राखेको कुमाउँ विजयेश्वर (वालेश्वर) महादेवको (बद्रीदत्त पाण्डे : १९१-९२)को ताम्रपत्र (शाके ११४५ > ई.१२२३ > वि.सं. १२८०) बाट देखिन आउँछ। त्यस्तै योगी नरहरिनाथ (२०१३) का अनुसार नागराजद्वारा एघारौँ शताब्दीको अन्तिम चरणमा स्थापित खसराज्यमा नागराजपछि चाप, चापिल्ल, क्राशिल्ल, क्राधिल्ल तथा क्राचिल्ल राजा भए भन्ने उल्लेख छ। सूर्यमणि अधिकारी (२०४३, पृ.७९) काअनुसार कुमाउँको वालेश्वरमा प्राप्त क्राचिल्लको अभिलेखबाट पनि वि.सं. १२६४ मा क्राचिल्ल राजा भए र यसपछि अशोकचल्ल राजा भए

भन्नेउल्लेख गरिएको छ। यस अभिलेखले क्राचल्ल र अशोक चल्लमध्ये को बाबु र को छोरा हो भन्ने बारेमा भ्रम उत्पन्न गराएको छ। तर माधवप्रसाद पोखरेल (२०५६:१, प्रज्ञा-९०)का अनुसार क्राचल्ल र अशोक चल्लका बारेमा उल्लेख गर्दा अशोक चल्लभन्दा क्राचल्ल १६ वर्ष कान्छो देखाई गड्वाल गोपेश्वरको (शाके १११३ > ई.११९१ > वि.सं. १२४८)को अभिलेख र कुमाउँ वालेश्वर (बाडाहाट)को अभिलेख (शाके ११२९ > ई.१२०७ > वि.सं. १२६४)को तुलनाका आधारमा क्राचल्ल अशोकचल्लका छोरा हुनुपर्ने तर्क अगाडि सारेको पाइन्छ। सूर्यमणि अधिकारी (२०४३, पृ.७९)का अनुसार अशोक चल्लकै समयमा खसराज्यको अधीनअन्तर्गत कर्णालीप्रदेश, गण्डकीप्रदेश, केदारखण्ड, कुमाउँ, गड्वाल तथा खारीप्रदेश र तिब्बतको गुगे, गांग्री र पुराङ्ग सबै प्रदेश समावेश भइसकेको कुरा उल्लेख छ। तर तत्कालीन खस अधिराज्यमा क्राचल्लको अभिलेख नपाइनु र अशोक चल्लको अभिलेखहरू पाइनुले अशोक चल्ल क्राचल्लका छोरा हुनसक्ने तर्क गर्न सकिन्छ।

यसै सन्दर्भमा नेपाली भाषा र इतिहासका क्षेत्रमा नेपाली विद्वानहरूबाट हुँदै आएका अनुसन्धान र त्यसको विस्तारले गर्दा नेपाली भाषाका प्राचीन अभिलेख र प्रमाणहरू पर्याप्त उपलब्ध हुँदै आएका हुन्।

यसै उपलब्धिका क्रममा बालकृष्ण पोखरेल (२०४३)ले वाज परीक्षालाई सम्बत् १००० तिरको भनिउल्लेख गर्नुभएको छ। यसभन्दा अघि प्रकाशित सोही ग्रन्थलाई पोखरेल (२०२०)ले ब्रजभाषाको प्रभावमा सम्बत् १७०० तिर लेखिएको भनि स्वीकार गरिएको थियो। नेपाली भाषाको ऐतिहासिक सामग्रीका अन्वेषक पूर्णप्रकाश नेपाल “यात्री” (२०३९)ले सम्बत् १०३८ को दामुपालको दुल्लुको शिलालेख पनि प्रस्तुत गर्नुभएको छ। वरिष्ठ भाषाविद्हरूबाट “राजा गगनिराजको यात्रा” नामक ग्रन्थको मन्तव्य पृष्ठमा व्यक्त गरिएका भावहरूले सम्बत् १०३८ को अभिलेखलाई अनुमोदन गरिएको भै देखिन्छ, भने केही भाषाविद्हरूले पनि मौनसम्मति प्रकट गरेको देखिन्छ। बालकृष्ण पोखरेल (२०४३)ले त “भूपाल दामुपालको समयको दुल्लु शिलालेख” भनि पाँचसय वर्ष (२०४३) पुस्तकको अग्रभागमा उल्लेख गर्दै प्रमाणित गर्ने थप कोशिस गरिएको छ। सूर्यमणि अधिकारी (२०४३, पृ.४)का अनुसार पूर्णप्रकाश नेपाल ‘यात्री’को

शाके ९०३ (वि.सं. १०३८)को शिलालेखको मिति नै सन्देहास्पद छ र यसको लिपि पनि दशौं शताब्दीको नभइकन चौधौं शताब्दीको देखिन्छ भनेर वि.सं. १०३८ को दामुपालको शिलालेख पहिलो प्रामाणिक शिलालेख हुन नसक्ने भन्दै मिति र लिपिका बारेमा शङ्का प्रकट गरेका छन्। ठाकुरप्रसाद पराजुली (२०४५, पृ.३२)ले पनि वि.सं. १०३८ को दामुपालको शिलालेखलाई इतिहासकार एवं अनुसन्धानकर्ताहरूको साक्ष्यता प्रकट गर्दै हल्का असहमति प्रकट गरेका छन् भने देवीप्रसाद गौतम (२०४९:४७)ले वि.सं. १०३८ को दामुपालको शिलालेखलाई समयका बारेमा प्रमाणित नभइसकेको स्वीकार गरिएको पाइन्छ। ब्रतराज आचार्य (२०४९:५०, वाङमय)ले भने सूर्यमणि अधिकारीकै मतको सेरोफेरोमा रहेर उक्त अभिलेखलाई सन्देहास्पदकै कोटीमा राखेका छन्। सूर्यमणि अधिकारी (२०५६, पृ.३५)ले वि.सं. १०३८ को दामुपालको अभिलेख भ्रमपूर्ण छ भन्दै 'यात्री'को २०३९ सालमा प्रकाशित "राजा गगनिराजको यात्रा" नामक पुस्तकको परिशिष्ट पृष्ठ -१२२ मा नेपाली भाषाको सर्वप्राचीन अभिलेख भनी योगी नरहरिनाथद्वारा वि.सं. २०१३ मा प्रकाशित भइसकेको शिलालेखलाई आफ्नै खोजको रूपमा प्रकाशमा ल्याए भनेर योगी र नेपालको अभिलेख उतारलाई समेत तुलना गर्दै उक्त अभिलेखको श्रेय योगीलाई जाने तर्क प्रस्तुत गर्दै समय र लिपिका बारेमा समेत प्रशस्त शंका प्रकट गरेको कुरा माथिनै उल्लेख गरेका छन्।

वि.सं. १०३८ को दामुपालको शिलालेखका बारेमा एकाथरी विद्वानहरूले समर्थन गरेजस्तो अर्काथरि विद्वानहरूले मौनसम्मति दिएजस्तो र केहीको यस अभिलेखप्रति विभिन्न मतमतान्तर रहेको बेला माधवप्रसाद पोखरेल (२०५६:१, प्रज्ञा-९०)ले यस अभिलेखको बारेमा प्रमाणित तथ्य प्रस्तुत गर्ने जमर्को गरेको पाइन्छ। पोखरेलले "दामुपालको कालनिर्णय" शीर्षक दिई दामुपालको शिलालेखको कालनिर्णय गर्दा थुप्रै आधार र तथ्य प्रकट गरेको देखिन्छ। उनकाअनुसार वि.सं. १०३८ को दामुपालको शिलालेखको कालनिर्णय गर्दा नेपालको इतिहासको अनुसन्धानको समीक्षा, पश्चिम नेपालमा खसहरूको इतिहास, जुम्लाको नागवंशीय परम्पराको ऐतिहासिक तथ्य, क्राचल्ल र अशोकचल्लको समयको लेखाजोखा, पालवंशको इतिहास, कन्नौजसँग खसहरूको सम्बन्ध, देवनागरी लिपिको

इतिहास, प्रस्तुत शिलालेखको लिपि तथा भाषावैज्ञानिक आधार आदिबाट विश्लेषण गर्दै वि.सं. १०३८ को दामुपालको शिलालेखभित्र प्रयोग भएको भाषावैज्ञानिक एवं अन्य तथ्यका आधारमा उक्त शिलालेख बाह्रौं/तेह्रौं शताब्दीको हुनसक्ने दावी गरिएको छ। यसो हुँदा सो अभिलेख नेपाली भाषाको पहिलो अभिलेख हुन नसक्ने देखिन्छ। सिद्धान्ततः पोखरेलको तथ्यात्मक विश्लेषण यथार्थको बढी नजीक रहेको पाइन्छ।

‘यात्री’ले नै अन्वेषण गरी प्रकाशित गरेको सम्बत् (शाके १०११) ११४६ को सिंजाका राजा सँग्राम मल्लको डुम्राकोटे अभिलेख र राजा भारशिव मल्लको सम्बत् (शाके १११९) १२५४ को अभिलेखका बारेमा पनि इतिहासका अन्वेषक एवं भाषाविद्हरू अलमलमा देखिन्छन्। यी अभिलेखहरूमा खास गरी वंशावलीमा उल्लेख भएका शासकसँग नामावली भिड्दैन। त्यस्तै उक्त अभिलेखमा प्रयुक्त भाषा पनि चौधौं शताब्दीको जस्तो देखिन्छ। तसर्थ वंशावली एवं भाषा वैज्ञानिक आधारबाट हेर्दा यी दुई अभिलेखहरू समस्या कै रूपमा देखापरेको तर्क भाषाविद् एवं इतिहासका अन्वेषकहरूको रहेको छ। लिपि, वंशावली, समय तथा भाषावैज्ञानिक आधार एवं जातीय उत्थानका आधारबाट प्रष्ट भएमा उल्लेखित अभिलेखले आफ्नो स्थान ग्रहण गर्नसक्ने देखिन्छ। यी अभिलेखमा प्रयोग भएका भाषालाई हेर्दा नेपाली भाषाको परिस्कृत इतिहास अझ परसम्म जान सक्ने देखिन्छ। तर हाल विद्वानहरूका अनुसार यकिन भन्न सकिने स्थिति छैन।

विगतमा धेरै चर्चामा आएको वि.सं. १३१२ को अशोक चल्लको हुम्लामा प्राप्त प्रशासनिक ताम्रपत्रलाई पनि शङ्काको रूपमा हेरिएको पाइन्छ। यसका अन्वेषकले ताम्रपत्रको बेहोरालाई चर्चामा ल्याए तापनि त्यसको सक्कल वा प्रतिच्छविलाई आजसम्म प्रस्तुत गर्न नसक्नु नै शङ्काको कारण बन्न गएको हो भन्ने तर्क रहेको छ। यो ताम्रपत्र हुम्लाको रेलिङ्ग गुम्बाका लामाकहाँबाट भेटिएको कुरा यसका अन्वेषक मोहनप्रसाद खनालले २०३४ साल आषाढ १७ गतेको गोरखापत्रको प्रथम पृष्ठमा बताएका छन्। सामान्यतया भाषिक संगठनका दृष्टिले हेर्दा यो अभिलेखको अभिव्यक्ति वाक्यका कर्ता, कर्म, र क्रियाजस्ता सम्पूर्ण अवयवहरूलाई साथ लिएर प्रकट भएको छ।

तर पनि इतिहासका विद्वानहरूबाट आधिकारिक पुष्टि नभएसम्म यस अभिलेखलाई पनि विचाराधीन नै राख्नु उपयुक्त ठहर्दछ। “अभिलेखको भाषा जतिसुकै आकर्षक भए पनि इतिहास विषयका विद्वानहरूबाट आधिकारिक पुष्टि नभएसम्म अप्रष्ट र प्रमाण पुग्न नसकेका अभिलेखलाई विचाराधीन सामग्रीकै रूपमा राख्नु उपयुक्त हुन्छ” भन्ने उल्लेख गर्दै अशोक चल्लकालीन दुल्लुको बौद्ध शिलास्तम्भका अभिलेखदेखि प्राचीन नेपाली भाषाको रूप र अभिव्यक्तिको सर्वेक्षण गर्नुपर्ने तर्क ठाकुरप्रसाद पराजुली (२०४५, पृ. ३३) रहेको छ भने सूर्यमणि अधिकारीले वि.सं. १३१२ को अशोकचल्लको सोही दुल्लु पादुकास्थानको अभिलेखलाई नै नेपाली भाषाको प्रामाणिक अभिलेख भएको तथ्य स्वीकार गरेका छन्।

नेपाली भाषाको प्राथमिक प्रमाणित लेखोट दुल्लु पादुकास्थानमा पाइएको अशोक चल्लको (वि.सं. १३१२ देखि १३३५ सम्मको राज्यकालका आधारमा) अभिलेखसम्मलाई नियाल्दा नेपाली भाषाको परिपक्व लेखनको प्रारम्भ तेह्रौं शताब्दीको अन्ततिरदेखि रहेको मान्न सकिने आधार देखिन्छ। वंशावली, शासककीय परम्परा, तथा राज्यकालका सन्दर्भलाई विश्लेषण गर्दा उक्त अभिलेखमा तिथिमिति उल्लेख नभए पनि धेरै इतिहासकारहरूको मतानुसार अशोकचल्लको राज्यकाल वि.सं. १३१२ देखि १३३५ सम्म मानिएकाले यसका आधारमा पादुकास्थानको अभिलेखबाट नै अहिले सम्मको नेपाली भाषाको प्रमाणित लेख्यपरम्परा लगभग वि.सं. १३१२ देखि विकास भएको मान्न सकिन्छ। यस अभिलेखमा व्याकरणात्मक क्षमता दुर्बल देखिए पनि खसराजा अशोक चल्लको राज्यकालको समयमा दुल्लुको पाथरनाउलीमा कुँदिएको “स्त्री असोकचल्लदेव स्त्रिचरंजयतु। सउना कार्कि साउका कर्क्यानिको देवल” अभिलेखको पाठलाई नै पहिलो नेपाली भाषाको प्रमाणित र लेख्य अभिव्यक्तिको आधारको रूपमा रहेको देखिन्छ। तसर्थ वि.सं. १३१२ (अशोक चल्ल)को अभिलेख नै नेपाली भाषाको पहिलो अभिलेख ठानी नेपाली भाषाको लेखन काल वि.सं. १३१२ (अशोक चल्ल) को समयलाई नेपाली भाषाको प्रारम्भिक भाषा लेखन कालको रूपमा मानिएको छ।

१.३ समयसीमा निर्धारण

नेपाली अभिलेखीय तथा ऐतिहासिक तथ्यहरूलाई हेर्दा निम्नानुसारका

भाषिक नामका तथा भाषिक विशेषताका कारणले प्राथमिक, माध्यमिक र आधुनिक कालको रूपमा समयसीमा निर्धारण गरिएको छ :

(क) प्राचीनकाल

खस अधिराज्यको प्रमुख राजधानी हालको जुम्ला जिल्लाको सिंजा उपत्यका भएकोले यसको राजकीय भाषा (सूर्यमणि अधिकारी : २०५६, पृ.३०) 'सिंजाली' मानिएको छ। खसराजा नागराजले सन् १०४२-११०२ > वि.सं. १०९९-११५९ (राहुल साँकृत्यायन : सन् १९९६, पृ.१९)तिर पश्चिम नेपालमा खस अधिराज्यको स्थापना गरेको अनुमानलाई मानिन्छ। माथिउल्लिखित शीर्षकका विभिन्न विद्वानहरूको मतानुसार आधुनिक आर्य भाषाहरूको प्रारम्भ काल लगभग सन् १००० देखि ११०० सम्मलाई मानेका छन्। खस अधिराज्य वि.सं. १४५० तिर अन्तिम रूपले विखण्डित भएको र त्यसपछि सिंजाली भाषा पनि विभिन्न भाषिकामा परिवर्तन भएको पाइएकोले सिंजाली भाषाको अवधि वि.सं. ११०० देखि १४५० सम्म लगभग ३५० वर्ष कायम रहेको देखिन्छ। तसर्थ वि.सं. ११०० देखि वि.सं. १४५० सम्मका अभिलेखीय सामग्रीलाई प्राचीन नेपालीको भाषिक सामग्रीको रूपमा यस ग्रन्थमा राखिएको छ।

(ख) माध्यमिककाल

खस अधिराज्यको विघटनपछि पश्चिम नेपालका कर्णाली प्रदेशमा बाइसे र गण्डकी प्रदेशमा चौविसे समूहले चिनिने राज्यहरूको उदय भयो। वि.सं. १४५० पछि सिंजा कुनै शक्तिशाली राज्यको राजधानी रहन सकेन। त्यति बेलासम्म सिंजाली भाषा कर्णाली र गण्डकी क्षेत्रको सम्पूर्ण भूभागमा फैलिसकेको थियो। खस अधिराज्य विघटनपछि पनि खस मल्ल तथा ठकुरीको प्रभाव क्षेत्रमा बोलिने भाषा भएकाले यसलाई 'मल्ल भाषा' (वि.सं. १६९४, रुद्र शाही; योगी : २०२२, पृ.७४९) को नामले पुकारिएको पाइन्छ भने गण्डकी प्रदेशका उर्वर उपत्यकाका घना बस्तीहरूमा यस भाषाले मौलाउने अवसर पाएको बेला तत्कालीन भूभागको पार्वत्य प्रदेशका पहाडी मानिसहरूले बोलिने भाषा भएकोले यसलाई "पर्वत भाषा"

(वि.सं. १७६७, भूपतीन्द्र मल्ल; खनाल : २०२८, पृ. ४०) को नामले पुकारिएको भेटिन्छ। यस भाषालाई नेपालमा बोलिने आठ भाषाहरूमध्ये 'पर्वते' (कर्कष्याट्टिक : सन् १८११, पृ. २२०-२२८) भाषाको रूपमा पनि उल्लेख गरिएको छ। साथै प्राचीनकालको नेपाली भाषामा स्थानीयताको प्रभावका भेदहरू समेत देखिन थालेको पाइन्छ। तसर्थ यस भाषाको विकासक्रमको यो अवधिलाई 'पर्वते' भाषाका रूपमा नामाकरण गरिएको देखिएकोले वि.सं. १४५० देखि वि.सं. १८३१ (दिव्योपदेश) सम्मका अभिलेखीय सामग्रीलाई मध्यकालीन नेपालीको भाषिक सामग्रीको रूपमा राखिएको छ।

(ग) आधुनिककाल

माध्यमिक कालको 'मल्ल' तथा 'पर्वते' भाषा पृथ्वीनारायण शाहको नेपाल एकीकरणपछि 'गोरखा' भाषामा परिणत भयो। पृथ्वीनारायण शाहको नेपाल एकीकरण अभियानसँगसँगै एकात्मक मुलुकको प्रभावमा नेपाली भाषाले राज्यसंचालनको राष्ट्रभाषा हुने अवसर पाया र जातीय भाषाका बोलीका बीच एकआपसमा भाषिक व्यवहारहुँदा ध्वनिमा व्यापक परिवर्तन (दाहाल : २०४०/०४१)का प्रयास पनि हुन थालेको देखिन्छ। यो समय नेपाली भाषा साहित्यको विभिन्न विधा सिर्जनाको हिसाबले महत्वपूर्ण समय ठहरिएको समेत देखिन्छ। तसर्थ भाषिक ध्वनि परिवर्तन र साहित्य विधाका नयाँनयाँ सिर्जनाको हिसाबले वि.सं. १८३१ (दिव्योपदेश) पछिको समयलाई आधुनिक कालको रूपमा मानिएको छ।

१.४ प्राचीनकालको क्रियाका विशेषता

प्राचीन नेपाली अभिलेख तथा ऐतिहासिक तथ्यहरूलाई हेर्दा निम्नअनुसारका प्राचीनकालका विशेषताका रूपमा पाइएका छन् :

(क) 'कि' को प्रयोग

आधुनिक नेपालीमा प्रयोग हुने गरेको स्त्रीलिङ्गी सम्बन्धकारक, संयोजक र प्रश्नार्थक 'कि' को प्रयोग प्राचीन नेपालीमा निम्नानुसार प्रयोग गरेको देखिन्छ :

(१) असमापिका क्रियाको रूप

- (अ) पसाकि अक्रि । > [प्रसाद गरी अक्रिए] (वि.सं. १३२७, अक्षय मल्ल; “यात्री” : २०३९, पृ.७३) ।
(आ) पसाकि अक्र्याछु । > [प्रसाद गरी अक्रयाँ छु] (वि.सं. १३७८, आदित्य मल्ल; खनाल : २०३०, पृ.१-३) ।

(२) स्त्रीलिङ्गी सम्बन्धकारकको रूपमा

- (अ) तोइकि लागि > [त्यसकि लागि] (वि.सं. १३३६, रिपु मल्ल : “यात्री” : २०३४, पृ.२४१) ।
(आ) ओथिकि सौज्याल > [ओथिका सिंजवाल] (वि.सं. १३३६, रिपु मल्ल : “यात्री” : २०३४, पृ.२४१) ।

(३) अनुभूतिवाचक क्रिया अगाडि ‘कि’/‘करि’ लोप

- (अ) पाय मया चितोइ > [पाउले निगाह चिताओस्] (वि.सं. १३३६, रिपु मल्ल : “यात्री” : २०३४, पृ.२४१) ।
(आ) मया चितयो > [निगाह चितायो] (वि.सं. १४६२, भैरव सिंह; अधिकारी : २०४३, पृ.८५) ।

(४) असमापिका क्रिया ‘करि’ का विकल्पमा ‘कि’ प्रयोग

- (अ) दोहोली करि पसाकि अक्र्याछु > [दोहोरी गरी प्रसाद गरी अक्रयाँ छु] (वि.सं. १३७८, आदित्य मल्ल; खनाल : २०३०, पृ.१-३) ।

(५) संयुक्तक्रियामा ‘करि’ संरचनाको लोप

- (अ) शिउशर्म विस्नुदास पसा कियाँ छौं > [शिवशर्मा र विष्णुदासले प्रसाद गरी दिएका छौं] (वि.सं. १४६१, वलिराज र मेदिनी वर्मा; योगी : २०१३, पृ.१०९) ।

(ख) सहायक क्रिया प्रयोग

आधुनिक नेपालीमा प्रयोग हुने गरेको ‘छ’ र ‘हो’ जस्ता सहायक क्रिया प्राचीन नेपालीका वाक्यमा प्रयोग गरेर होस् वा नगरेर पनि अर्थ खुल्ने वाक्यको प्रयोग गर्ने प्रचलन देखिन्छन् :

- (१) प्रा.ने.— राइका भाष पसाकि अक्रि > आ.ने.— राजाका आदेश निगाह गरेको छु (वि.सं. १३२७, अक्षय मल्ल; “यात्री” : २०३९, पृ.७३)।
- (२) प्रा.ने.— शाखा प्रतिपाल > आ.ने.— सन्तानले पालना गरून् (वि.सं. १३७३, आदित्य मल्ल; सुवेदी : २०४१, पृ.११७)।
- (३) प्रा.ने.— अकडया कोहि लइन नपाव > आ.ने.— अकर गरेको कसैले लिन पाउने छैन (वि.सं. १३७३, आदित्य मल्ल; सुवेदी : २०४१, पृ.११७)
- (४) प्रा.ने.— राइका भाषा पसा भै छ > आ.ने.— राजाका आदेश प्रसाद भएको छ (वि.सं. १३७३, आदित्य मल्ल; सुवेदी : २०४१, पृ.११७)।
- (५) प्रा.ने.— पद्मो जोइसीकि शाखा भुँच > आ.ने.— पं.देव जोइसीका सन्तानले भोग गरून् (वि.सं. १३७८, आदित्य मल्ल; खनाल : २०३०, पृ.१-३)।
- (६) प्रा.ने.— हाम्राइ छत्रु नास हो > आ.ने.— हाम्रा यी शत्रु नास होऊन् (वि.सं. १३७८, आदित्य मल्ल; अधिकारी : ई १९७९-८०, पृ.१७७)।
- (७) प्रा.ने.— हामि दान्पति हो > आ.ने.— हामी दानपति हौं (वि.सं. १३७८, आदित्य मल्ल; अधिकारी : ई १९७९-८०, पृ.१७७)।
- (८) प्रा.ने.— हाम्रा रख्या स्वस्ति पायिथान रक्षा वा छन् > आ.ने.— हामीले राखेको शान्ति पाउने स्थान रक्षामा छन् (वि.सं. १३७८, आदित्य मल्ल; अधिकारी : ई १९७९-८०, पृ.१७७)।
- (९) प्रा.ने.— पसाकि अक्र्या छु > आ.ने.— निगाह गरी अक्र्या छुँ (वि.सं. १३७८, आदित्य मल्ल; खनाल : २०३०, पृ.१-३)।
- (१०) प्रा.ने.— तास्को बुवा गादह तासकि आमा सुंग्रि > आ.ने.— त्यस्को बाबु गधा, त्यस्को आमा सुँगुर्नी होस्। (वि.सं. १४१३, पृथ्वीमल्ल; योगी : २०१३, पृ.४९-५२)
- (११) प्रा.ने.— सो पुण्य पाइय > आ.ने.— उसले पुण्य पाउने छ (वि.सं. १४१३, पृथ्वीमल्ल; योगी : २०१३, पृ.४९-५२)।

प्राचीन अभिलेखीय नेपालीको माथिउल्लिखित वाक्य नं. (१), (२), (३) र (५) का वाक्यहरूमा सहायक क्रियापद ‘छु’, ‘गरून्’, ‘छैन’

र 'गरून्' लोप भई वाक्यको प्रयोग भएको छ भने वाक्य नं. (४), (८), (९) र (११) वाक्यमा सहायक क्रियापद 'छ', 'छन्', 'छुँ' र 'छ' प्रयोग भई वाक्य बनाएको देखिन्छ। तसर्थ प्राचीन नेपालीमा सहायक क्रिया 'छ' लोप गरेर होस् वा नगरेर वाक्यको प्रयोग गर्ने चलन रहेछ। वाक्य नं. (५) को वाक्यमा सहायक क्रियापद 'होस्' लोप भई वाक्यको प्रयोग भएको छ भने वाक्य नं. (६) र (७) वाक्यमा सहायक क्रियापद 'हो' र 'हो~हौँ' प्रयोग भई वाक्य बनाएको देखिन्छ। तसर्थ प्राचीन नेपालीमा सहायक क्रिया 'हो' लोप गरेर होस् वा नगरेर वाक्यको प्रयोग गर्ने चलन रहेछ। माथिउल्लिखित तथ्यहरूलाई ममन गरी विश्लेषण गर्दा प्राचीन नेपाली भाषामा सहायक क्रियाको प्रयोग संक्रमणकालीन अवस्थाको विशेषताका रूपमा रहेको निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ।

१.५ इच्छार्थक '-इ', '-इय/-इया' प्रत्ययको प्रयोग

प्राचीन नेपाली अभिलेख तथा ऐतिहासिक तथ्यहरूलाई हेर्दा निम्नअनुसारका प्राचीनकालका क्रिया प्रत्यय आधुनिक कालको '-ओस्' का सट्टामा प्राचीनमा '-इ', '-इय/-इया' प्रत्ययद्वारा काम चलाउने प्रचलन देखिन्छ :

- (१२) प्रा.ने.- चारूजना नेपा संकल्प करि रस्योवस्यो करि पाइ > आ.ने.- चारजनालाई सङ्कल्प गरेको नेपा बसोबासका लागि पाओस् (वि.सं. १३२७, अक्षय मल्ल; "यात्री" : २०३९, पृ.७३)।
- (१३) प्रा.ने.- जो यो भाषा प्रतिपाल सो पुण्य पाइय > आ.ने.- जस्ले यो भाषा पालना गर्छ, त्यसले पुण्य पाओस्। (वि.सं. १४१३, पृथ्वी मल्ल; योगी : २०१३, पृ.४९-५२)।
- (१४) प्रा.ने.- जोर्यो धर्म प्रतिपाल सो पुरा पाइया > आ.ने.- जस्ले यो धर्म पालना गर्छ, त्यसले पुण्य पाओस् (अभय मल्ल : वि.सं. १४३४; सुवेदी : ई.१९७९, पृ.९१-९२)

प्राचीन अभिलेखीय नेपालीको माथिउल्लिखित वाक्य नं. (१२), (१३) र (१४) का वाक्यहरूमा '-इ', '-इय/-इया' प्रत्यय लागेर इच्छार्थक क्रिया बनेको देखिन्छ। उक्त वाक्यहरूका '-पाइ', '-पाइय' र '-पाइया' क्रियाहरूका '-इ', '-इय' र '-इया' प्रत्यय लागेका इच्छार्थक क्रिया हुन्। प्राचीन नेपालीमा '-ओस्' को सट्टामा '-इ', '-इय' र '-इया' प्रत्यय

लागेर इच्छार्थक क्रिया बनाउने चलन रहेछ। तसर्थ माथिउल्लिखित तथ्यहरूलाई ममन गरी विश्लेषण गर्दा प्राचीन नेपाली भाषामा इच्छार्थक क्रिया ‘-इ’, ‘-इय’ र ‘-इया’ प्रत्ययको विशेषतामा रहेको निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ।

१.६ अज्ञातभूत प्रत्ययको प्रयोग

प्राचीन नेपाली अभिलेख तथा ऐतिहासिकतानुसार निम्नअनुसारका प्राचीनकालका क्रिया प्रत्यय आधुनिक नेपालीको अभूत कालको पूर्णपक्ष ज्ञात ‘-याको’ प्रत्ययका सट्टामा अज्ञात भूत ‘-या’ प्रत्ययको प्रयोग देखिन्छ :

(१५) प्रा.ने.- जगद्यो उपाध्या पसा भयाछन् > आ.ने.- जगदेव उपाध्यायलाई प्रसाद भयाकाछन् (वि.सं. १३७३, आदित्य मल्ल : सुवेदी : २०४१, पृ.११७)।

प्राचीन अभिलेखीय नेपालीको माथिउल्लिखित वाक्य नं. (१५) को वाक्यमा ‘भयाछन्’ क्रिया संरचनामा मध्यकालीन नेपालीको भूतकालिक अज्ञात क्रियामा प्रयोग हुने ‘-ए~-या’ प्रत्यय लागेको देखिन्छ। तर यस क्रियाले वाक्य संरचनाको अर्थ ‘भएकाछन्’ भन्ने अभूतकालको ज्ञातको अर्थ दिन्छ। प्राचीन नेपालीमा प्रयोग हुने अभूतकालिक ज्ञात ‘-ए~-या’ प्रत्यय मध्यकालीन नेपालीमा भूतकालिक अज्ञात भएको रहेछ भने मध्यकालीन नेपालीमा प्रयोग भएको अभूतकालिक ज्ञात ‘-एको~-याको’ प्रत्यय प्राचीन नेपालीमा प्रयोग भएको रहेनछ। तसर्थ ‘-ए~-या’ प्रत्ययले प्राचीनकालमा अभूतकालिक ज्ञात र मध्यकालमा भूतकालिक अज्ञातको दोहोरो भूमिको विशिष्टतालाई अपनाएको स्पष्ट देखिन्छ।

१.७ विशिष्ट आदरार्थी क्रियाको प्रयोग

आधुनिक नेपालीमा प्रयोग हुने गरेको भूतकालको ‘नु+भयो’ संयुक्तक्रियाका लागि प्राचीन नेपालीको प्रयोगमा अभाव देखिन्छ :

प्रा.ने.- ॐ स्वस्ति। धर्मको निको टा (ठा?)कुर। पुणमल्लको अदिस पूर्वतिर लायो हाहाको मुलिउँ पेषकअदिकारि करिकि कमकरं सभुंप्रति काजको घाल्ये अडै कटका मानिसौ पासाकियो ताजुगाइं पाख श्रागिर्य पनि पुर्विलो महारा (ज) को वल विद्यांकरी अक्रनु

तेनकारन लागि महाराजमुदपात पसाकियो क महाराजको वल विद्यां करू लामुनि टासिर्कुसाल लामा पाटा षम्करी विन्ति कियो तसर मयाकियो ताजगापास नर्जापालीसित रत्नि स्यांगकोरो मूसो भूपालि माउनि चउनि सोत तात् मागिन कोइचदूभदू नकिय। महाराजको मुदन लेषत तहाँ अइसि विन्ति होया जो यस मुदपात नलेष तास धार्निसुनको थारो टासू पत्न लेषजो थर्पुषा जुंला।

आ.ने.—ओमशान्ति ! उत्तम धर्मका लागि महाराज पुण्य मल्लका आदेशले पूर्वतिर लागेका मुख्य अधिकारी, वडाहाकिम, बखतबखतमा परिआएको विधनबाधा हटाउने सैनिक अधिकृत र जवानहरूलाई काजमा हाली युद्ध सैनिकमा निगाह बक्सनुभयो। ताघवाई गुम्वातर्फ पनि पुर्ख्यौली राजाहरूको पुरुषार्थलाई कानुन सम्झी अक्रनुभयो। त्यसैका लागि महाराज (पुण्यमल्ल)ले यो (मुलपाठताम्रपत्र)लाई निगाह बक्सनुभयो। महाराजको पुरुषार्थलाई कानुन मानी करू लमिनी र टासिर्कुसाललामाले वारीको पाटोमा खम्ब ठड्याइ विन्ति गर्नुभयो र महाराजले आदेश पनि बक्सनुभयो। त्यसकारण ताघवाइ गुम्वासित दही, दूध (चौनी) र फलफूल (मौनी) करको सोधपूछ गर्ने र माग्ने काम कसैले नगर्नु। अन्त्यमा महाराजका तर्फबाट यस्तो विन्ति भयो, जो यस मूलपाठ (ताम्रपत्र)मा नलेखे पनि त्यस (माग्ने र सोधपूछ गर्ने) लाई सुनको दण्ड, त्यसको सत्यानास, जुम्ला थर्पुले गरोस् (वि.सं. १३८५, पुण्य मल्ल; खनाल : २०३०, पृ.९-१०)।

प्राचीन अभिलेखीय नेपालीको माथिउल्लिखित वि.सं. १३८५ (पुण्यमल्ल)को पाठमा अन्य अभिलेखको तुलनामा अचम्मको बेहोरा देखिएको छ। यस अभिलेखको मूलपाठमा “मानिसौ पासाकियो”, “वल विद्यांकरी अक्रनु”, “महाराजमुदपात पसाकियो”, “षम्करी विन्ति कियो” र “मयाकियो” वाक्य प्रयोग भएको छ। राजा पुण्यमल्लको जुम्ला थर्पुको मौखिक आदेशमा लेखकले आफ्नै भाषामा ताम्रपत्र कोरेको प्रस्तुत बेहोरा घोरिएर हेर्दा बुझिन्छ। उक्त ताम्रपत्रमा प्रयोग भएको भाषा प्रायः भूतकालिक क्रियामा लेखिएको छ। ‘अक्रनु’ क्रियाका पछाडि ‘भयो’ भूतकालिक क्रिया जोडिएर ‘अक्रनुभयो’ हुन पुगेकाले यो क्रिया आदेशका रूपमा नभई आदरार्थी क्रियाको रूपमा प्रयोग भएको बुझिन्छ। ताम्रपत्रमा उल्लिखित सबै ‘कियो’ भूतकालिक क्रिया हो। यो क्रियाले पनि यस

अभिलेखमा आदरार्थीको नै अर्थ दिएको देखिन्छ। “षम्करी विन्ति कियो” वाक्यले त पूरै आदरार्थीको स्वरूप दिएको छ। गुम्वाका पुजारीले राजालाई विन्ति गरेको देखाइएको छ। तसर्थ ताम्रपत्र लेखकको भाषा र मनसाय “लमिनी र लामाले विन्ति गर्नुभयो” नै रहेको देखिन्छ। तत्कालीन बौद्ध तथा हिन्दू परम्परामा गुरु तथा लामाहरूलाई आदरको रूपमा हेर्ने प्रचलन थियो नै। तसर्थ माथिउल्लिखित तथ्यहरूलाई ममन गरी विश्लेषण गर्दा प्राचीन नेपालीको वि.सं. १३८५ (पुण्यमल्ल)को अभिलेखमा भूतकालीन आदरार्थी क्रियाका लागि ‘कियो’ ले काम चलाएको देखिएकाले प्राचीन नेपालीको यो एउटा विशेषताको रूपमा रहेछ। साथै आधुनिक नेपालीमा प्रयोग हुने भूतकालको ‘नु+भयो’ आदरार्थी संयुक्तक्रियाको संरचनाको चाहिँ अभाव रहेछ।

१.८ प्रेरणार्थकमा ‘-आव’ प्रयोग

प्राचीन नेपाली अभिलेख तथा ऐतिहासिक तथ्यअनुसार निम्नअनुसारका प्राचीनकालका क्रियामा ‘आव’ प्रत्यय लाग्ने गरेको पाइन्छ :

(१६) प्रा.ने.- भाषा घाल घलाव षोस षोसाव > आ.ने.- आदेश हाल्छ, हलाउँछ, खोस्छ, खोसाउँछ (वि.सं. १४१३, पृथ्वी मल्ल; योगी : २०१३, पृ.४९-५२)।

(१७) प्रा.ने.- भाषा .. षोस षोसाव > आ.ने.- आदेश... खोस्छ, खोसाउँछ (वि.सं. १४१३, पृथ्वी मल्ल; योगी : २०१३, पृ.४९-५२)।

(१८) प्रा.ने.- देवलय पुष्क (ज) नायो दत्त जो अडाव > आ.ने.- देवालयको पूजाका निमित्त जस्ले अडाउँछ (वि.सं. १४१९, निरय पाल; पन्त : २०३२, पृ.८७)।

प्राचीन अभिलेखीय नेपालीको माथिउल्लिखित वाक्य नं. (१६), (१७) र (१८) का वाक्यहरूमा ‘-आव’ प्रत्यय लागेर प्रेरणार्थक बनेको देखिन्छ। उक्त वाक्यहरूका ‘-घलाव’, ‘-खोसाव’ र ‘-अडाव’ क्रियाहरू ‘आव’ प्रत्यय लागेका प्रेरणार्थक हुन्। प्राचीन नेपालीमा ‘आव’ प्रत्यय लागेर मात्र प्रेरणार्थक क्रिया बनाउने चलन रहेछ। तसर्थ माथिउल्लिखित तथ्यहरूलाई ममन गरी विश्लेषण गर्दा प्राचीन नेपाली भाषामा प्रेरणार्थक क्रिया ‘-आव’ प्रत्ययको विशेषतामा रहेको निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ। त्यस्तै वाक्य (१८) को बेहोरा नेवारी जस्तो देखिन्छ। नेवारी अर्थ- ‘देवलको पूजा गर्ने नायक दत्त’ हुन्छ।

१.५ निषेधार्थक 'अ-' उपसर्गको प्रयोग

आधुनिक नेपालीमा प्रयोग हुने भाव र असमापिका क्रिया जनाउने निषेधार्थक क्रियामा 'न-' उपसर्गका सट्टामा प्राचीन नेपालीमा 'अ-' उपसर्ग लागेर अकरण बन्ने प्रचलन देखिन्छ :

- (१९) प्रा.ने.- राम भडारी अपावो हिल पानी या धुल साहुली सर्वकर विवर्जिता > आ.ने.- राम भण्डारीले नपाउने....सबै प्रकारको कर माफ गरियो (वि.सं. १४१९, निरय पाल; पन्त : २०३२, पृ.८७)।

प्राचीन अभिलेखीय नेपालीको माथिउल्लिखित वाक्य नं. (१९) को वाक्यमा भाव र असमापिका क्रिया जनाउन 'अ-' उपसर्ग लागेर अकरण बनेको देखिन्छ। तसर्थ उक्त तथ्यलाई ममन गरी विश्लेषण गर्दा प्राचीन नेपालीमा अकरण हुने 'अ-' उपसर्ग विशेषताका रूपमा रहेको निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ। उल्लेखित निष्कर्षका आधारमा प्राचीन नेपालीको समय वि.सं. ११०० देखि वि.सं. १४५० सम्म रहेछ। यस समयमा विभिन्न भाषिक विशेषता देखिएकाले त्यही भाषिक विशेषताले प्राचीन नेपाली भाषाको काल निर्धारण गरेको स्पष्ट हुन्छ।

१.१० निषेधार्थक 'ना-' उपसर्गको प्रयोग

आधुनिक नेपालीमा प्रयोग हुने गरेका भाव र असमापिका क्रिया जनाउने निषेधार्थक क्रियामा 'न-' उपसर्गका सट्टामा प्राचीन नेपालीमा 'ना-' उपसर्ग लागेर निषेधार्थक बन्ने प्रचलन देखिन्छ :

- (२०) प्रा.ने.- सर्वकर विवर्जिता कटक सेवा क्याही ना कर्नी > आ.ने.- सबैप्रकारका कर निषेध गरी सैनिकसेवामा केही नगर्नु (वि.सं. १४१९, निरय पाल; पन्त : २०३२, पृ.८७)।

प्राचीन अभिलेखीय नेपालीको माथिउल्लिखित वाक्य नं. (२०) को वाक्यमा भाव र असमापिका क्रिया जनाउन 'ना-' उपसर्ग लागेर निषेधार्थक बनेको देखिन्छ। तसर्थ उक्त तथ्यलाई ममन गरी विश्लेषण गर्दा प्राचीन नेपालीमा अकरण हुने 'ना-' उपसर्ग विशेषताका रूपमा रहेको निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ। डोटीको प्राचीन नेपालीमा देखिएको 'ना-' अकरण कुमाउँनीवाट आएको हो। त्यसैले उल्लेखित निष्कर्षका आधारमा प्राचीन नेपालीको समय वि.सं. ११०० देखि वि.सं. १४५० सम्म

रहेछ। यस समयमा विभिन्न भाषिक विशेषता देखिएकाले कुमाउँनीसँग नेपाली भाषाको विशेषताको साइनो गाँसिदै त्यही भाषिक विशेषताले प्राचीन नेपाली भाषाको काल निर्धारण गरेको स्पष्ट देखिन्छ।

१.११ 'कर्' धातु 'गर्' धातुमा परिणत

प्राचीनकालमा प्रयोग भएको 'कर्' धातु खस अधिराज्यको विघटनसँगसँगै 'गर्' धातुमा विकास भएको छ। यहाँ अघोषमा रहेको ध्वनि सघोषमा परिणत भएको छ :

(२१) 'कर्' > 'गर्' सब येकत्र गरी वजगाहालाई सङ्कल्प घाली >
[सबै एकत्र गरी वजगाईलाई सङ्कल्प हाली] (वि.सं. १४४८, अभय मल्ल; खनाल : २०३०, पृ.१७-१८)।

वि.सं. १४४८ (अभय मल्ल)भन्दा अगाडिका कुनै पनि अभिलेखमा 'कर्' धातु 'गर्' धातुमा प्रयोग भएको पाइएको छैन। तसर्थ प्राचीन तथा मध्यकाल छुट्याउने आधारका रूपमा यसलाई बुझ्न सकिन्छ।

अध्याय २ माध्यमिककाल

२.१ माध्यमिककालीन नेपालीका विशेषता

अभिलेखकालको भाषा वंशअनुसार समयसीमा निर्धारण अभिलेखमा प्रयोग भएका 'मल्ल भाषा' र 'पर्वते भाषा' जस्ता नाम शब्दावली, भाषिक विशेषता र त्यससँग आधारित निम्नअनुसारका तथ्यलाई ममन गर्दा भाषाको माध्यमिककाल वि.सं. १४५० देखि १८३१ (दिव्योपदेश) सम्मको अवधिलाई मानिएको छ :

२.१.१ उपत्यकाको राजकाजको भाषा हुने प्रयास

जयस्थिति मल्लको उदयपछि "चारिसय आठ", "चारिशय नव", "चारिशय एकारह" र "चतुद्रह" (अधिकारी : २०५६, पृ.६०) जस्ता गोपाल वंशावलीमा लेखिएका पर्वते भाषाका वाक्यांशहरू काठमाडौं उपत्यकाभित्र सरकारी कामकाजको भाषा बन्यो भने उपत्यकाबाट प्रकाशित वि.सं. १६९८ (लक्ष्मीनरसिंह मल्ल) र वि.सं. १७२७ (प्रताप मल्ल)को अभिलेखमा दृष्ट साक्षिका रूपमा (ब्राह्मण, प्रधान, खस, मगर पाँच) उल्लेख गरी 'पर्वते भाषा' बोल्ने मानिसहरूलाई काठमाडौं उपत्यकाको राज्य व्यवस्थाभित्र जातिगत तथा भाषागत स्थान दिइएको उक्त अभिलेखहरूमा देखिएकोले नेपाली भाषा उपत्यकाको राजकाजको भाषा हुने प्रयासमा थियो भन्ने प्रष्ट देखिन्छ।

२.१.२ भाषिकाहरूको विकास

खस अधिराज्यको विघटनक्रम वि.सं. १४४८ पछि शुरु भएपछि विभिन्न सानातिना राज्यको निर्माण हुनेक्रममा बाइसी तथा चौविसी राज्यको निर्माण पनि शुरु भयो। यसै क्रममा राज्य संरचनाको सानो प्रशासन, राज्य निर्माणका भौगोलिक विशेषता र स्थानीय कथ्य प्रणालीमा वक्ताहरूको जोडका कारणले खस अधिराज्यको प्राचीन (सिंजाली) भाषामा पनि स्थानीयताको प्रभाव बढ्न थाल्यो यसै क्रममा खस अधिराज्यको विघटनपछि बाइसी तथा चौविसी राज्यमा मध्यकालीन समयमा निम्नअनुसारका भाषिकाहरू निर्माण भएको देखिन्छ :

जुम्ली

(क) अडै भूम: मलै भूम का सन्तान ईम पिरति भुम्मले मेरो जग्गा

चामन्यकोट पम्सिम् रामगाड पूर्व षेतगाउ मेहेलपा उतर कतसपोला दपिन इति ४ किला भित्तको जगाको धनसंख्य र धर्मसंख्य गरि कालो अपलग घोडो १, गाजिना धान २, पुर्सो डाफ्य १, चाषुडो १, नुन् धार्नि १, कोस्यालि डालो १, इति धन जुमला सिजा लुपाचडि वस्न्या रनुकान्य कुसमपाध्यावाट धन षाई धनसंख्य र धर्मसंख्य गरि यो जगा चलन गर्नु भनि दिया भैछ। रनुकान्य कुसुमवाध्याले पाया भैछ। सिउमल सेराषेत र रामगाडको दवालो आस्य होइ षानु। रामगाडको दवालो दपिन कर्नालीसम्म कसैले माछा आउन्य थुन्य भन्य रनुकान्यले जाई थुन्यको फालि दिनु भनि राजा पिरोति भुम्मले मया भईछ। कुस्मपाध्यले राजाका पचं पाया भैछ। अरु कसै गास्पताभित्त केहि चल-भोग गन्य भन्य उसवाट दहिसाग रनुकान्यले षानु भनि मया भैछ .. (वि.सं. १७७९, अडैभूम र मलैभूम; पोखरेल : २०४३, पृ.१०३)।

- (ख) छिनांशिम रजस्थाने श्री महाराजा सुरथ साइज्यूक मया येशि भै छ नग्रको वंग्शु रोकायाका पुतनाति उपर मया येशि भै छ नवां तां पुरानां कन्था गरिपाठा उथांइनि नाटि मया भै छ मोड अपुतालि काट्टो जगट्टो नाइका छाडि वैक पांजनु छैन (वि.सं. १७८३, सुरथ शाह; अधिकारी : २०४३, पृ.४८)।

डोटेली

- (क) श्री राजा महाराजा कल्याणसिंहपादाशिचरंजयतु श्री गोसाजु अमरसिंहले मया चितयो विमलाषर उपाद्याजु तिषु उपाद्याजुले पायो तला वामनगाउ ... को माटो वारनालि किनाडि षेत षडिक गडाको भुषेत भुवा वारनालि विमलाषार उपाद्याज्युको तिषु उपाद्याजुको षेत भुवा सुद्या अठारन (I) लि तिषु उपाद्याजुको छ ताति माटो अकरि गरि पायो वरदत्रं वा परदत्तं वा जे हर वसुदरा तै माटा अनचित मनचित गर त गाइको मासु कागको षुटो अमरसिगकि लाष दवउ देवन उदैसिग सहित दिविसिग साचि .. (वि.सं. १७९४, कल्याण सिंह; अधिकारी : २०४३, पृ.८६)।
- (ख) श्री साके १६८७ समये आशिवन सुदी ११ श्री महाराजाधिराज श्री रैका कृष्णशाही पादाशिचरं जयतु श्री रैकाज्यु पायले मया चितोई

वकस्या भीतर राम फुल राका वडा माथी पैडगाउको घेत जौ वुउना सुदा रैड्या १ एक ही उ ना यो नाली ५ पाच रघुनाथ भगीरत भाटले पायो (वि.सं. १८२२, कृष्ण शाही; अधिकारी : २०४३, पृ.६९)।

पूर्वेली

(क) श्री कृष्णसाहदेवानां सदा समरविजयिनां ज्यू कै लिषि दिनु भो धर्मपत्र...ले...पाउनु भो...माथी अनचीत पाप हामिले हाम्रा सन्तानले न चिताउनु पाप अनचित चिताया: धर्म: नास: हाम्रा सन्तानले हामिले गन्याको धर्म का सन्तान तक हा-न्या भन्या हाम्रा कुलविषे जंम भयेन गर्भ पतित भो भनि लेषि वक्सीउ येस पत का साछि सल्ल्यनु वार हजार गोर्खालि साछि... (वि.सं. १८२५ श्रीकृष्ण शाह; योगी : २०२२, पृ.४५८)।

(ख) पर्वत भाषा । एस धर्मशाला महा वैशाख पूर्णिमा दिन ब्राह्मण भोजन दिनु प्रति वर्ष ब्राह्मण जना ५ देवता पंचामृत स्नान पंचोपचार पूजानिमित्त खेत रोपनी ॥ धर्मशाला देखि वायव्यमा गक्कडो लचा भीमस्थान समीप यथा श्रद्धा दक्षिणा उप्रान्त यदि बना वनु छाडि जो कोहि नास्ला पंचमहापातक शुभ-मस्तु सर्वदा (वि.सं. १७६७, भूपतीन्द्र मल्ल; खनाल : २०२८, पृ.४०)।

खस अधिराज्यको विघटनपछि जुम्ली, डोटेली र पूर्वेली भाषिकाको विकास भएको तथ्य माथिउल्लिखित प्राप्त अभिलेखरूको आधारमा देखिन्छ। मध्यकालीन जुम्ली भाषिका क्षेत्रमा पर्ने जुम्ला, हुम्ला, डोल्पा, मुगु र कालीकोटका भाषामा स्थानीयताको प्रभाव बढ्दै गएपछि प्राचीन भाषा कालको सिंजाली भाषा मध्यकालमा विस्तारै भाषिकामा रूपान्तरण भएको देखिन्छ। उल्लिखित जुम्ला क्षेत्रका अभिलेख (क) र (ख) लाई विश्लेषण गर्दा प्राचीनकालमा प्रयोग भएको पूर्ण पक्षको ‘-याको’ प्रत्ययको प्रयोगको ठाउँमा जुम्ली भाषिकामा ‘-ऐ’ प्रत्यय देखिएको छ भने ‘नवा तां पुराना कन्था’ जस्ता स्थानीय लोक प्रचलित टुक्काहरूलाई पनि समावेश गरिएकोले यो स्थानीयताको भेद हो।

मध्यकालीन डोटेली भाषिका क्षेत्रमा अछाम, बझाङ, बाजुरा र डोटी राज्यहरू पर्दथे। ती राज्यहरूमा पनि स्थानीयताको प्रभाव बढ्दै गएपछि प्राचीन भाषा कालको सिंजाली भाषा मध्यकालमा विस्तारै भाषिकामा

रूपान्तरण भएको देखिन्छ। उल्लिखित डोटेली क्षेत्रका अभिलेख (क) र (ख)लाई विश्लेषण गर्दा परस्थानिक 'भित्र' लाई 'भितर', 'पनि' लाई 'ही' र 'ज्यू' लाई 'जु' को रूपमा देखिएको छ भने भाषिक अभिव्यक्ति कुमाउँनीको जस्तो आभास पाइने हुनाले यो स्थानीयताको भेद हो।

त्यस्तै मध्यकालीन पूर्वेली भाषिका क्षेत्रमा भेरी क्षेत्रदेखि पूर्वमा भक्तपुर राज्यसम्मको क्षेत्रलाई पूर्वेली भाषिका (अधिकारी : २०५६, पृ. ७५) रहेको छ। ती क्षेत्रहरूमा पनि स्थानीयताको प्रभाव, भोजपुरी, अवधि, मैथिली र नेवारी भाषाको प्रभावका कारणले प्राचीन भाषा कालको सिंजाली भाषा मध्यकालका ती क्षेत्रमा विस्तारै भाषिकामा रूपान्तरण भएको देखिन्छ। उल्लिखित पूर्वेली क्षेत्रका अभिलेख (क) र (ख) लाई विश्लेषण गर्दा प्राचीनकालमा प्रयोग भएको पूर्ण पक्षको '—याको' प्रत्ययको प्रयोग यथावत् देखिएको छ। अधिकरण कारकको 'मा' सप्तमी विभक्तिका लागि स्थानीय प्रभावको रूपमा 'महा' महाप्राणीभवन भएको देखिएको छ भने दरवारी आदरार्थीका लागि प्रयोग हुने 'बक्स' धातुको प्रयोग पनि देखिएको छ। मध्यम आदरार्थीको बहुवचन जनाउने क्रियामा प्रयोग हुने 'ए' एकारान्त प्रत्ययका लागि 'या' ध्वनिको प्रयोग भएको देखिएकाले यो प्राचीनकालकै अभ्यास हो। काठमाडौँ उपत्यकाभित्र नेवारी भाषाको प्रभावका आधारमा 'को' विभक्ति लाई 'क्व' को रूपमा उच्चारण गरिएको पनि पाइन्छ।

तसर्थ माथिउल्लिखित विशेषताहरूले गर्दा प्राचीनकालको नेपाली (सिंजाली) भाषा मध्यकालीन अवस्थामा भाषिकामा रूपान्तरण भएर देखिएका रहेछन्।

२.१.३ उपत्यकाका मल्लराज्यहरूमा सरकारी भाषा

मध्यकालीन उपत्यकामा विशेषत काठमाडौँ, पाटन र भक्तपुर राज्य प्रमुख थिए। यी राज्यहरूमा नेपाली भाषाको कथ्यमा प्रभावका साथै प्रमुख रूपमा नेवारी र संस्कृत भाषालाई सरकारी भाषाको रूपमा प्रयोग गरिन्थ्यो। उपत्यकाभित्र अहिलेसम्म प्राप्त नेपाली भाषाको लिखित अभिलेखमा मध्यकालीन नेपालीको पूर्वेली भाषिकाको रूपमा रहेको 'पर्वते' भाषा बोलचाल र सम्पर्क भाषाका साथै लिखित रूपमा पनि रहेको देखिन्छ। पूर्वीय भाषिका क्षेत्रको भूभागमा त्यहाँ रहेका पहाडी खस र खस बाहुनहरूले बोल्ने गरेका 'पर्वते भाषा' लाई आफ्ना राज्यभित्र सरकारी भाषाका रूपमा उपत्यकाले ग्रहण गरेको देखिन्छ।

भक्तपुर

श्रीश्री जगज्ज्योतिर्मल्ल देव प्रभु ठाकुल सन । अतः भाषा । स्थानस्य दक्षिण दिशे...मथको चिताइ गरनु गोष्ठी रोपणी २॥ वाषदोल रोपनी २ वंथली घेत रोपनी ७ ॥ अनन्त लिङ्ग क्व रोपनी ४पंथली घेत रोपनी ७ ॥ अनन्त लिङ्ग क्व रोपनी २ ॥ चष्व रोपनी ३ अनगलिक्व रोपनि २ वलसेवलि रोपनी ८ सोमलि रोपनि २ अनंत लिक्व रोपनि २ कालगाखारोपनि ३ अनंतलिगमथमा वसनुजगमले अछिन्द्र गरि अनन्तलिगन नित्यपुजा गर्नु मथ रह्या सम्म लिनु नाहि नित्यपुजा खन्दीत गऱ्या लियाको दोष नाहि कसैले लोभानि पापानि गर्नु नाहि । जश्लेगऱ्या पञ्च महापतक (वि.सं. १६८९, जगज्ज्योतिर्मल्ल; खनाल : २०३०, पृ.२१-२२) ।

काठमाडौं

अतः पुनभाषा । संबूचैत्येन पश्चिमे अग्निहोत्रेन उत्तर चौडोवाटेन पूर्वतोपुराना छत्रेन दछिन येति भूमिमह धर्नु रोजा हान मारु गर्नु नाहि जस्ले गऱ्या महादेव घात् गऱ्याको पाप् । यति थिमानभिन्न रट्या देवता घात गऱ्याको पाप् । तस्का शिर कदाचित् हट् गरी रहत घिस्याइ अफाल्या प्राश्चित्य नाहि (वि.सं. १६९८, लक्ष्मीनरसिंह मल्ल; बराल : २०४६, पृ.१४) ।

माथिउल्लिखित मध्यकालको भक्तपुर राज्य उपत्यकाको प्रमुख राज्यमा पर्दथ्यो । उपत्यकाका तत्कालीन भक्तपुर राज्यको वि.सं. १६८९ (जगज्ज्योतिर्मल्ल)को अभिलेखमा नेपाली भाषाका 'क्व~को' सम्बन्धकारक र 'ले' कर्ताकारकको प्रयोग गरी नेपाली भाषालाई उपत्यकाको सरकारी भाषाका रूपमा भिन्याएको देखिन्छ, भने उपत्यकाकै काठमाडौं राज्यको वि.सं. १६९८ (लक्ष्मीनरसिंह मल्ल)को अभिलेखमा नेपाली भाषाका अधिकरणकारकको 'मा~मह', सम्बन्धकारको 'को' र परस्थानिक 'भिन्न' को प्रयोग भएको देखिन्छ ।

तसर्थ अभिलेखीय नेपालीको मध्यकालीन अवस्थामा नेपाली भाषाले उपत्यकाका राज्यमा सरकारी भाषाका रूपमा आफ्नो पहुँच बढाउँदै लगेको रहेछ ।

२.१.४ चौविशी राज्यहरूको सरकारी भाषा

मध्यकालीन प्रमुख चौविशी राज्यहरूमा गोरखा, पर्वत, लम्जुङ, प्युठान र अन्य थुप्रै राज्यहरू थिए । ती राज्यहरूमा भोजपुरी तथा अवधि

भाषाका केही प्रभावहरू भए तापनि चौविसी राज्यहरूमा मध्यकालीन 'पर्वते' पूर्वीय भाषिका बोलचाल र सम्पर्क भाषा रहेको देखिन्छ। पूर्वीय भाषिका क्षेत्रको पूर्वी भूभागमा त्यहाँ रहेका पहाडी खस र खस बाहुनहरूले 'पर्वते भाषा' बोल्ने गरेका भए तापनि आफ्ना राज्यभित्र सरकारी भाषाका रूपमा मध्यकालीन नेपालीको प्रयोग गरिन्थ्यो। चौविसी राज्यका रूपमा रहेका ती राज्यहरूले निम्नअनुसारका अभिलेखहरूमा प्रयोग गरेका 'पर्वते भाषा' ले चौविसी राज्यको सरकारी भाषा हुने प्रयास गरेको देखिन्छ।

गोरखा

गंगाधर पाध्याके लुच्चा वन वुम्याउधो उगो रुष पोथ्रा दियालो भोलो फा ... न नदेव गावघर सभै जरिया सुनाव (वि.सं. १७०८, डम्बर शाह; खनाल : २०३०, पृ. २६)।

लम्जुङ

श्री नारदास पाध्याका रूपैया चौविस् सय रूपैया लिया अंकेपि रूपैया २४०० लिया। मनै षटकाको पायाको अर्मुलुक ब्याँसिको षेत दिया गाँवको द्वया काठिकान बाँधा दिया। लगाशुद्धा आम्बोद्या षेत अर्मुलुक ब्याँसीमाहा गाँवको घन्याडियाला काठिउप्रो लगाशुद्धा येति बाँधा दिया (वि.सं. १७४९, केहरिनारायण शाह; तिवारी : २०२९, पृ. १०-११)।

प्युठान

तावांपत्र दियुं आग्ये प्रापतनाथका गुरु नीर्मलनाथका थानमा कसैले भेलेपेल गन्या भन्या दर सन्तायनको नाउ। मुडनहरू वैगाय तावापात्र चर्चा जो करैगा कुल हारेगा: ॥ निर्मल नाथका थानमा दर चेलाकै पात्रा राजा पंच मिलि वाह्रपंथ दसनाम मिलि आफ्ना गुरूका थानमा वसाया राजगुरु मनसानाथ पिर हरिहरनाथ वालषनाथ दुवनाथ सुर्जेरावल भंडारि थान पक्का गरि तावांपत्र दियुं गयरि अपुतालि मासि चाक चकुवाइ नास्ति आ करतालसाह १ जितारिसा हा २ भुपालसाहा ३ विजईसाहा ४ भीमसाहा ५ मन रावल ६ निलकंठ जोसि७ उर्धवरराना ८ अकवरषटका ९ कनिक रोकत्र १० केसरथापा १ साठि लोक साडि षोलाषेत जलकुरा मुरि १०० डिहिवारि र डिहिषेत ज्मागरि वावाजिलाई चढाजं तावापत्र जिवै यक लाष वाह्रहजार मिलि वावाजि भोग गर श्री गयरि अपुतालि चाक चकुवाहि

डंडकुंड मोरे अपुतालि गरि नास्ति अक्कास सुयूर्येचंद्र साछि पत्ताल वासुकि साछि विचको वायु साछि यो तावांपत्र जसले ह्ला जरामुडसंग जाला हिन्दु हरै गै (गौ षावै मुसल्वांन हरै सुगुर षावै वर पिपल साछि फिमरुक गंगा साछि नाटैसोरिका जगगगा है पंथदेषि अवर पंथ षायो भने जरा मुडसंग जावैगा उत्तरपंड मुक्ति (क्षेत्र हैमार्ग (हैमागिरि) सिर (वि.सं. १७६०, पृथ्वीपति शाह; अधिकारी : २०४३, पृ.१५५)।

पर्वत

स्वस्ति श्रीमन्म (हा) राजा मलैवम्ब मल्ल देवज्यूले थलाहारि जैशिकन आज्ञा गन्या जुम्लाले ठिणीमा बहुत दुख दियो डोटि जाउ र डोटि संग मित्रता गरि घाय वनाइ धर्म वाधि कटक गराइ वनाइ गरि कटक उठाइ लालसाह सर्दासहीत ५०० जुम्लाकन काट्यो ठिनीको सीफर्यली जुम्लो नवशायर भयेन भनि हुकुम भयो र डोटि जाइ वर्ष दिन वसि घा आया र क्या माग्छौ आज्ञा भयो र मेरा संतानकन सब कर अक्कगरि माग्छु भनि विंति गन्या र थलाहारि जैशिका संतानकन सब कमाफ अक्कगरि वक्सनु भयो (वि.सं. १७७६, मल्लै वंम; श्रेष्ठ : २०३३, पृ.७६)।

कास्की

श्री श्री श्री श्री श्री मद् स..साहदल..साह वाहादुर साहिदेवानां सदा समर विजइनाम लि कामदेवकन, वेनिरामकन भुवाल दासकन सदानंदकन चार भाइ ठाकुर वसिकन पार गन्या वार घाट सात वाट दावा भ्रगरा नास्ति साचि तक्षरण वाहि वानू थापा जयकृश्न सवल सूयमां द्वाग्या लिषक साचि पुरूषोत्तम जैसि मुकाम वाटल्या चौर शुभम् (वि. सं. १७८१, जसमत् शाह; श्रेष्ठ : २०३३, पृ.७८)

माथिउल्लिखित गोरखावाट प्रकाशित वि.सं. १७०८ (डम्बर शाह)को अभिलेखमा नेपाली भाषाका 'सभै' सर्वनाम र 'उधो' परस्थानिकमा 'वुम्यां' नामशब्दमा लागेर चौविंसी राज्यमा बोलिने भाषामा नेपाली सर्वनाम परस्थानिकको प्रयोगको प्रयास भएको देखिन्छ।

लम्जुडवाट प्रकाशित वि.सं. १७४१ (केहरिनारायण शाह)को अभिलेखमा नेपाली भाषाको सम्बन्धकारकमा 'को' र अधिकरणकारकमा 'माहा?मा' विभक्ति नाममा लागेर तथा 'उप्रो' परस्थानिकको प्रयोगको प्रयास देखिन्छ। प्युठानवाट प्रकाशित वि.सं. १७६० (पृथ्वीपति शाह)

को अभिलेखमा नेपाली भाषाको सम्बन्धकारकमा 'को', कर्ताकारक 'ले', अधिकरणकारक 'मा' र कर्मकारक 'लाई' प्रयोग भएको छ, भने मध्यकालीन तथा आधुनिककालीन नाममा जोडिएर बहुवचन जनाउने परस्थानिक प्रत्यय 'हरू' को प्रयोग पनि यसै अभिलेखदेखि प्रष्ट रूपमा देखिएको छ। यस अभिलेखमा सम्बन्धवाचक संयोजक 'जो', आत्मवाची सर्वनाम 'आफ्ना' तथा सापेक्ष संयोजक 'भने' को प्रयोग पनि देखिन्छ। क्रिया पदावली प्राचीन नेपालीमा प्रयोग भएका जस्ता र केही भोजपुरीका जस्ता देखिन्छन्। पर्वतबाट प्रकाशित वि.सं. १७७६ (मल्ल वंश)को अभिलेखमा नेपाली भाषाको कर्मकारक 'कन', कर्ताकारक 'ले' अधिकरणकारक 'मा' र सम्बन्धकारकमा 'को' प्रयोग भएको छ, भने 'सँग' र 'सहित' जस्ता परस्थानिक पनि प्रयोग भएको छ। वाक्यपूर्वी निपात 'या' र सापेक्ष संयोजक 'भनी' तथा 'र' को पनि प्रयोग भएको छ। दरवारी आदरार्थीमा प्रयोग हुने 'बक्सनुभयो' क्रियाको प्रयोग हुने पहिलो अभिलेख पनि यही हो। कास्कीबाट प्रकाशित वि.सं. १७८१ (जसमत् शाह) को अभिलेखमा पनि नेपाली भाषाको कर्मकारक 'कन' प्रयोग भएको छ, भने क्रियापद 'गन्या'मा मध्यकालमा भूतकालिक विशेषता '-या' को प्रयोग भएको छ।

तसर्थ अभिलेखीय नेपालीको मध्यकालीन अवस्थामा नेपाली भाषाले चौविशी राज्यका सरकारी भाषाका बीचमा आफ्नो पहुँच बढाउँदै लगेको रहेछ।

२.१.५ सेन राज्यहरूको सरकारी भाषा

मध्यकालीन प्रमुख सेन राज्यहरूमा पाल्पा र त्यसबाट छुट्टिएका तनहुँ, मकवानपुर, चौदण्डी र विजयपुर थिए। मकवानपुर र त्यस पश्चिमका सेन राज्यहरूमा बोलचाल र सम्पर्क भाषा 'पर्वते' भए तापनि सरकारी भाषा लामो अवधिसम्म तराईमा भोजपुरी, अवधी र मैथिली प्रभावित भाषा रहेको देखिन्छ। पूर्वका सेन राज्यमा त्यहाँ पुगेका पहाडी खस बाहुनहरूले 'पर्वते भाषा' बोल्ने गरेका भए तापनि सरकारी भाषा तराईकै प्रयोग गरिन्थ्यो (अधिकारी : २०५६, पृ.६४)। तर निम्नअनुसारका अभिलेखहरूमा प्रयोग भएका 'पर्वते भाषा'ले भने सेन राज्यहरूको सरकारी भाषा हुने प्रयास गरेको देखिन्छ :

मकवानपुर

श्री गोशार्ङ्कके प्रगनाको रा (मा) डीमधे जनकपुरपटी बेलाहितोला श्री-के वीन्ती कै दीहल पर अपने षतीरज्मा शै जो तथु जो तावथु तलाश तरहद कै भोग्य करथु आसीरवाह -द) श्री-के महीमाशै देलका थु इती शंवत १७८४ शाल माह कातीक शुदी ॥ रोज मोकाम मकवानपुर नाम दाश रुजु नाहरसींह बानीया (वि.सं. १७८४, माणिक सेन; राजवंशी (सं) : २०१८ पृ.८)।

गुल्मी

उप्रान्त सिरपति पाध्यालाई तगुवाकोषेत असिमुरि बाधा दिया तस्को मोलह रूपैया सोह्रविस चार अंकेपि ३२४ रूपैया दियाका दिन मुक्तकर्ता रणविर साहि (वि.सं. १८०६, सत्यधन शाह; सुवेदी : २०५५ (क), पृ.१२१)।

तनहू

आगे स्वस्ति श्री गुणानन्द पन्तके कज्याइ भारा बकसल मध्येश. पर्वतक ठाला कज्याइ बकसला विंति चुक्ली ज्या गदन सो सहि अर्को दोसरो विन्ति चुक्ली कसैलाई नास्ति बज्याइ दस्तुर खाइ सेवा करहि (वि.सं. १८२०, त्रिविक्रम सेन (द्वितीय); अधिकारी : २०५५ पृ.८६-१०६)।

विजयपुर

स्वस्ति राजभारा साम (थ) देवान श्री बुधिकर्न राएजीव ३ श्री तुलाराम पन्डीतके षाढा मोरङ्ग तपा कटहरीमधे मौजे जैरामपुर चन्दन बखत (वावत) गछ्छ ऐक १ लालु वावत गछ्छ दुई २ माया वीर्ता दीहल आपन षातीरज्माशै गछ्छ मजदुद तलाशकै ताकर उपपन्ये. असल माल वो इतौध शुवाइं फौजदारी जमीदारी गैह्र अनी अंक अबुआव मामीलामजकुर शीगारहार वीआहदानीश गौढा (गैह्र) शहीत परमशुष भोग्य करहि ईती संवत् १८३९ साल माह फागुन वदी नौ ५ रोज मो.वीजैपुर (वि.सं. १८२९, बुद्धिकर्ण राई; राजवंशी : २०१८, पृ.१८-१९)।

पाल्पा

आगे:सर्दार अंवरसिंघ थापाले विंति गन्या. सर्वस्ता यसको अपुताली माफ गरिबकस्या (वि.सं. १८३४, मुकुन्द सेन; योगी : २०२२ पृ.६४६)

माथिउल्लिखित मकवानपुरबाट प्रकाशित वि.सं. १७८४ (माणिक सेन)को अभिलेखमा नेपाली भाषाका परस्थानिक 'मध्ये' र 'पट्टि' नाम

शब्द क्रमशः : 'माडी' र 'जनकपुर' मा लागेर सेन राज्यमा बोलिने भाषामा नेपाली परस्थानिकको प्रयोगको प्रयास भएको देखिन्छ। गुल्मीबाट प्रकाशित वि.सं. १८०६ (सत्यधन शाह) को अभिलेखमा नेपाली भाषाको कर्मकारकमा 'लाई' विभक्तिको प्रयोग नाममा लागेर गुल्मी (पहिलेको सेन र पछि शाह)राज्यमा बोलिने भाषामा नेपाली विभक्तिको प्रयोग भएको देखिन्छ। त्यस्तै तनहुँबाट प्रकाशित वि.सं. १८२० (त्रिविक्रम सेन)को अभिलेखमा नेपाली भाषाको कर्मकारकमा प्रयोग हुने 'लाई' विभक्ति 'कसै' सर्वनाममा लागेर तनहुँ सेन राज्यमा बोलिने भाषामा नेपाली विभक्तिको प्रयोग भएको पाइन्छ। विजयपुरबाट प्रकाशित वि.सं. १८२९ (बुद्धिकर्ण राई)को अभिलेखमा नेपाली भाषाका परस्थानिक 'मध्ये' र 'सहित' लागेर सेन राज्यमा बोलिने भाषामा नेपाली परस्थानिकको प्रयोग भएको देखिन्छ। पाल्पाबाट प्रकाशित वि.सं. (१८३४)को अभिलेखमा नेपाली भाषाका कर्ताकारक 'ले' र सम्बन्धकारकको 'को' विभक्तिका साथै नेपाली दरवारी आदरार्थी क्रियाका रूपमा प्रयोग हुने 'गरिबकस्या' संयुक्तक्रिया प्रयोग भएको देखिन्छ।

तसर्थ अभिलेखीय नेपालीको मध्यकालीन अवस्थामा नेपाली भाषाले अन्य सेन राज्यका सरकारी भाषाका बीचमा आफ्नो पहुँच बढाउँदै लगेको रहेछ।

२.१.६ एकीकृत नेपालको नेपाली भाषामा स्थानीयता :

विविध भाषाभाषी भएको एकीकृत नेपालमा एकीकरणबाट नेपाली भाषामा स्थानीय भाषाको प्रभाव परेको निम्नअनुसारको अभिलेखले देखाएको छ :

लिम्बूवान क्षेत्र

आगे हाम्रा अंमवल भरका १० दस लिंवुको पिता पुर्षा देषि आजतक थिति रिति भइ चलि आयाको घर षास्पारि वारि हिसो वारो आफ्ना निज कुंटा कोदालाले विरायाको षट षरक जाकर औवर तिमिहरूको दाजिज्यु भाइ विरादरहरू आरू अम् अल् नांजा लापजा षुवाजीमिनभित्रवस्नं आधिदेखी षायाको समेत् जो लिम्बुको सारहेमा हाम्रा षचना लागयाको यत्तो वाजावि षचना आफना जमात फित्र लिनु हाम्रा द्रफद्र षानामा पुन्याउनु औवर तिमिहरूको थिति रिति वोमोजिम् तिको सिको सिसार लिनु औवर वकोलाइकको वाहैक मन्यो अपुताली चाक चाकुइ कटर जो आफ्ना भाई

विरादरको र ढाक्याको समेट टिको सिको सिसार फेटि षानु औवर कामी सारकि तमै इमान् जमान् सुसदर प्राफ्रीद रिति आघुट्टिजात सोक फोरमा छुट छोट प्ररता प्रथुमा तोश्र तेश्रा कुरावारा के लिनु भो हुंगो छुवाइ सुधहुन्या लिम्पु जात हूँ भादार हामी रैतिको थिति रिति पान्याहु भन्दा सोहि थिति रिति पनी थमी वस्यौँ औवर हाम्रा आम् अल् भरका आपुताल हुँन्याको षेट हाम्रा हुँचुरमा ताषिल करनु वो हाम्रा आम्प्रल वाहेकको मानिसले चाक चाकुई कन्याको हाम्रो हाचुरमा ताषिल करनु वोपन्याल चजारायौ व सहर माछा १ येति ३ दिनको लिसार हाम्रा हुचुरमा ताषिल करनु रस्ती चालाई वस्ती वासाऊनु वाडिया ढाक्या श्रीरना राषनु निजमा भनी १० तस लिम्बुको थिति रिति सुपांगि थमि वकस्यौँ हाम्रा हुचुरमा सेवा तहल करी राजाको निमक सोभो चिताई भोग्ये कर सम्वत् १८२४ साल मिति पौष वदि ४ रोज २ दिन मकर सांग्राहि (संकान्ति) श्रुम्-नीधं पान्दु रकंपाल् (वि.सं. १८२४, श्रीजुत देवान, योगी : २०२२, पृ. ७३०)।

माथिउल्लिखित लिम्बूवान क्षेत्रबाट प्रकाशित भएको वि.सं. १८२४ (श्रीजुत देवान)को अभिलेखको 'जमीन>जीमिन', 'फिर्ता>फिर्त्र', 'बमोजिम>बोमोजिम', 'दोस्रा>तोश्र', 'लिम्बू>लिम्पु', 'हजुर>हुँचुर' र 'दाखिल >ताखिल' शब्दहरूको स्थानीय भाषाको उच्चारण विधिको आधारमा ध्वनिपरिवर्तन गर्ने प्रयास भएको छ। नेपाली भाषामा स्थानीय लिम्बू भाषाका वक्ताहरूको स्थानीय भाषिक प्रभावको विशिष्ट नमूना यस अभिलेखले देखाएको छ। तसर्थ नेपाल एकीकरणसँगसँगै नेपाली भाषाले स्थानीय भाषाको कथ्य प्रभावलाई पनि आत्मसाथ गरेको देखिन्छ।

२.१.७ विविध विधाको माध्यम

अभिलेखकालीन अवस्थामा रहेको प्राचीन नेपाली (सिंजाली) भाषा पर्वते भाषायुगमा विविध विधाको माध्यमको रूपमा विकसित हुँदैगयो। राजाज्ञाहरू र सरकारी कामकाजमा मात्र नभएर जनजीवनसँग प्रत्यक्ष सरोकार भएका विषयहरू- औषधीमूलो, ज्योतिष, धर्मशास्त्र, दण्डविधान, अर्ति-उपदेश, चरित्र-वर्णन, स्तुतिगान, दुःख-पुकार, आचार-व्यवहार आदि विविध विधामा प्रेमनिधि पन्त (वि.सं.१७८९), गङ्गाविष्णु ब्राह्मण (वि.सं. १८०५), पृथ्वीनारायण शाह (वि.सं. २०३१), भानुदत्त (वि.सं. १८३३)लगायतले संस्कृतबाट अनुवाद गरेर एवं लेखोटहरू लेखेर नेपाली

भाषाको उन्नयनमा सहयोग गरे। पर्वते भाषाकालका अन्य लेखकहरूमा सरकारी आदेशपत्रका लेखकहरूका अतिरिक्त वाणिज्यशास्त्र, दावादल शाह, लीलाम्बर र शक्तिबल्लभ अर्यालजस्ता लेखकहरूका लागि पर्वते भाषा गद्यात्मक तथा पद्यात्मक अभिव्यक्तिको माध्यम बन्न पाइन्छ। पद्यतर्फ गोर्खाली भारदार र उपत्यकाका विद्वानहरूको अग्रसरता देखापरेको देखिन्छ। नेवारी मूल मातृभाषा भएका विद्वानहरूले पर्वते भाषामा पद्य सिर्जनातर्फ अभिरुचि देखाउनु यसको श्रीवृद्धिका लागि राम्रो लक्षण थियो। गोर्खालीहरूको विजययात्राको सफलतासँगै पर्वते भाषाको नामाकरण पनि 'गोर्खाली' को रूपमा परिवर्तित हुने पृष्ठभूमि निर्माणको अर्को महत्वपूर्ण सन्दर्भ हुन पुग्यो।

२.१.८ मध्यकालीन क्रियाका विशेषता

मध्यकालीन नेपाली भाषाका प्राप्त अभिलेखहरूलाई विश्लेषण गर्दा निम्नअनुसारका क्रियाका भाषिक विशेषता देखिएका छन् :

(क) भूतकालिक क्रियाको विशिष्ट प्रयोग

मध्यकालीन नेपालीमा '—युं' भूतकालिक क्रियाको विशिष्ट प्रयोग निम्नअनुसारको रहेका पाइन्छ :

तालिका नं. १

क्र.सं.	प्रयोग	धातु	विशिष्ट प्रत्यय	स्थानीयता
१	अपिउं (युं)	अर्प	इ+उं~—युं	बभ्राड (वि.सं. १४४७, उदय सिंह, सुवेदी : २०३६, पृ.९३)
२	दियुं	दि	—युं	बभ्राड (वि.सं. १४४७, उदय सिंह, सुवेदी : २०३६, पृ.९३)
३	सुन्युं	सुन्	—युं	गोरखा (वि.सं. १८२५, पृथ्वीनारायण, योगी : २०२२, पृ.४)
४	चह्यायुं	चह्याउ	—युं	गोरखा (वि.सं. १८२७, पृथ्वीनारायण, योगी : २०२२, पृ.४५९)
५	हान्युं	हान्	—युं	गोरखा (वि.सं. १८२९, पृथ्वीनारायण, श्रेष्ठ : २०३७, पृ.११४)

६	राख्नुं	राख्	-युं	गोरखा (वि.सं. १८३०, साहेवज्यू, योगी :२०१३, पृ.१५७)
७	आयुं	आउ	-युं	गोरखा (वि.सं. १८३१, पृथ्वीनारायण, पोखरेल:२०४३, पृ.१५१)
८	गयुं	जा~ग	-युं	गोरखा (वि.सं. १८३१, पृथ्वीनारायण, पोखरेल: २०४३, पृ.१५०)

माथिउल्लिखित ‘-युं’ भूतकालिक क्रियाको प्रत्यय, प्राचीनकालको अवसानको समयको बभाङ क्षेत्रमा र त्यसपछि, मध्यकालीन समयको पूर्वेली भाषिकाअन्तर्गत रहेको गोरखा क्षेत्रमा पृथ्वीनारायण शाहका अभिलेखहरूमा भूतकालिक ‘-युं’ प्रत्यय एकवचन उत्तमपुरुषमा आएको छ। पृथ्वीनारायण शाहकालीन अभिलेखहरूपछि, यस्तो प्रत्ययको प्रयोग भएको देखिँदैन। तसर्थ प्राचीनकालको खस अधिराज्यको विघटनको प्रारम्भिक प्रयास र मध्यकालको राज्य एकीकरणको प्रारम्भिक प्रयासका चरणमा यस्तो प्रयोग भएको पाइन्छ। तत्कालीन राज्य रचकको विजयको उत्कर्षका बेला व्याकरणमा यस्तो प्रयोग पनि भेटिएकाले विशिष्ट भूतकालिक क्रियाको प्रयोगको रूपमा लिइएको छ।

(ख) ‘घाल्’ धातु ‘हाल्’ धातुमा परिणत

प्राचीनकालमा प्रयोग भएको ‘घाल्’ धातु खस अधिराज्यको विघटनसँगसँगै विकास भएको मध्यकालीन समयमा ‘हाल्’ धातुमा विकास भएको निम्नअनुसार रहेको छ :

(१) धर्म घालि हाल त > [धर्म हालि हाल त] (वि.सं. १४९७, शक्ति ब्रह्म, “यात्री” : २०३४, पृ.२४७)।

वि.सं. १४९७ (शक्ति ब्रह्म)भन्दा अगाडिका कुनै पनि अभिलेखमा ‘घाल्’ धातु ‘हाल्’ धातुमा प्रयोग भएको पाइएको छैन। तसर्थ प्राचीन तथा मध्यकाल छुट्याउने आधारका रूपमा यस अभिलेखको भाषाबाट बुझ्न सकिन्छ।

(ग) ‘ज्यू’ निपातको विशिष्ट प्रयोग

मध्यकालीन अभिलेखीय नेपालीमा ‘ज्यू’ निपातको विशिष्ट प्रयोग देखिन्छ। आधुनिक नेपालीमा ‘ज्यू’ परस्थानिकका रूपमा नामका पछाडि

लाग्ने गर्दछ भने मध्यकालीन नेपालीमा वाक्यको अन्त्यमा थेंगोको रूपमा देखिन्छ :

अभिलेखीय वाक्य

(२) म.ने.— राजगुरुको प्रतिपाल गर्नु ज्यु

आ.ने.— राजगुरुको प्रतिपाल गर्नु । ज्यू !

(वि.सं. १५५५, विवोष साही, योगी:२०१२३, पृ.१२०)

(३) म.ने.— दुवाली विसपेतलाई मया चितयो ज्यु

आ.ने.— दुवाली विस खेतलाई निगाह चितायो । ज्यू !

(वि.सं. १६९६ ग्रामराज :अधिकारी : २०५५, पृ.९०)

(४) म.ने.— शवै शंकल्प गत्रि दियो क्ष जिउ ।

आ.ने.— सबै सङ्कल्प गरी दिएको छ । ज्यू !

(वि.सं. १७३६, अछामी मल्ली भैस्योला; पोखरेल : २०४३, पृ.९४)

माथिउल्लिखित वाक्य नं. (२), (३) र (४) को वाक्यका समापिका क्रिया पछाडि प्रयोग भएको 'ज्यू' वाक्य पश्च निपातका रूपमा 'थेंगो' भई मध्यकालीन जुम्ली, बभाडी र अछामीजस्ता सबै प्रकारका भाषिकामा प्रयोग भएको पाइन्छ। तसर्थ मध्यकालीन नेपालको सानोसानो राज्यप्रशासनमा राज्यप्रमुखहरूले भन्ने र लेखकले त्यसको बेहोरा सम्मानसूचक 'थेंगो' को अर्थमा 'हस' वा 'हजुर' भन्दै बेहोरा लेख्ने प्रचलन देखिन्छ। खस अधिराज्यको विभाजनपछि र बाइसी चौविसीजस्ता राज्यको गठनसँगै तत्कालीन राजा रजौटाहरूको दरवारमा यस्तो प्रवृत्तिले स्थान पाएकाले विघटित खस अधिराज्यको जुम्ला, बभाड र अछाम क्षेत्रमा मध्यकालीन नेपालीको वाक्य पश्च 'ज्यू !' निपात विशिष्ट प्रयोगको रूपमा रहेको पाइन्छ।

(ग) ज्ञात बुझाउन अज्ञात भूतको प्रयोग

मध्यकालीन नेपालीमा भूतकालको पूर्णपक्ष ज्ञात '—याको' प्रत्ययका सट्टामा अज्ञात भूत '—यो' प्रत्ययको प्रयोग देखिन्छ :

(५) म.ने.— जो रेष विजैराजले मया गन्यो थियो

आ.ने.— जुन साँधसीमा विजयराजले आदेश दिएको थियो

(वि.सं. १६९३, बहादुर शाही; अधिकारी २०३६-३७, पृ.१८९-९०)

मध्यकालीन अभिलेखीय नेपालीको माथिउल्लिखित वाक्य नं. (५) को वाक्यमा 'गर्यो थियो' क्रिया संरचनामा प्राचीन नेपालीको अभूतकालिक ज्ञात क्रियामा प्रयोग हुने '-ए~-या (यो)' प्रत्यय लागेको देखिन्छ। तर यस क्रियाले वाक्य संरचनाको अर्थ 'गर्यो थियो' भन्ने भूतकालको ज्ञातको अर्थ दिन्छ। प्राचीन नेपालीमा प्रयोग हुने अभूतकालिक ज्ञात '-ए~-या' प्रत्यय मध्यकालीन नेपालीमा भूतकालिक ज्ञात र अज्ञात दुवैमा प्रयोग भएको छ भने प्राचीन नेपालीमा प्रयोग भएको अभूतकालिक ज्ञात '-एको~-याको' प्रत्यय मध्यकालीन नेपालीमा भूतकालिक ज्ञातमा पनि प्रयोग भएको देखिन्छ। तसर्थ '-ए~-या' प्रत्ययले प्राचीनकालमा अभूतकालिक ज्ञात र मध्यकालमा भूतकालिक ज्ञात एवं अज्ञातको दोहोरो भूमिको विशिष्टता अपनाएको स्पष्ट हुन्छ।

(घ) सहायक क्रियामा स्थानीयता

मध्यकालीन नेपालीमा 'होस्' सहायक क्रियामा स्थानीयताको प्रयोग भएको पाइन्छ :

तालिका नं. २

क्र.सं.	प्रयोग	धातु	विशिष्टता	स्थानीयता
१	हवस्	-	'हवस्'	गोरखा (वि.सं. १८०३, पृथ्वीनारायण, योगी : २०२२, पृ.१४)
२	दिनुहवस्	'दि (नु)'	'हवस्'	गोरखा (वि.सं. १८०३, पृथ्वीनारायण, योगी : २०२२, पृ.१४)
३	मान्नुहवस्	'मान् (नु)'	'हवस्'	तनहूँ (वि.सं. १८२२, त्रिविक्रम सेन, अधिकारी:२०५५, पृ.९८)
४	हान्नुहवस्	'हान् (नु)'	'हवस्'	गोरखा (वि.सं. १८३१, पृथ्वीनारायण, पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)

माथिउल्लिखित सहायक क्रिया मध्यकालीन नेपालीको पूर्वेली भाषिकामा 'होस्>हवस्' भएको छ। तसर्थ मध्यकालीन नेपालीको गोरखा तथा तनहूँ क्षेत्रमा 'होस्' बाट 'हवस्'का रूपमा स्थानीय उच्चारण भेद रहेको प्रष्टिन्छ।

(ड) सम्भावनार्थको विशिष्ट प्रयोग

मध्यकालीन नेपालीमा '–नन्/–नान्' सम्भावनार्थ प्रत्ययको विशिष्ट रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ :

तालिका नं. ३

क्र.सं.	प्रयोग	धातु	विशिष्टता	स्थानीयता
१	नासनन्	'नास्'	'–नन्'	नुवाकोट (वि.सं. १८२०, पृथ्वीनारायण :योगी २०२२, पृ.७०९)
२	कहनान्	'कह'	'–नान्'	नुवाकोट (वि.सं. १८२३, पृथ्वीनारायण: पोखरेल २०४३, पृ.१४१)

माथि उल्लिखित सम्भावनार्थ प्रत्यय '–नन्' र '–नान्' को विशिष्ट प्रयोग पृथ्वीनारायण शाहको नेपाल एकीकरणसँगै गोरखाको राजधानी नुवाकोट सारिएको र काठमाडौं उपत्यका विजय अभियानका क्रममा नुवाकोटबाट जारी गरिएका अभिलेखहरूमा उक्त सम्भावनार्थका प्रत्ययहरू प्रयोग भएका देखिएका छन्। ती प्रत्ययहरू स्तरीय नेपालीमा प्रयोग हुने '–लान्' को 'ल्' व्यञ्जन ध्यनि नासिकीभवन भई 'न्' भएको हो। तसर्थ काठमाडौं उपत्यकाको काँठ र त्यस वरपरका नुवाकोट जस्ता क्षेत्रमा सम्भावनार्थ प्रत्यय भेदका रूपमा उक्त प्रत्यय आएको देखिएकाले मध्यकालीन सम्भावनामा यो प्रयोग विशिष्ट देखिन्छ।

आधुनिककाल

३.१ आधुनिक नेपालीका विशेषता

यस अध्ययनमा 'गोरखाली भाषा' (वि.सं. १८३१ देखि हालसम्म) को समयावधिलाई आधुनिककाल मानेर हेर्दा निम्नअनुसारका आधारमा आधुनिककालका विशेषताहरू रहेको पाइन्छ :

३.१.१ आधुनिक नेपालको स्थापनामा गोरखाली भाषाको भूमिका

नेपाल एकीकरणको सिलसिलामा पृथ्वीनारायण शाहका अभिलेख, चिट्ठी पत्र, सनद सवाल तथा दानपत्रहरू सबै गोरखाली भाषामा लेखिएका र काठमाडौँबाट तिब्बतसम्मको व्यापारमा गोरखाली भाषाको प्रयोग गरेको देखिएकोले गोरखाली भाषाको विस्तार र प्रयोगमा नेपाल एकीकरणको समयावधिमा महत्वपूर्ण रहेकोहुँदा भाषाको विस्तारका हिसावले गोरखाली भाषाको आधुनिककालको प्रारम्भ पृथ्वीनारायण शाहको एकीकरण र उपत्यका विजय अभियानसँगै भएको मानिन्छ भने एकीकरणसँगसँगै एकीकृत नेपालको यस भाषाले सरकारी कामकाजी भाषाका रूपमा कार्य गर्न थालेको देखिन्छ। वि.सं. १८३१ मा पृथ्वीनारायण शाहको देहावसान भएपछि नेपालको भूमि विस्तारका क्रममा बहादुर शाहको भूमिका महत्वपूर्ण रहेको छ। यस समयावधिमा नेपालको क्षेत्रफल विस्तार एकीकरण समयमा भन्दा व्यापक भएकाले त्यतिबेलाको सरकारी भाषा र कामकाजी भाषाका साथै अन्य भाषाका क्षेत्रमा पनि यसको पहुँच पुग्नसकेको मानी मध्यकाल र आधुनिककालको समयसीमा बाँध्ने काम गरिएको छ।

३.१.२ पर्वते भाषा गोरखा भाषाका नामले जनजीवनमा प्रवेश

गोरखा राज्यको प्रतिस्थापनका कारण बोलचाल र प्रचलनमा पर्वते भाषाको नै प्रयोग भए तापनि उक्त पर्वते भाषालाई गोरखा राज्यको तागत र विस्तारको प्रभावका कारण यसलाई बोलचालमा गोरखाली भाषा भन्न थालिएको र विदेशीहरूले 'देश भाषा' वा 'भाषा' (ह्यामिल्टन : ई.१९८६,

पृ.१६) लेखे पनि नेपाल एकीकरणसँगसँगै गोर्खाली राजा, गोर्खा सरकार, गोर्खाली भाषा, गोर्खाली जाति, गोर्खाली सैनिक आदि नामहरू प्रचलित रहे। तसर्थ भाषाको नाम शब्दस्तरमा किटान गर्ने काम पछाडि देखिए पनि प्रचलनमा भाषाको नाम 'गोरखाली' नै भनिने गरेको देखिन्छ।

३.१.३ नवीन व्याकरण तत्त्वको विस्तार

पृथ्वीनारायण शाहको राज्यकाल (वि.सं. १७९९ देखि वि.सं. १८३१) का अभिलेखमा रहेका भाषालाई अध्ययन गर्दा निम्नअनुसारको व्याकरण तत्त्व पाइएकाले त्यस्ता व्याकरण तत्त्वलाई दुवैकालको सङ्घारको विशेषताका रूपमा निम्नानुसार रहेको पाइएको छ :

तालिका नं. ४

क्र.सं.	व्याकरण क्षेत्र	प्रत्यय	विक्रम सम्बत्	अध्याय
१	इच्छार्थ भाव	'-ऊँ'	वि.सं. १८०२	(हेर्नु, अध्याय ५.२.५)
२	असम्पन्न पक्ष	'-न्या (ने)'	वि.सं. १८०३	(हेर्नु, अध्याय ४.४)
३	इच्छार्थ भाव	'-औँ'	वि.सं. १८०३	(हेर्नु, अध्याय ५.२.६)
४	अभूतकालिक आदरार्थी	'-नु+हुन्छ'	वि.सं. १८०३	(हेर्नु, अध्याय ७.३.९)
५	अस्तित्ववाची सहायक क्रिया	'हो'	वि.सं. १८०३	(हेर्नु, अध्याय ७.३.७)
६	भूतकालिक सम्पन्न पक्ष	'-यौँ'	वि.सं. १८०३	(हेर्नु, अध्याय ४.२.६)
७	सम्भावनार्थ भाव	'-औला'	वि.सं. १८०३	(हेर्नु, अध्याय ५.४.४)
८	अभ्यास पक्ष	'-द'	वि.सं. १८०६	(हेर्नु, अध्याय ४.५)
९	सम्भावनार्थ भाव	'-नन्/नान्'	वि.सं. १८२०	(हेर्नु, अध्याय ५.४.५)
१०	भूतकालिक सम्पन्न पक्ष	'-यौ'	वि.सं. १८२०	(हेर्नु, अध्याय ४.२.८)
११	भूतकालिक सम्पन्न पक्ष	'-ए+नन्'	वि.सं. १८२०	(हेर्नु, अध्याय ४.२.७)
१२	असम्पन्न पक्ष	'-ऐ'	वि.सं. १८२०	(हेर्नु, अध्याय ४.६.१)

१३	असम्पन्न पक्ष	‘-दै’	वि.सं. १८२३	(हेर्नु, अध्याय ४.६.२)
१४	इच्छार्थ भाव	‘-अस्’	वि.सं. १८२७	(हेर्नु, अध्याय ५.२.७)
१५	सम्भावनार्थ भाव	‘-लास्’	वि.सं. १८२७	(हेर्नु, अध्याय ५.४.६)
१६	विशिष्ट क्रिया प्रत्यय	‘हवस्’	वि.सं. १८३१	(हेर्नु, अध्याय ७.३.८)

३.१.४ भाषाको आधुनिककाल निर्धारणमा दिव्योपदेशको भूमिका

पृथ्वीनारायण शाहको जीवनकालको अन्तिम समयमा लेखी अभिलेखको रूपमा रहेको दिव्यापदेशमा प्रयोग भएका भाषालाई अध्ययन गर्दा निम्नअनुसारको कारक तत्त्वको भूमिका पाइएको छ :

- (१) निबन्धात्मक स्वरूप र संरचना पाइएको ।
- (२) वाक्य विस्तारका लागि संयोजकहरूको व्यापक प्रयोग गरिएको ।
- (३) उखान टुक्काहरूको प्रशस्त प्रयोग गरिएको ।
- (४) दिव्योपदेशभन्दा अगाडि यस अध्ययनमा पाइएका व्याकरणात्मक तत्त्वहरू प्राचीन तथा मध्यकालमा लोप भइसकेका बाहेक प्राय प्रयोग गरेको पाइएको ।
- (५) कथ्य तथा लेख्य भाषाको दुवै विशिष्ट नमूना दिव्योपदेशमा प्रस्तुत भएकाले यसलाई व्याकरणात्मक विकासका क्षेत्रमा महत्ताका साथ हेरिनुपर्ने आवश्यकता रहेको ।
- (६) भाषाको आधुनिककालमा प्रयोग हुने गरेका व्याकरणात्मक तत्त्वहरू निम्नअनुसारको नपाइएको :
 - (अ) प्रेरणार्थकमा प्रयोग हुने ‘आल्’ प्रत्यय ।
 - (आ) दरवारी आदरार्थीमा प्रयोग हुने ‘मौसुफ/सरकार’ जस्ता सर्वनाम ।
 - (ई) असम्पन्न पक्षमा स्थितिबोधक ‘रहेको’ प्रत्यय ।
 - (इ) असम्पन्न पक्षमा आरम्भबोधक ‘भखरै’ र ‘चाँडै’ जनाउने शब्द ।
 - (उ) कृदन्तका लागि प्रयोग हुने ‘न’ प्रत्यय ।
 - (ऊ) थुप्रै नाम धातु, क्रिया धातु, निपात, संयोजक, कोटिकार र परस्थानिकहरू ।

- (ए) अन्य कारक जनाउने कतिपय शब्द र सम्बोधन कारक जनाउने चिन्ह ।
 (ऐ) अनुकरण जनाउने शब्द ।

(७) मध्यकालका कतिपय शब्दमा ध्वनिपरिवर्तनको क्रम व्यापक, पुराना अर्थमा आलङ्कारिक विस्तार, सम्पर्कित भाषाहरूमा यस भाषाको प्रयोगको प्रभाव, स्थानीय भाषाहरूका कतिपय व्याकरणात्मक विशेषता र शब्दहरूको प्रचलनको प्रभाव ग्रहण रहेको छ। तसर्थ यिनै विशेषताका आधारमा मध्यकाल र आधुनिककालको समयसीमा निर्धारण गर्ने कार्य गरी दिव्योपदेशदेखि यताको समयलाई आधुनिक कालको रूपमा मानिएको छ।

३.१.५ क्रिया प्रत्ययको कालक्रमिक तुलना

अभिलेखीय नेपालीमा पाइएका र नपाइएका प्रत्ययहरूको विवरणलाई प्राचीन, मध्यकालीन तथा आधुनिक नेपालीसँग निम्नानुसार तुलना गरिएको छ :

तालिका नं. ५

क्र.सं.	व्याकरणात्मक क्षेत्र (क्रिया)	प्रत्यय	प्राचीन प्रयोग	मध्यकालीन प्रयोग	आधुनिक प्रयोग
१	भावकर्मवाच्य	'-इ'	-	+	+
२	प्रेरणार्थक	'-आव'	+	+	-
३	प्रेरणार्थक	'-आल्'	-	-	+
४	सम्पन्न पक्ष	'-अ'	+	-	-
५	सम्पन्न पक्ष	'-यु'	+	+	-
६	सम्पन्न पक्ष	'-इनौ'	-	+	+
७	सम्पन्न पक्ष	'-एनौ'	-	+	+
८	सम्पन्न पक्ष	'-यौ'	-	+	+
९	सम्पन्न पक्ष	'-एनन्'	-	+	+
१०	सम्पन्न पक्ष	'-यौ'	-	+	+
११	सम्पन्न पक्ष	'-इन्'	-	+	+

१२	सम्पन्न पक्ष	‘-इ’	-	-	+
१३	सम्पन्न पक्ष	‘-ए’	-	-	+
१४	सम्पन्न पक्ष	‘-ऐ’	-	-	+
१५	सम्पन्न पक्ष	‘-इस्’	-	-	+
१६	पूर्ण पक्ष प्रत्यय (ज्ञात)	‘-या’	+	-	-
१७	पूर्ण पक्ष भूत	‘-यो’	-	+	-
१८	पूर्ण पक्ष	‘-याको’	-	+	+
१९	पूर्ण पक्ष	‘-एको’	-	+	+
२०	पूर्ण पक्ष (अज्ञात)	‘-इ’	-	+	-
२१	पूर्ण पक्ष प्रत्यय (अज्ञात)	‘-या’	-	+	+
२२	असम्पन्न पक्ष	‘-न्या (ते)’	-	+	+
२३	अभ्यास पक्ष	‘-द’	-	+	+
२४	असम्पन्न पक्ष	‘-ऐ’	-	+	-
२५	असम्पन्न पक्ष	‘-दै’	-	+	+
२६	भूतकाल आदरार्थी	‘-नु+भयो’	-	+	+
२७	अभूतकाल प्रत्यय रूपावली	‘-औ’	-	+	+
२८	अभूतकाल प्रत्यय रूपावली	‘-न्’	-	+	+
२९	अभूतकाल प्रत्यय रूपावली	‘-औ’	-	+	+
३०	अभूतकाल प्रत्यय रूपावली	‘-अस्’	-	+	-
३१	अभूतकाल आदरार्थी	‘-नु+हुन्छ’	-	+	+
३२	संयुक्तक्रिया असमापक	‘-नु’	-	+	+
३३	संयुक्तक्रिया असमापक	‘-ने’	-	-	+
३४	संयुक्तक्रिया असमापक	‘-न’	-	-	+
३५	संयुक्तक्रिया असमापक	‘-दै’	-	+	+
३६	अकरण उपसर्ग	‘-ना’	+	-	-
३७	अकरण उपसर्ग	‘-अ’	+	-	-
३८	अकरण प्रत्यय	‘-न-’	-	+	+
३९	अकरण शब्द	‘-नाहि’	-	+	-
४०	अकरण शब्द	‘-नाइ’	-	+	+

४१	अकरण शब्द	‘-नास्ति’	-	+	-
४२	इच्छार्थ प्रत्यय	‘-इ/-इय/- इया’	+	-	-
४३	इच्छार्थ प्रत्यय	‘-ओस्’	-	+	+
४४	इच्छार्थ प्रत्यय	‘-ऊँ’	-	+	+
४५	इच्छार्थ प्रत्यय	‘-औँ’	-	+	+
४६	इच्छार्थ प्रत्यय	‘-अस्’	-	+	-
४७	इच्छार्थ प्रत्यय	‘-ए’	-	-	+
४८	इच्छार्थ प्रत्यय	‘-एस्’	-	-	+
४९	सम्भावनार्थ प्रत्यय	‘-ला’	-	+	+
५०	सम्भावनार्थ प्रत्यय	‘-लास्’	-	+	+
५१	सम्भावनार्थ प्रत्यय	‘-ऊँला’	-	+	+
५२	सम्भावनार्थ प्रत्यय	‘-औला’	-	+	+
५३	सम्भावनार्थ प्रत्यय	‘-औला’	-	+	+
५४	सम्भावनार्थ प्रत्यय	‘-लान्’	-	-	+
५५	सम्भावनार्थ प्रत्यय	‘-नान्/नन्’	-	+	-

नोट : ‘+’ चिन्हको अर्थ ‘छ’, ‘-’ चिन्हको अर्थ ‘छैन’ संकेत गरिएको छ ।

क्रियासँग प्रयोग भएका माथिउल्लिखित प्रत्यय वा शब्दबाहेक सबै कालको ऐतिहासिक क्रममा देखिएका प्रत्यय वा शब्दहरूलाई यहाँ उल्लेख गरिएको छैन ।

३.१.६ वितरणका आधारमा न्याकरणीभवन :

अभिलेखीय नेपालीमा निम्नअनुसारका आगम तथा लोपका आधारमा व्याकरणीभवन भएका देखिन्छन् :

- (१) अभूत (सामान्य) मा - सहायक क्रिया ‘छ’ र ‘हो’ को आगम (अध्याय, ७.३.१/७.३.७)
- (२) पूर्ण पक्षमा - ‘को’ विभक्तिको आगम (अध्याय, ४.३.१)
- (३) इच्छार्थ भावमा - ‘-इ’, ‘-इय/-इया’ का सट्टामा ‘-ओस्’ प्रत्ययको आगम (अध्याय, ५.२.१/५.२.३)

- (४) सम्भावनार्थमा – ‘लान्’ बहुवचन प्रत्ययको सट्टामा ‘नान्’ प्रत्ययको आगम (अध्याय ५.४.५)
- (५) सहायक क्रियामा – मध्यकालीन ‘होस्’ का सट्टामा ‘हवस्’ को आगम (अध्याय, ७.३.८)
- (६) अज्ञात ज्ञातभूतमा – अज्ञात ‘-यो’ प्रत्यय पूर्णपक्ष ज्ञात ‘-याको’ सट्टामा आगम (अध्याय, ४.३.४)
- (७) प्रेरणार्थकमा – ‘-आ’ प्रत्यय र प्रतिप्रेरिकरण गर्नमा ‘-अ’ प्रत्ययको आगम (अध्याय, ९.२)

३.१.७ व्याकरणिक परिवर्तन

संस्कृतका शब्दहरूले आफ्नो पहिलेको अर्थ गुमाई नयाँ संरचनामा छुट्टै अर्थ दिएर अभिलेखीय नेपालीमा अधिकांश व्याकरणात्मक परिवर्तनहरू भएका देखिन्छन्। रूपदेखि वाक्यसम्मका व्याकरणिक तहमा हुने यस्ता परिवर्तनलाई व्याकरणात्मक परिवर्तन भनिन्छ। अभिलेखीय नेपालीमा देखिएकामध्ये भएका केही व्याकरणिक परिवर्तनहरू यसप्रकार देखिन्छन् :

(क) लोपका आधारमा व्याकरणात्मक अर्थमा परिवर्तन

भूतकालिक पूर्ण पक्षको ‘-एको थियो’मा रहेको ‘को’ विभक्ति र अभूतकालिक पूर्ण पक्षको ‘एको छ’ मा रहेको ‘को’ विभक्ति धसिएर उच्चारणमा लोप हुँदा कालान्तरमा छुट्टाछुट्टै ‘-एथ्यो’ अभ्यस्त र ‘-एछ’ अज्ञात भूत भएको निम्नअनुसार देखिन्छ :

व्याकरणात्मक रूप	व्याकरणात्मक अर्थ-१	व्याकरणात्मक अर्थ-२
भएको थियो > भएथ्यो	पूर्ण पक्ष (भूत)	अभ्यस्त भूत
भएको छ > भएछ	पूर्ण पक्ष (अभूत)	अज्ञात भूत

(ख) आलङ्कारिक अर्थमा विस्तार

अभिलेखीय नेपालीमा आएका कतिपय क्रिया धातु तथा शब्दहरूले अभिधात्मक अर्थको सट्टामा आलङ्कारिक अर्थहरू दिएर व्याकरणात्मक अर्थमा परिवर्तन गरेको पाइन्छ :

तालिका नं. ६

क्र.स.	शब्द / धातु	अभिधात्मक अर्थ	अभिलेखीय संरचना	आलङ्कारिक अर्थ	कैफियत
१	लिनु	केही सामान लिनु	मन लिनु	मनबुभ्नु (मि.क्रिया)	
२	लागनु	केही वस्तु कुनैमा टाँसिनु	इनाम लागनु	बक्सिसदिनु (मि.क्रिया)	
३	हाल्नु	केही चीज खन्याउनु	बाहुली हाल्नु	राजगराउनु (मि.क्रिया)	

पक्ष

४.१ परिचय

कुनै खास कालभित्र कुनै काम पूरा भइसकेको छ कि छैन, काम पूरा भएको वक्ताले पहिले नै चाल पाएको थियो कि भर्खरै चाल पायो जस्ता कुनै खास परिस्थितिभित्रका मसिना कुराहरूको अतिरिक्त जानकारी पनि क्रियामा प्रयोग भएका रूपतत्त्व (उपसर्ग वा प्रत्यय)वाट थाहा हुने तथा काल विशेषको कुनै खास परिस्थितिभित्रका ती विभिन्न अतिरिक्त संरचनालाई कालको पक्ष भनिएको पाइन्छ, (पोखरेल : २०५६, पृ.५३) ।

४.२ सम्पन्न (भूतकाल) पक्ष

अभिलेखीय नेपाली भाषाको क्रियामा निम्नअनुसारका उपसर्ग/प्रत्ययले भूतकालिक सम्पन्न पक्ष जनाउँछ :

तालिका नं. ७

प्रथम मिति र अभिलेख	भूत (सम्पन्न) पक्ष उपसर्ग/प्रत्यय	लिङ्ग	पुरुष	वचन
वि.सं. १३२७ (अक्षय मल्ल)	‘अ-’	पु	अन्यपुरुष	एकवचन
वि.सं. १३३७ (अक्षय मल्ल)	‘-यो’	पु	अन्यपुरुष	एकवचन
वि.सं. १४४७ (उदय सिंह)	‘-युँ’	उभय	उत्तमपुरुष	एकवचन
वि.सं. १७२० (जगत्प्र. मल्ल)	‘-इ+नौ’	स्त्री	मध्यमपुरुष	बहुवचन
वि.सं. १८०३ (पृथ्वीनारायण)	‘-ए+नौ’	पु	मध्यमपुरुष	बहुवचन
वि.सं. १८०३ (पृथ्वीनारायण)	‘-यौँ’	उभय	उत्तमपुरुष	बहुवचन
वि.सं. १८२० (पृथ्वीनारायण)	‘-ए+नन्’	उभय	बहुवचन	मध्यमपुरुष
वि.सं. १८२० (पृथ्वीनारायण)	‘-यौ’	उभय	मध्यमपुरुष	बहुवचन
वि.सं. १८३१ (पृथ्वीनारायण)	‘-इ+न्’	स्त्री	मध्यमपुरुष	एकवचन

४.२.१ 'अ-' उपसर्ग

नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा भूतकालिक सम्पन्न पक्षमा पुलिङ्गी अन्यपुरुष एकवचन क्रियामा 'अ-' उपसर्ग लागेको देखिन्छ। वि.सं. १३२७ (अक्षय मल्ल)देखि वि.सं. १७३१ (जितारी सिंह)को अभिलेखसम्म संस्कृतको जस्तै 'अ-' उपसर्गले सम्पन्न पक्षमा पुलिङ्गी अन्यपुरुष एकवचन भूतकाल जनाएको छ। अभिलेखीय नेपालीमा 'कृ' धातुमा मात्रै 'अ-' उपसर्ग लागेर सम्पन्न पक्ष अन्यपुरुष एकवचन बनेकोले संस्कृतमा प्रयोग हुने 'अ-' भूतकालिक उपसर्ग जुम्ला तथा बभाङ क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका पाइन्छन् :

प्राचीन नेपाली- 'अ-' उपसर्ग, जस्तै :

- अ+क्रि= अक्रि (अक्षयमल्ल : १३२७, जुम्ला)

माथिउल्लिखित धातु 'कृ' मा 'अ-' उपसर्ग लागेर प्राचीन तथा मध्यकालीन अभिलेखहरूमा भएका प्रयोग निम्नअनुसारका देखिन्छन् :

(१) 'कृ' धातु : (क) राइका भाष पसाकि अक्रि ।

[राजाले आदेश प्रसाद गरी अक्रिए ।]

(वि.सं. १३२७, अक्षय मल्ल; "यात्री" : २०३९, पृ.७३)

(ख) सर्वकर अकर घालि रजतशासन करि अक्र्या ।

[सवै कर अकर गरी रजतशासन गरी अक्रिया ।]

(वि.सं. १३२७, अक्षय मल्ल; "यात्री" : २०३९, पृ.७३)

(ग) श्री पृथ्वी मल्लकि साखा पसा करि अक्रं ।

[श्री पृथ्वी मल्लको सन्तानले प्रसाद गरी अक्रिए ।]

(वि.सं. १४१५, पृथ्वी मल्ल; योगी : २०१३, पृ.६९-७९)

(घ) योग्याकरि अक्र्या

[उचितै गरी अक्रिए ।]

(वि.सं. १७३१, जितारी सिंह सुवेदी : २०५५, पृ.१०९)

भूतकालिक सम्पन्न पक्ष पुलिङ्गी अन्यपुरुष एकवचन 'अ-' उपसर्ग प्राचीन तथा मध्यकालीन नेपालीमा संस्कृतको 'अ-' उपसर्गबाट आएको देखिएकोले यो अभिलेखीय नेपालीमा व्याकरणिक परिवर्तन हो ।

४.२.२ ‘-यो’ प्रत्यय

नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा भूतकालिक सम्पन्न पक्षमा पुलिङ्गी अन्यपुरुष एकवचन क्रियामा ‘-यो’ प्रत्यय लागेको देखिन्छ। वि.सं. १३३७ (अक्षय मल्ल)देखि वि.सं. १८३१ (पृथ्वीनारायण शाह) को अभिलेखसम्म ‘-यो’ प्रत्ययले सम्पन्न पक्षमा पुलिङ्गी अन्यपुरुष भूतकाल जनाएको छ। ‘-यो’ भूतकालिक प्रत्यय जुम्ला, डोटी, जाजरकोट, बझाङ, प्युठान, गोरखा, भक्तपुर तथा पाँचथर क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका पाइन्छन् :

प्राचीन नेपाली- ‘-यो’ प्रत्यय, जस्तै :

- काम+आउ+यो= कमायो (अक्षय मल्ल : १३३७, जुम्ला)
- कर्+आउ+यो= करायो (अक्षय मल्ल : १३३७, जुम्ला)
- लाग्+यो= लाग्यो (पुण्यमल्ल : १३८५, जुम्ला)
- क्रि+यो= कियो (पुण्यमल्ल : १३८५, जुम्ला)
- घाल्+यो=घाल्यो (निरय पाल : वि.सं. १४०९, डोटी)
- पाउ+यो=पायो (मलय वर्मा : वि.सं. १४४६, जाजरकोट)

मध्यकालीन नेपाली- ‘-यो’ प्रत्यय, जस्तै :

- चित्+यो=चितयो (भैरव सिंह : वि.सं. १४६२, बझाङ)
- हो~भ+यो=भयो (शक्ति ब्रह्म : वि.सं. १४९७, बझाङ)
- अक्र+यो=अक्यो (कीर्ति मल्ल : वि.सं. १५३७, डोटी)
- काट्+यो=काट्यो (अशोक मल्ल : वि.सं. १५५४, डोटी)
- दि+यो=दियो (भान शाही : वि.सं. १६३५, सिंजा)
- गर्+यो=ग्यो (भान शाही : वि.सं. १६३५, सिंजा)
- खेल्+यो=खेल्यो (अर्जुन्या पुडाको पुर्सा कथुरो : वि.सं. १६४८, जुम्ला)
- खोज्+यो=खोज्यो (सिलेम शाह : वि.सं. १६५६, छिन्तासिम)
- भन्+यो=भन्यो (विक्रम साइ+साइमल साइ : वि.सं. १६७७, डोटी)
- खा+यो=खायो (पृथ्वीपति शाह : वि.सं. १७६०, भित्रीकोट, प्युठान)
- बक्स+यो=बक्स्यो (सुरथ शाह : वि.सं. १७७७, तिपुरकोट, जुम्ला)
- रह+यो=रह्यो (कल्याणचन्द्र : वि.सं. १७८८, डोटी)
- आउ+यो=आयो (रनजित मल्ल : वि.सं. १७९९, भक्तपुर)

- जाग्+यो=जाग्यो (सूर्यभान शाह : वि.सं. १८०२-८, जुम्ला)
- फोर्+यो=फोय्यो (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं. १८११ति., गोरखा)
- राख्+यो=राख्यो (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं. १८११ति., गोरखा)
- टेक्+यो=टेक्यो (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं. १८११ति., गोरखा)
- हान्+यो=हान्यो (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं. १८११ति., गोरखा)
- खस्+यो=खस्यो (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं. १८११ति., गोरखा)
- ल्याउ+यो=ल्यायो (सुदर्शन शाह : वि.सं. १८१४, जुम्ला)
- ढाँट्+यो=ढाँट्यो (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं. १८२०, गोरखा)
- जा~ग+यो=गयो (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं. १८२३, गोरखा)
- बन्+यो=बन्यो (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं. १८२३, गोरखा)
- मर्+यो=मय्यो (श्रीजुत देवान : वि.सं. १८२४, पाँचथर)
- जुर्+यो=जुय्यो (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं. १८२५, गोरखा)
- बढ्+यो=बढ्यो (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं. १८२५, गोरखा)
- बस्+यो=बस्यो (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं. १८२५, गोरखा)
- लग्+यो=लग्यो (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं. १८२५, गोरखा)
- पुयाउ+यो=पुयायो (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं. १८२७, काठमाडौं)
- माग्+यो=माग्यो (कालु भाट : वि.सं. १८२८, जुम्ला)
- ठहर्+यो=ठहय्यो (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं. १८३१, काठमाडौं)
- पर्+यो=पय्यो (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं. १८३१, काठमाडौं)
- भाग्+यो=भाग्यो (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं. १८३१, काठमाडौं)

माथिउल्लिखित धातुहरू 'काम', 'कर्', 'लाग्', 'कि', 'घाल्' 'पाउ', 'चित्', 'हु' 'अक्र', 'काट्', 'दि' 'गर्', 'खेल्', 'खोज्', 'भन्', 'खा', 'बक्स' 'रह', 'आउ', 'जाग्' 'फोर्', 'राख्', 'टेक्' 'हान्', 'खस्', 'ल्याउ', 'ढाँट्', 'जा', 'बन्', 'मर्', 'जुर्', 'बढ्' 'बस्', 'लग्', 'पुयाउ', 'माग्', 'ठहर्', 'पर्' र 'भाग्', मा '-यो' प्रत्यय लागेर प्राचीन तथा मध्यकालीन अभिलेखहरूमा भएका प्रयोग निम्नअनुसारका देखिन्छन्, जस्तै :

(२) 'काम' धातु : सूत्रधार नागदेव नाम कमायो ।

[सूत्रधार नागदेवले नाम रखायो ।]

(वि.सं. १३३७, अक्षय मल्ल, थापा : २०३१, पृ.७५)

- (३) 'कर' धातु : जैराज प्रसाद करायो ।
[जयराजले निगाह गरायो ।] (वि.सं. १३३७, अक्षय मल्ल; थापा : २०३१, पृ.७५)
- (४) 'लाग्' धातु : धर्मको निको टा (ठा?)कुर पुणमल्लको अदिस पूर्वतिर ला (ग)यो ।
[धर्मका लागि राजा पुण्य मल्लको आदेश अगाडि लाग्यो ।] (वि.सं. १३८५, पुण्य मल्ल; खनाल : २०३०, पृ.९-१०)
- (५) 'कि' धातु : करिकि कमकरं सभुंप्रति काजको घाल्ये अडै कटका मानिसौ पासा कियो ।
[कार्की र कर्मार सबैलाई काज हाली युद्ध प्रबन्धकलाई प्रसाद गरियो ।] (वि.सं. १३८५, पुण्य मल्ल; खनाल : २०३०, पृ.९-१०)
- (६) 'घाल्' धातु : हिल्पाणी अतुल साहलि सर्वकर विवर्जित एकादशी आदित्यकावार उदक् घाल्यो
[हिलो, पानी, धुलो र स्याउलीजस्ता सबैप्रकारका कर निषेध गरी एकादशी आइतवारका दिन तर्पण हालियो ।] (वि.सं. १४०९, निरय पाल; थापा : २०३१, पृ.१२३)
- (७) 'पाउ' धातु : खिडकीसैन्य हरिदत्त अधिकारि वाहुंले पायो ।
[खिड्कीका सेना हरिदत्त अधिकारी ब्राह्मणले पायो ।] (वि.सं. १४४६, मलय वर्मा; अधिकारी : २०४३, पृ.१२)
- (८) 'चित्' धातु : भुत्याडा ढाटल्या दसनालि षेत कडाइतको हुदो गडो जितारिसिंहले मया चितयो ।
[भुत्याडा र ढाटल्या दशमाना जाने खेत, कडायतको हुने गरोसमेत जितारी सिंहले निगाह चितायो ।] (वि.सं. १४६२, भैरव सिंह; अधिकारी : २०४३, पृ.८५)
- (९) 'हु~भ' धातु : माय वैनीको दोष भयो ।
[निगाहनुसार बहिनीको दोष भयो ।] (वि.सं. १४९७, शक्ति ब्रह्म; "यात्री": २०३४, पृ.२४७)

- (१०) 'अक्र' धातु : श्रीपद महादेवी भगवतिजिउ पाय संकल्प पशाकि अकन्यो
 [श्रीपद महादेवी भगवतिज्यूको पाउमा सङ्कल्प गरी प्रसाद अकन्यो ।] (वि.सं. १५३७, कीर्ति मल्ल; अधिकारी : २०४३, पृ.६६)
- (११) 'काट्' धातु : मिअल काट्यो ।
 [मियोल काट्यो ।] (वि.सं. १५५४, अशोक मल्ल; "यात्री":२०३४, पृ.२४९)
- (१२) 'दि' धातु : जशि रेष आजित्-मलले दियो माधवभट्टलइ पायो ।
 [जस्तो साँधसीमा अजित मल्लले दियो, त्यस्तै माधव भट्टले पायो ।] (वि.सं. १६३५, भान शाही; अधिकारी:२०४३, पृ.३७) ।
- (१३) 'गर' धातु : जो रेष विशुधराज शाइराजाले मया गन्यो ।
 [जुन साँधसीमा विशुधराज र शाइराजले निगाह गन्यो ।] (वि.सं. १६३५, भान शाही; अधिकारी:२०४३, पृ.३७)
- (१४) 'खेल्' धातु : कैले पासोसोलो षेत्यो भन्या सिसार दस्तुर बुभिल्याउनु ।
 [कहिलेकहीं जुवातास खेल्योभने शिकारदस्तुर भनी बुभिल्याउनु ।] (वि.सं. १६४८, अर्जन्यापुडा; योगी:२०१३, पृ.१२६)
- (१५) 'खोज्' धातु : राइसिगडागी जैरामडागि षोज्यो मया भैछ ।
 [राइसिंह डाँगी र जयराम डाँगीले खोजेअनुसार निगाह भएको छ ।] (वि.सं. १६५६, सिलेम शाइ; योगी:२०१३, पृ.१२९)
- (१६) 'भन्' धातु : भन्यो शुन्तु ।
 [भन्यो, सुन्तु ।] (वि.सं. १६७७, विक्रमसाइमल; योगी २०१३, पृ.१३२)
- (१७) 'खा' धातु : पंथदेषि अवर पंथ षायो ।
 [यो लोकदेखि अर्को लोकसम्म खायो ।]
 (वि.सं. १७६०, पृथ्वीपति शाह; अधिकारी : २०४३, पृ.१५५)

- (१८) 'बक्स' धातु : रलिको ल्हसुन वार्डि पालगको अमिलावाडि अंध्यारता मानंशाईले डान्योष (योरेष)धराला वक्श्यो ।
[मानशाहीका पालामा दिएको रलिको लसुनवारी र पालगको अमिलावारीको साँधसीमा धरालालाई वक्स्यो ।] (वि.सं. १७७६, सुरथ शाह; योगी :२०१३, पृ.१४३)
- (१९) 'रह' धातु : मनकुपा गैडाले कुमाउ राभ भै अपशु अमल करी रह्यो ।
[मनकुपा नाम गरेको गैडाले कुमाउ राज्यमै सत्य काम गरी रह्यो ।] (वि.सं. १७८८, कल्याणचन्द्र; थापा:२०३१-३४, पृ.१२७)
- (२०) 'आउ' धातु : श्री घनस्याम आरन पनाति हौं भनि आयो ।
[श्रीघनश्यामनारायणका पनाति हौं भनी आयो ।] (वि.सं. १७९९, रनजित मल्ल; वज्राचार्य र श्रेष्ठ:२०३२, पृ.६७)
- (२१) 'जाग्' धातु : देसमाथि ध्वांगधार्नु हालि गात जाग्यो ।
[देशमाथि धनदौलत हाली आज्ञा भयो ।] (वि.सं. १८०२-८, सूर्यभान; योगी : २०१३, पृ.१४९)
- (२२) 'फोर' धातु : माथिल्लो ठाना त मकवानिसमे (त) जो थियो सब जना मिलिकन फोय्यो ।
[माथिल्लो ठाना त मकवानपुरसमेत जो थियो सो सबैजना मिलेर फोय्यो ।] (वि.सं. १८११ति, पृथ्वीनारायण शाह; वज्राचार्य: २०३९-४०, पृ.११२)
- (२३) 'राख्' धातु : विरुलाई काभ्याकोट राष्यो ।
[विरुलाई काभ्याकोटमा राख्यो ।] (वि.सं. १८११ति, पृथ्वीनारायण शाह; वज्राचार्य: २०३९-४०, पृ.११२)
- (२४) 'टेक्' धातु : पलांचोक्याले तिम्रो नांव टेक्यो ।
[पलाञ्चोकेले तिम्रो डुङ्गा टेक्यो ।] (वि.सं. १८११ति, पृथ्वीनारायण शाह; वज्राचार्य: २०३९-४०, पृ.११२)
- (२५) 'हान्' धातु : उमरा जसधर रानाले दुई तरवारले हान्यो ।
[भारदार जसधर रानाले दुई तरवारले हान्यो ।] (वि.सं. १८११ति, पृथ्वीनारायण शाह; वज्राचार्य २०३९-४०, पृ.११२)

- (२६) 'खस्' धातु : विन्या अधिकारि षस्यो ।
[विन्याको अधिकारी खस्यो ।] (वि.सं. १८११ति, पृथ्वीनारायण शाह; वज्राचार्य: २०३९-४०, पृ.११२)
- (२७) 'ल्याउ' धातु : यां त आपु पडता भयो त क्या: यां त वाउन्याला: इ ल्यायो
[यहाँ त आफ्नो पण्डित भयो त के, यहाँ त वाउन्याललाई यही ल्यायो ।] (वि.सं. १८१४, सुदर्शन शाह; योगी : २०१३, पृ.१५४)
- (२८) 'ढाँट्' धातु : जयप्रकासले फुस फास गर्दा हामिकन ढाँट्यो ।
[जयप्रकाश मल्लले फासफुस गर्दा हामीलाई ढाँट्यो ।] (वि.सं. १८२०, पृथ्वीनारायण शाह; योगी : २०२२, पृ.७०९)
- (२९) 'जा~ग' धातु : ताँहाँ चालिस पचास मु्रि अन्न भोट गयो भन्याको सुनिउँ ।
[त्यहाँको चालिसपचास मुरी अन्न भोटमा गयो भनेको सुन्यौँ ।] (वि.सं. १८२३, पृथ्वीनारायण शाह; पोखरेल : २०४३, पृ.१४१)
- (३०) 'बन्' धातु : हाम्रा काजिका. स्नेहले बहुतै बन्यो ।
[हाम्रो काजीको मायाले धेरैतै बन्यो ।]
(वि.सं. १८२३, पृथ्वीनारायण शाह; योगी : २०२२, पृ.३)
- (३१) 'मर्' धातु : थितिरिति वोमोजिम तिको सिको सिसार लिनु वकोलाइकको वाहैक मन्थो ।
[रीति रिवाजवमोजिम शिकार दस्तुर लिनु, वनको बाहेक मन्थो ।] (वि.सं. १८२४, श्रीजुत देवान; योगी : २०२२, पृ.७३०)
- (३२) 'जुर्' धातु : जाहा वाडा जोसिलाई हेराउँदा तुम्रो नाउँमा जुन्थो ।
[यहाँ वाँडा जोशीलाई हेराउँदा तिम्रो नाउँमा जुन्थो ।] (वि.सं. १८२५, पृथ्वीनारायण शाह; वज्राचार्य र श्रेष्ठ: २०३२, पृ.७३)

- (३३) 'बद्' धातु : दुवै जनाको र (श्रीकाशि) मा भेटभै जान पहिचान हुदा गोर्पा बढ्यो ।
[दुवैजनाको श्रीकाशीमा भेट भई जानपहिचान हुँदा गोर्खा अगाडि बढ्यो ।] (वि.सं. १८२५, पृथ्वीनारायण शाह; योगी : २०२२, पृ. ४)
- (३४) 'बस्' धातु : भिकोर्टमहा राजा बस्यो कि वसेन लेष ।
[भिरकोटमा राजा बस्यो कि बसेन लेख ।] (वि.सं. १८२५, पृथ्वीनारायण शाह; योगी : २०२२, पृ. ४)
- (३५) 'लग्' धातु : लिस्तिको बाटो गरि जगातिहरूक्षौ माल नगद ज्या लग्यो ।
[लिस्तीको बाटो गरी भन्सारछेउ जस्तो प्रकारको नगद माल हो त्यस्तै लग्यो ।] (वि.सं. १८२५, पृथ्वीनारायण शाह; वज्राचार्य र श्रेष्ठ:२०२२, पृ.७२)
- (३६) 'पुन्याउ' धातु : तैले लेष्याको कागत र मानीस मात्र पक्रेर हामी छेउ पुन्यायो ।
[तैले लेखेको कागज र मानिस मात्र पक्रेर हामीछेउ पुन्यायो ।] (वि.सं. १८२७, पृथ्वीनारायण शाह; पोखरेल:२०४३, पृ.१४७)
- (३७) 'माग्' धातु : काल्या भाटले माग्यो ।
[काले भाटले माग्यो ।] (वि.सं. १८२८, कालु भाट; अधिकारी: २०४३, पृ.११४)
- (३८) 'ठहर्' धातु : ज्याधा बुद्धी कालुपाँडेकै ठहन्थ्यो
[धेरै बुद्धि कालु पाँडेको नै ठहन्थ्यो ।] (वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण शाह; पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)
- (३९) 'पर्' धातु : वारिमा थर्पु पन्यो ।
[यतातिर राजमुकाम पन्यो ।] (वि.सं. १८३१, पृथ्वीनारायण शाह; पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)
- (४०) 'भाग्' धातु : मानिस काट्न पाइयेनन्, भाग्यो ।
[मानिसहरू काट्न पाइएनन्, भाग्यो ।] (वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण शाह; पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)

भूतकालिक सम्पन्न पक्ष पुलिङ्गी अन्यपुरुष एकवचन ‘-यो’ प्रत्यय वाक्य नं. (२) को नाम धातु ‘काम’ मा सर्वप्रथम लागेको देखिन्छ भने वाक्य नं. (३) देखि (४०) सम्मका वाक्यमा क्रिया धातुमा ‘-यो’ प्रत्यय लागेको देखिन्छ। तसर्थ अभिलेखीय नेपालीमा भूतकालिक सम्पन्न पक्ष पुलिङ्गी अन्यपुरुष एकवचनको प्रयोग नाम धातुमा पहिले र क्रिया धातुमा पछि प्रयोग भएको रहेछ।

४.२.३ ‘-युँ’ प्रत्यय

नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा भूतकालिक सम्पन्न पक्षमा उभयलिङ्गी उत्तमपुरुष एकवचन क्रियामा ‘-युँ’ प्रत्यय लागेको देखिन्छ। वि.सं. १४४७ (उदय सिंह) देखि वि.सं. १८३१ (पृथ्वीनारायण शाह)को अभिलेखसम्म ‘-युँ’ प्रत्ययले सम्पन्न पक्षमा उभयलिङ्गी उत्तमपुरुष एकवचन भूतकाल जनाएको छ। ‘-युँ’ भूतकालिक प्रत्यय बभाड, गोरखा र काठमाडौँ क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका पाइन्छन् :

प्राचीन नेपाली- ‘इ+उँ ~युँ’ प्रत्यय, जस्तै :

- अर्प+इ+उँ~युँ= अपिउँ (युँ) (उदयसिंह : १४४७, बभाड)
- दि+युँ= दियुँ (उदयसिंह : १४४७, बभाड)

मध्यकालीन नेपाली- ‘-युँ’ प्रत्यय, जस्तै :

- सुन्+युँ= सुन्युँ (पृथ्वीनारायण शाह : १८२५, गोरखा)
- चहाउ+युँ= चहायुँ (पृथ्वीनारायण शाह : १८२७, काठमाडौँ)
- हान्+युँ= हान्युँ (पृथ्वीनारायण शाह : १८२९, काठमाडौँ)
- राख्+युँ= राख्युँ (साहेवज्यू : १८३०, काठमाडौँ)
- आउ+युँ= आयुँ (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौँ)
- जा~ग+युँ= गयुँ (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौँ)

माथिउल्लिखित धातुहरू ‘अर्प’, ‘दि’, ‘सुन्’, ‘चहाउ’, ‘हान्’, ‘राख्’ ‘आउ’ र ‘जा~ग’, ‘-युँ’ प्रत्यय लागेर नेपाली अभिलेखहरूमा भएका प्रयोग निम्नअनुसारका देखिन्छ, जस्तै :

- (४१) 'अर्प' धातु : हिलपानी धुलसा धुलि अनं अखाद्य पानि अपिउं (युं) ।
[सिम, पानी, धुलो, स्याउला, अन्न तथा अखाद्य पानी अपियुं ।] (वि.सं. १४४७, उदय सिंह, सुवेदी : २०३६, पृ.९३) ।
- (४२) 'दि' धातु : वजगाहालाई सङ्कल्प घाली जयाकर उपाध्या कि शाखा दियुं ।
[वजगाईलाई सङ्कल्प हाली जयाकर उपाध्याको सन्तानलाई दियुं ।] (वि.सं. १४४७, उदय सिंह, सुवेदी : २०३६, पृ.९३) ।
- (४३) 'सुन्' धातु : तेता: पारि तिरको षवर लेपिछस् सुन्युं
[त्यता पारितिरको खवर लेखिछस् सुन्युं ।] (वि.सं. १८२५, पृथ्वीनारायण शाह, योगी : २०२२, पृ.४) ।
- (४४) 'चढाउ~चहाउ'धातु : हाम्रा मुलुक भरिको जोगीहरूको मंडल्याइ चढायुं
[हाम्रा देश भरीका जोगीहरूको मण्डललाई चढायुं ।] (वि.सं. १८२७, पृथ्वीनारायण शाह, योगी : २०२२, पृ.४५९) ।
- (४५) 'हान्' धातु : उप्रान्त किरांत हान्युं ।
[त्यसपछि, किरांत हान्युं ।] (वि.सं. १८२९, पृथ्वीनारायण शाह, श्रेष्ठ : २०३७, पृ.११४) ।
- (४६) 'राख्' धातु : प्रजंत करानको हात तमु माथि घ (धर्म) राष्युं ।
[प्रजन्त करानको हात तिमीमाथि राखी धर्म राष्युं ।] (वि.सं. १८३०, साहेवज्यु, योगी : २०१३, पृ.१५७) ।
- (४७) 'आउ' धातु : गोर्खा जुमलाको एकत्व गरौं भला मानिस लिन आञ्युं ।
[गोरखा र जुम्लाको एकता गरेर असल मानिस लिन आयुं ।] (वि.सं. १८३१, पृथ्वीनारायण शाह, पोखरेल:२०४३, पृ.१५१) ।

(४८) 'जा~ग' धातु : "म पनि सायेत गरिजान्छु" भनि विदा
 गरायाँ र सायेत गरि म पनि गर्जुँ।
 ["म पनि साइत गरिजान्छु" भनी विदा
 गराएँ र साइत गरी म पनि गर्जुँ।]
 (वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण शाह; पोखरेल:२०४३,
 पृ.१५०)।

वाक्य नं. (४१) को अभिलेखीय वाक्य खशअधिराज्यको करदराज्यको रूपमा रहेको बभाडबाट प्रकाशित भएकोमा 'अर्प' धातुमा '-इ+उँ' प्रत्यय लागेको देखिन्छ। उक्त स्थानबाटै प्रकाशित भएको अभिलेखको वाक्य नं. (४२)को 'दि' धातुमा '-युँ' प्रत्यय लागेको पाइएको छ। बभाडबाट प्रकाशित उदयसिंहको अभिलेखमा प्रयोग भएको '-इ+उँ~-युँ' प्रत्यय प्राचीन नेपालीमा भूतकालिक सम्पन्न पक्ष उभयलिङ्गी उत्तमपुरुष एकवचनमा प्रयोग भएको देखिन्छ। मध्यकालीन नेपालीमा पृथ्वीनारायण शाहले गोरखाबाट प्रकाशित गरेका अभिलेखहरूमा भूतकालिक सम्पन्न पक्ष उभयलिङ्गी उत्तमपुरुष एकवचनमा प्राचीनकालकै '-युँ' मात्रै प्रयोग भएको देखिएकोले प्राचीन तथा मध्यकालमा भूतकालिक सम्पन्न पक्ष उत्तमपुरुष एकवचन '-युँ' प्रत्यय व्याकरणिक परिवर्तन भएर आएको देखिन्छ।

वि.सं. १४४८ पछि विशाल खशअधिराज्यको विघटनको क्रम प्रारम्भ भएकोले तत्कालीन समयको शक्ति सङ्घर्षको क्रममा विशाल खशअधिराज्य टुक्रिएर वि.सं. १४४८ पछि विभिन्न राज्यमा विभाजित भएदेखि सबल प्राचीन नेपाली भाषा राज्य दुर्बलताका कारण पर्वतेका साथै उक्त भाषामा नयाँनयाँ स्थानीय भेदहरू देखापर्न थालेका (अधिकारी : २०५६, पृ.५९) र तिनै भेदका कारणले भूतकालको सम्पन्नपक्ष उभयलिङ्गी एकवचन उत्तमपुरुष 'युँ' प्रत्यय मध्यकालमा पर्वते भाषिककै प्रभावका कारणले वि.सं. १८०३ (पृथ्वीनारायण शाह) देखि '-युँ' को सट्टा '-यौँ' प्रत्यय भूतकालको सम्पन्नपक्ष उभयलिङ्गी बहुवचन उत्तमपुरुष लेख्य नेपालीमा क्रमशः प्रयोग भएको देखिन्छ।

वाक्य नं. (४४) मा प्रयोग भएको 'चह्' धातु, 'चह्' हुनु स्थानीय बोलीको प्रभाव हो। पृथ्वीनारायण शाहले वि.सं. १८२५ मा काठमाडौँ

विजयपछि तत्कालीन गोरखा राज्यको राजधानी काठमाडौं सारिएको र त्यसै समयपछि प्रकाशित पृथ्वीनारायण शाहका चिट्ठीपत्रहरूमा नेवारी भाषाको समेत प्रभाव देखिन थालेकाले वि.सं. १८२७ मा प्रकाशित उक्त अभिलेखको 'चह्' धातु काठमाडौं उपत्यकाको नेवारीबाट प्रभावित भई 'चह्' बनेको देखिन्छ।

४.२.४ '-इनौ' प्रत्यय

नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा भूतकालिक सम्पन्न पक्ष स्त्रीलिङ्गी मध्यपुरुष बहुवचन क्रियामा '-इनौ' लागेको देखिन्छ। वि.सं. १७२० (जगत्प्रकाश मल्ल) देखि वि.सं. १८२३ (पृथ्वीनारायण शाह)को अभिलेखसम्म '-इनौ' प्रत्ययले सम्पन्न पक्षमा स्त्रीलिङ्गी मध्यमपुरुष बहुवचन भूतकाल जनाएको छ। '-इनौ' भूतकालिक प्रत्यय काठमाडौं र गोरखा क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका पाइन्छन् :

मध्यकालीन नेपाली- '-इनौ' भूत स्त्रीलिङ्गी प्रत्यय, जस्तै :

- हो+इनौ= होइनौ (जगत्प्रकाश मल्ल : १७२०, काठमाडौं)
- छ+इनौ= छैनौ (पृथ्वीनारायण शाह : १८२३, गोरखा)

माथिउल्लिखित धातु 'हो' र 'छ' मा भूतकालको स्त्रीलिङ्गी '-इ+नौ' प्रत्यय लागेर मध्यकालीन अभिलेखहरूमा भएका प्रयोग निम्नअनुसारका देखिन्छन् :

(४९) 'हो' धातु : जौ कदाचित खेत वेचना होइनौ।

[जो कदाचित खेत बच्ने होइनौ।]

(वि.सं. १७२०, जगत्प्र मल्ल, पोखरेल : २०४३, पृ.८९)

(५०) 'छ' धातु : कपट त मिसना छैनौ।

[कपट त मिसाउने छैनौ।]

(वि.सं. १८२३, पृथ्वीनारायण; पोखरेल : २०४३, पृ.१४४)

वाक्य नं. (४९) र (५०) का वाक्यले भूतकालको स्त्रीलिङ्गी मध्यमपुरुष बहुवचन '-इनौ' प्रत्यय लागेर भूतकालिक सम्पन्न पक्षमा स्त्रीलिङ्गी मध्यमपुरुष बहुवचन क्रिया बनेको पाइन्छ।

४.२.५ ‘-एनौ’ प्रत्यय

नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा भूतकालिक सम्पन्न पक्ष पुलिङ्गी मध्यपुरुष बहुवचन क्रियामा ‘-ए+नौ’ लागेको देखिन्छ। पृथ्वीनारायण शाहको वि.सं. १८०३ देखि वि.सं. १८२० सम्मका अभिलेखमा ‘-ए+नौ’ प्रत्ययले सम्पन्न पक्षमा पुलिङ्गी मध्यमपुरुष बहुवचन भूतकाल जनाएको छ। ‘-ए+नौ’ भूतकालिक प्रत्यय गोरखा क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका पाइन्छन् :

मध्यकालीन नेपाली- ‘-एनौ’ भूत पुलिङ्गी प्रत्यय, जस्तै :

- सक्+एनौ= सकेनौ (पृथ्वीनारायण शाह : १८०३, गोरखा)
- बिराउ+एनौ= बिराएनौ (पृथ्वीनारायण शाह : १८२०, गोरखा)
- नास्+एनौ= नासेनौ (पृथ्वीनारायण शाह : १८२०, गोरखा)

माथिउल्लिखित धातु ‘सक्’, ‘बिराउ’ र ‘नास्’ मा भूतकालको पुलिङ्गी ‘-एनौ’ लागेर मध्यकालीन अभिलेखहरूमा भएका प्रयोग निम्नअनुसारका देखिन्छ :

(५१) ‘सक्’ धातु : काजिका कविला काजि देषि अप्सरिया हुनलाग्या र काजिका थाम्न सकेनौ ।

[काजीका परिवारहरू काजीदेखि अवसरवादी हुन लागे ...थाम्न सकेनौ ।]

(वि.सं. १८०३, पृथ्वीनारायण, योगी : २०२२, पृ.१४)

(५२) ‘बिराउ’ धातु : नेपालका निमित्त भरिसक्य गय्यौ त त्यो केही बिरायेनौ ।

[नेपालका निमित्त भरिसक्य गय्यौ भने त्यो केही बिराएनौ ।]

(वि.सं. १८२०, पृथ्वीनारायण, योगी : २०२२, पृ.७०९)

वाक्य नं. (५१) र (५२) का वाक्यले भूतकालिक सम्पन्न पक्षमा पुलिङ्गी मध्यमपुरुष बहुवचन भूतकालको ‘-एनौ’ प्रत्यय लागेर भूतकालिक क्रिया बनेको रहेछ। प्राचीन तथा मध्यकालीन नेपालीमा ‘ए’ ध्वनिलाई ‘ये’ तथा ‘या’ ध्वनिमा लेख्ने प्रचलन थियो, त्यसैले वाक्य नं. (५२) मा पुलिङ्गी ‘-ए’ का सट्टामा ‘-ये’ प्रयोग भएको देखिन्छ।

४.२.६ ‘-यौँ’ प्रत्यय

नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा भूतकालिक सम्पन्न पक्षमा उभयलिङ्गी उत्तमपुरुष बहुवचन क्रियामा ‘-यौँ’ प्रत्यय लागेको देखिन्छ। पृथ्वीनारायण शाहका वि.सं. १८०३ देखि वि.सं. १८३१ सम्मका अभिलेखहरूमा ‘-यौँ’ प्रत्ययले सम्पन्न पक्षमा उभयलिङ्गी उत्तमपुरुष एकवचन भूतकाल जनाएको छ। ‘-युँ’ भूतकालिक प्रत्यय गोरखा र काठमाडौँ क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका पाइन्छन् :

मध्यकालीन नेपाली- ‘-यौँ’ प्रत्यय, जस्तै :

- दि+यौँ=दियौँ (पृथ्वीनारायण शाह : १८०३, गोरखा)
- सुन्+यौँ=सुन्यौँ (पृथ्वीनारायण शाह : १८२०, गोरखा)
- लि+यौँ=लियौँ (पृथ्वीनारायण शाह : १८२०, गोरखा)
- बक्स+यौँ=बक्स्यौँ (पृथ्वीनारायण शाह : १८२२, गोरखा)
- काट्+यौँ=काट्यौँ (पृथ्वीनारायण शाह : १८२९, काठमाडौँ)
- पठाउ+यौँ=पठायौँ (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौँ)

माथिउल्लिखित धातुहरू ‘दि’, ‘सुन्’, ‘लि’, ‘बक्स’, ‘काट्’ र ‘पठाउ’ मा ‘-यौँ’ प्रत्यय लागेर नेपाली अभिलेखहरूमा भएका प्रयोग निम्नअनुसारका देखिन्छन् :

- (५३) ‘दि’ धातु : काजिका कविला जान दिज्यौँ ।
[काजीका जहान बच्चालाई जान दियौँ ।]
(वि.सं. १८०३, पृथ्वीनारायण शाह, योगी : २०२२, पृ.१४)
- (५४) ‘सुन्’ धातु : तिम्रो विन्ति पाठकले विस्तार विन्ति गन्या सुन्यौँ ।
[तिम्रो विन्ति पाठकले सविस्तार विन्ति गरे, सुन्यौँ ।] (वि.सं. १८२०, पृथ्वीनारायण शाह, योगी : २०२२, पृ.७०९)
- (५५) ‘लि’ धातु : श्री कृष्ण उपाध्याय के हामीले तिम्रीकन पिछ्छ लियौँ
[श्रीकृष्ण उपाध्यायबाट हामीले तिम्रीलाई जासुसी लियौँ ।] (वि.सं. १८२०, पृथ्वीनारायण शाह, कोइराला:२०४४, पृ.४४१)।

- (५६) 'बक्स' धातु : भादगाउँ सहरको रोपनि ४० घेत मठसमेत माफ गरि वक्स्यौँ ।
[भादगाउँ सहरको चालिस रोपनी खेत र मठसमेत माफ गरी वक्स्यौँ ।] (वि.सं. १८२२, पृथ्वीनारायण शाह, पोखरेल : २०४३, पृ.१४०) ।
- (५७) 'काट्' धातु : मभुवा, कुलुम, महादिंग्ला पौवामा आयाका वैरीलाइ काट्यौँ ।
[मभुवा, कुलुम, महादिंग्ला र पौवामा आएका वैरीलाई काट्यौँ ।] (वि.सं. १८२९, पृथ्वीनारायण शाह, पोखरेल : २०४३, पृ.१५०) ।
- (५८) 'पठाउ' धातु : हामीले सोही बुभिकन तिमिहरूलाई पिछ्याको मोहर पनि बक्सि पठायौँ ।
[हामीले सोही कुरा बुभिकेर तिमिहरूलाई जासुसीको आदेश पनि बक्सीस पठायौँ ।] (वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण शाह; श्रेष्ठ:२०४२, पृ.१२३)

नेपाल एकीकरण अभियानपूर्व नेपालको राजकीय परम्परामा भूतकालिक सम्पन्न पक्ष प्रत्यय '-इ+उँ/-युँ' ले 'व्यक्तिवाची' धारणामा आफूलाई एकवचन उत्तमपुरुषका रूपमा मानी प्रयोग गरेको देखिन्छ, भने मध्यकालीन राजकीय परम्परामा पृथ्वीनारायण शाहको नेपाल एकीकरणसँगसँगै भूतकालिक सम्पन्न पक्ष बहुवचन उत्तमपुरुष प्रत्यय '-यौँ' को प्रयोग देखिएकोले मध्यकालीन नेपालीको राजकीय परम्परामा शासकहरूले आफूलाई 'हामी' सर्वनामको परिधिभित्र सामूहिकीकरण गरेको देखिन्छ। तसर्थ भूतकालिक सम्पन्न पक्ष उभयलिङ्गी उत्तमपुरुष बहुवचन प्रत्यय '-यौँ' मध्यकालीन नेपालीमा व्याकरणिक परिवर्तन हो ।

४.२.१० '-ए+नन्' प्रत्यय

नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा भूतकालिक सम्पन्न पक्ष उभयलिङ्गी अन्यपुरुष बहुवचन क्रियामा '-ए+नन्' लागेको देखिन्छ। पृथ्वीनारायण शाहको वि.सं. १८२० देखि वि.सं. १८३१ सम्मका अभिलेखमा '-ए+नन्' प्रत्ययले सम्पन्न पक्षमा उभयलिङ्गी अन्यपुरुष बहुवचन भूतकाल

जनाएको छ। 'ए+नन्' भूतकालिक प्रत्यय गोरखा र काठमाडौं क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका पाइन्छन् :

मध्यकालीन नेपाली- 'ए+नन्' भूत प्रत्यय, जस्तै :

- नास्+ए+नन्= नासेनन् (पृथ्वीनारायण शाह : १८२०, गोरखा)
- जान्+ए+नन्= जानेनन् (पृथ्वीनारायण शाह : १८२५, गोरखा)
- दि+ए+नन्= दिऐनन् (पृथ्वीनारायण शाह : १८३०, काठमाडौं)
- पक्र+ए+नन्= पक्रेनन् (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)
- सक्+ए+नन्= सकेनन् (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)
- जन्म+ए+नन्= जन्मेनन् (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)
- पाउ+ए+नन्= पाऐनन् (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)
- पुग्+ए+नन्= पुगेनन् (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)

माथि उल्लिखित धातु 'नास्', 'जान्', 'दि', 'पक्र', 'सक्', 'जन्म', 'पाउ' र 'पुग्' मा भूतकालिक सम्पन्न पक्ष उभयलिङ्गी अन्यपुरुष बहुवचन 'ए+नन्' लागेर मध्यकालीन अभिलेखहरूमा भएका प्रयोग निम्नअनुसारका देखिन्छन् :

- (५९) 'नास्' धातु : नासेनन् भनिकन जनि डराउ, हामि नासैनौ, पालौला ।
[नास्छन् भनेर जति डराउँछौ, हामी नास्तैनौ, पालौला ।]
(वि.सं. १८२०, पृथ्वीनारायण; योगी : २०२२, पृ.७०९)
- (६०) 'जान्' धातु : पहिंमा हुन् जानेन् भन्नाको दहसत् मात्रै भयो ।
[पक्का हुन जानेनौ भनेको दस्तखत मात्रै भयो ।]
(वि.सं. १८२५, पृथ्वीनारायण; योगी : २०२२, पृ.४)
- (६१) 'दि' धातु : सबै वन्द गरि छेक्या र मुषो पनि छिरन दियेनन् ।
[सबै वन्द गरी छेकें र मुसो पनि छिर्न दिऐनन् ।]
(वि.सं. १८३०, पृथ्वीनारायण; योगी : २०२२, पृ.६)
- (६२) 'पक्र' धातु : हाक पारि नेपाल्या राजाले चिन्नन् र पक्रेनन् ।
[हाक पारी नेपाले राजाले चिनेनन् र पक्रेनन् ।]
(वि.सं. १८३१, पृथ्वीनारायण; पोखरेल: २०४३, पृ. १५०)

- (६३) 'सक्' धातु : दवलथ् भयाकाले तरवारमा पसि मर्न मारन सकैनन् ।
[दौलथ् भएकाले लडाईमा पसी मर्न र मारन सकैनन् ।] (वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण, पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)
- (६४) 'जन्म' धातु : परन्तु आफना पाथले आशीर्वाद वक्स्या अरु जन्मदा पनि जन्मेनन् ।
[आफ्नो हातले आशीर्वाद वक्से अरु जन्मदा पनि जन्मेनन् ।] (वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण, पोखरेल:२०४३, पृ.१५१)
- (६५) 'पाउ' धातु : मानिस काट्न पायेनन्, भाग्यो ।
[मानिस काट्न पाएनन्, भाग्यो ।]
(वि.सं. १८३१, पृथ्वीनारायण, पोखरेल:२०४३, पृ.१५१)
- (६६) 'पुग्' धातु : अलिक दिनमहाँ पुगेनन् ।
[अलिक दिनमा पुगेनन् ।] (वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण, पोखरेल:२०४३, पृ.१५१)

वाक्य नं.(५९) देखि (६६) सम्मका वाक्यहरूले भूतकालिक सम्पन्न पक्षमा उभयलिङ्गी अन्यपुरुष बहुवचन भूतकालको '-ए+नन्' प्रत्यय लागेर भूतकालिक क्रिया बनेको छ ।

४.२.८ '-यौ' प्रत्यय

नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा भूतकालिक सम्पन्न पक्षमा उभयलिङ्गी मध्यमपुरुष बहुवचन क्रियामा '-यौ' प्रत्यय लागेको देखिन्छ । पृथ्वीनारायण शाहका वि.सं. १८२० देखि वि.सं. १८३१ सम्मका अभिलेखहरूमा '-यौ' प्रत्ययले सम्पन्न पक्षमा उभयलिङ्गी उत्तमपुरुष एकवचन भूतकाल जनाएको छ । '-यौ' भूतकालिक प्रत्यय गोरखा र काठमाडौँ क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका पाइन्छन् :

मध्यकालीन नेपाली- 'यौ' प्रत्यय, जस्तै :

- गर्+यौ= गयौ (पृथ्वीनारायण शाह : १८२०, गोरखा)
- पस्+यौ= पस्यौ (पृथ्वीनारायण शाह : १८२०, गोरखा)
- थाम्+यौ= थाम्यौ (पृथ्वीनारायण शाह : १८२०, गोरखा)
- भन्+यौ= भन्यौ (पृथ्वीनारायण शाह : १८२४, गोरखा)
- हु~भ+यौ= भयौ (पृथ्वीनारायण शाह : १८२९, काठमाडौं)
- हाल्+यौ= हाल्यौ (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)
- जा~ग+यौ= गयौ (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)

माथि उल्लिखित मध्यकालीन नेपाली भाषाको अभिलेखहरूमा सम्पन्न पक्ष मध्यमपुरुष बहुवचन हुँदा 'गर्', 'पस्', 'थाम्', 'बन्', 'हो', 'हाल्' 'जा' र 'छ' धातुहरूमा '-यौ' प्रत्यय लागेर मध्यकालीन अभिलेखहरूमा भएका प्रयोग निम्नअनुसारका देखिन्छन् :

- (६७) 'गर्' धातु : उसढुंगाको थामना उकासना निमित्त हामिसित छलकल् गयौ
[त्यो राज्य थाम्न र उकासको निमित्त हामीसित छलछाम गयौ ।] (वि.सं. १८२०, पृथ्वीनारायण शाह, योगी : २०२२, पृ.७०९)
- (६८) 'पस्' धातु : जयप्रकाशले मार्दा तिमि भाद्गाउँ पस्यौ ।
[जयप्रकाशले जित्दा तिमि भाद्गाउँ पस्यौ ।] (वि.सं. १८२० (पृथ्वीनारायण शाह, योगी : २०२२, पृ.७०९)
- (६९) 'थाम्' धातु : पाटन महौं कन थाम्यौ
[पाटनलाई थाम्यौ ।] (वि.सं. १८२०, पृथ्वीनारायण शाह, योगी : २०२२, पृ.७०९)
- (७०) 'भन्' धातु : जति भन्यौ तति रूपया भयाका छन् ।
[जति भनेको हो त्यति रूपैयाँ भएका छन् ।] (वि.सं. १८२४, पृथ्वीनारायण शाह, पोखरेल : २०४३, पृ.१४५)

- (७१) 'हो~भ' धातु : नेपाल मारदाको किरांत मारदाको मिहिनेत अरू सर्दारभन्दा तिमी मुख्य भयौ ।
[नेपाल र किराँत जित्दाको मेहनतले अरू सर्दारभन्दा तिमी प्रमुख भयौ ।] (वि.सं. १८२९, पृथ्वीनारायण शाह, श्रेष्ठ : २०३७, पृ.११४)
- (७२) 'हाल्' धातु : घा तोडी हाल्यौ त आषिर तेतिमा पनि तटकी गयौ ।
[काम बिगारी हाल्यौ र त्यतिकैमा तर्केर गयौ ।] (वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण शाह, श्रेष्ठ : २०४२, पृ.१२४)
- (७३) 'जा~ग' धातु : घा तोडी हाल्यौ त आषिर तेतिमा पनि तटकी गयौ ।
[काम बिगारी हाल्यौ र त्यतिकैमा तर्केर गयौ ।] (वि.सं. १८३१, पृथ्वीनारायण शाह, श्रेष्ठ : २०४२, पृ.१२४)

वाक्य नं. (६७) देखि (७३) सम्मका वाक्यले भूतकालिक सम्पन्न पक्षमा उभयलिङ्गी मध्यमपुरुष बहुवचन '—यौ' प्रत्यय लागेर भूतकालिक क्रिया बनेको रहेछ। नेपालीमा आएको '—यौ' मध्यकालीन नेपालीमा व्याकरणिक परिवर्तन हो ।

४.२.६ '—इन्' प्रत्यय

नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा भूतकालिक सम्पन्न पक्षमा स्त्रीलिङ्गी मध्यमपुरुष एकवचन क्रियामा '—इन्' प्रत्यय लागेको देखिन्छ । पृथ्वीनारायण शाहको वि.सं. १८३१ को अभिलेखमा '—इ+न्' प्रत्ययले सम्पन्न पक्षमा स्त्रीलिङ्गी मध्यमपुरुष एकवचन भूतकाल जनाएको छ । '—इन्' भूतकालिक प्रत्यय उपत्यका विजयपछि काठमाडौँ क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका पाइन्छन् :

मध्यकालीन नेपाली— '—इन्' भूत स्त्रीलिङ्गी प्रत्यय, जस्तै :

- आउ+इन्= आइन् (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, गोरखा)

माथिउल्लिखित मध्यकालीन नेपाली भाषाको अभिलेखहरूमा सम्पन्न पक्षमा स्त्रीलिङ्गी मध्यमपुरुष एकवचन हुँदा 'आउ' धातुमा '—इन्' प्रत्यय लागेर मध्यकालीन अभिलेखहरूमा भएका प्रयोग निम्नअनुसारका देखिन्छन् :

(७४) 'आउ' धातु : सात आठ वर्षकी कन्या कुसुम्या पछिउराको घुगूटि पारि मछेउ आइन् ।

[सातआठ वर्षकी कन्या कुसुमे पछ्यौराको घुम्टो पारी मेरो नजिक आइन् ।] (वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण, पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)

वाक्य नं. (७४) को वाक्यले भूतकालिक सम्पन्न पक्षमा स्त्रीलिङ्गी मध्यमपुरुष एकवचन '–इन्' प्रत्यय लागेर भूतकालिक क्रिया बनेको रहेछ । नेपालीमा आएको '–इन्' मध्यकालीन नेपालीमा व्याकरणिक परिवर्तन हो ।

निष्कर्षमा अभिलेखीय नेपालीमा भूतकालिक सम्पन्न पक्षका लागि विशेषतः 'अ-' उपसर्ग र '–य्-' प्रत्ययका आधारबाट जनिने रहेछन् ।

४.३ पूर्ण पक्ष

अभिलेखीय नेपाली भाषामा निम्नअनुसारका प्रत्ययले पूर्ण पक्ष जनाउँछ :

तलिका नं. ८

प्रथम मिति र अभिलेख	पूर्णपक्ष प्रत्यय	काल जनाउने स.क्रिया	काल	पक्ष
वि.सं. १३७३ (आदित्य मल्ल)	'–या~–याको'	छ	अभूत	ज्ञात
वि.सं. १६२२-३२ (भान शाही)	'–इ'	छ	भूत	अज्ञात
वि.सं. १६८८ (विक्रम शाही)	'–या'	छ	अभूत	अज्ञात
वि.सं. १६९३ (बहादुर शाही)	'–यो~–याको'	थियो	भूत	(ज्ञात+ अज्ञात)

४.३.१ '–या~ –याकोछ' अभूतकाल पूर्णपक्ष(ज्ञात)

नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा अभूतकालको पूर्ण पक्ष ज्ञात क्रियामा '–या/–याको~–एको' प्रत्यय लागेको देखिन्छ । वि.सं. १३७३ (आदित्य मल्ल)को अभिलेखमा '–या' प्रत्ययले अभूतकालिक पूर्ण पक्षमा ज्ञात जनाएको छ, भने वि.सं. १४४६ (मलय वर्मा) देखि वि.सं. १८३१ (पृथ्वीनारायण शाह) सम्मका अभिलेखका '–याको' प्रत्ययले पनि अभूतकालिक पूर्ण पक्षमा ज्ञात जनाएको छ । '–या' प्रत्यय बभाङ क्षेत्रमा

र '-याको' प्रत्यय जाजरकोट, जुम्ला, काठमाडौं, तनहुँ, गोरखा र पाल्पा क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका पाइन्छन् :

प्राचीन नेपाली- (क) '-या' प्रत्यय, जस्तै :

- हो~भ+याछन्=भयाछन् (आदित्य मल्ल : १३७३, बभ्राड)

(ख) '-याको' प्रत्यय, जस्तै :

- दि+याको=दियाको छ (मलय वर्मा : १४४६, जाजरकोट)

मध्यकालीन नेपाली- (क) '-याको' प्रत्यय, जस्तै :

- जोड्+याको छ=जोड्याको छ (सुर्ति शाही : १६३८, जुम्ला)
- गर्+याको छ=गर्याको छ (सुर्ति शाही : १६३८, जुम्ला)
- पाउ+याको छ=पायाको छ (गणेश, यशु, फुगु : १६४७, जुम्ला)
- जा~ग+याको छ=गयाको छ (गणेश, यशु, फुगु : १६४७, जुम्ला)
- राख्+याको छ=राख्याको छ (प्रताप मल्ल : १७२७, काठमाडौं)
- लेख्+याको छ=लेख्याको छ (त्रिविक्रम : १८१०, तनहुँ)
- चलाउ+याको छ=चलायाको छ (पृथ्वीनारायण शाह : १८११, गोरखा)
- राख्+याको छैन=राख्याको छैन (पृथ्वीनारायण शाह : १८११, गोरखा)
- बक्स+याको छ=बक्सयाको छ (सूर्यभान : १८१६, जुम्ला)
- मान्+याको छ=मान्याको छ (पृथ्वीनारायण शाह : १८२०, गोरखा)
- पिउ+याको छैन=पियाको छैन (पृथ्वीनारायण शाह : १८२०, गोरखा)
- पर्+याको छैन=पर्याको छैन (पृथ्वीनारायण शाह : १८२०, गोरखा)
- पाल्+याको छ=पाल्याको छ (पृथ्वीनारायण शाह : १८२०, गोरखा)
- रह+याको छैन=रहयाको छ (पृथ्वीनारायण शाह : १८२४, गोरखा)
- देहरि+याको छैन=देहरियाको छैन (पृथ्वीनारायण शाह : १८२५, गोरखा)
- पठाउ+याको छ=पठायको छ (मुकुन्द सेन : १८२५, पाल्पा)
- बिराउ+याको छैन=बिरायाको छैन (पृथ्वीनारायण शाह : १८२७, काठमाडौं)
- आउ+याको छ=आयाको छ (पृथ्वीनारायण शाह : १८२८, काठमाडौं)
- फुट्+याको छैन=फुट्याको छैन (पृथ्वीनारायण शाह : १८३०, काठमाडौं)
- लि+याको छ=लियाको छ (साहेबज्यू : १८३०, जुम्ला)
- कह्+याको छ=कह्याको छ (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)

- पुग्+याको छ=पुग्याको छ (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)
- बस्+याको छ=बस्याको छ (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)

(ख) '-एको' प्रत्यय, जस्तै :

- जान्+एको छ=जानेको छ (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)

माथिउल्लिखित धातु 'हो', 'दि', 'जोड्', 'गर्', 'पाउ', 'जा', 'राख्', 'देख्', 'चलाउ' 'खा', 'बक्स', 'मान्', 'पिउ', 'पर्', 'पाल्', 'रह', 'दोहरि', 'पठाउ', 'आउ' 'फुट्' 'लि', 'कह', 'पुग्', 'बस्' र 'जान्' प्रत्यय लागेर प्राचीन तथा मध्यकालीन अभिलेखमा भएका प्रयोग निम्नअनुसार देखिन्छन् :

(७५) 'हो~भ' धातु : जगद्यो उपाध्या पसा भयाछन् ।

[जगदेव उपाध्यायलाई प्रसाद भएकाछन्]

(वि.सं. १३७३, आदित्य मल्ल :सुवेदी : २०४१, पृ.११७)

(७६) 'दि' धातु : कालुकवा अनंतमल्ल वसालि दियाको छ ।

[कालुकवा (तालुकवाला ?) अनन्त मल्लले बसाली दिएको छ ।] (वि.सं. १४४६, मलय वर्मा; अधिकारी : २०४३, पृ.१२)

(७७) 'जोड्' धातु : हाम्रा २ भाग तिम्रा भनि बाह्रौं चौधौं को भाग दि धर्म जोड्याको छ ।

[हाम्रो दुई भाग पनि तिम्रो हो भनेर बाह्रौं र चौधौं भाग दिई धर्म जोडेको छ ।] (वि.सं. १६३८, सुर्ति शाही; योगी:२०१३, पृ.१२४)

(७८) 'गर्' धातु : राजा सुर्तिसाही ठाकुरकन सवेट्टेदि पक्का गन्याको छ ।

[राजा सुर्ति शाही ठाकुरलाई सपेटो (कर) दिई पक्का गरिएको छ ।] (वि.सं. १६३८, सुर्ति शाही; योगी:२०१३, पृ.१२४)

(७९) 'पाउ' धातु : हाम्र २ भाई रामपाध्या कालुपाध्याले पायाको छ ।

[हाम्रा दुई भाइ रामपाध्या र कालुपाध्याले पाएको छ ।] (वि.सं. १६४७, गणेशयशुफगु, योगी:२०१३, पृ.१२५)

- (८०) 'जा' धातु : तसवनका निमार्थ तिलंगा वाट ल्याया तिलौरो घोडा १ गयाको छ।
[त्यस वनका लागि तिलगडुगावाट ल्याएको तिलौरा घोडा एक गएको छ।] (वि.सं. १६४७, गणेशयशुफगु, योगी:२०१३, पृ.१२५)
- (८१) 'राख्' धातु : श्रीश्रीजयचक्र वर्तेन्द्र मल्ल देवको नामले वनायाको पोषरिमाहा राष्याको छ।
[श्रीश्री जयचक्रवर्तेन्द्र मल्ल देवको नामले बनाएको पोखरीमा राखेको छ।] (वि.सं. १७२७, प्रताप मल्ल, पोखरेल : २०४३, पृ.९०)
- (८२) 'लेख्' धातु : विति गरि पठाव भन्या र आफु कहि लेख्याको छ।
[विन्ति गरी पठाउ भनेर आफु कांही लेखेको छ।] (वि.सं.१८१०, त्रिविक्रम, वराल : २०३०, पृ.४४)
- (८३) 'चलाउ' धातु : जसो गरि कहि सर्वत्र धर्म चलायाको छ तसै गरि इहा पनि धर्म चलावनुहोला।
[जसरी अन्यत्र सबै धर्म चलाएको छ त्यसै गरी यहाँ पनि धर्म चलाउनुहोला।] (वि.सं. १८१०, त्रिविक्रम, वराल : २०३०, पृ.४४)
- (८४) 'खा' धातु : जयप्रकाशको र रनजितको नून तिमिहरूले षायाको छैन।
[जयप्रकाश र रनजितको नून तिमिहरूले खाएको छैन।] (वि.सं. १८११, पृथ्वीनारायण शाह, वज्राचार्य:२०३९-४०, पृ.१११)
- (८५) 'बक्स' धातु नवा ताना : पुराना कथा गरि: ज्या रेष सिलिमसाइको बक्स्याको छ।
[पुराना कुरालाई नयाँ विचार गरी त्यो साँधसीलाई सिलिम साहीले बक्सेको छ।] (वि.सं. १८१६, सूर्यभान शाह, योगी : २०१३, पृ.१५६)
- (८६) 'मान्' धातु : यदोचित् मान्याको हामिले मान्याको छैन।
[यथोचित् मानेको हामीले मानेको छैन।] (वि.सं. १८२०, पृथ्वीनारायण शाह, योगी : २०२२, पृ.७०९)

- (८७) 'पिउ' धातु : तिमिले त. हाम्रो पानि पनि पियाको छैन ।
[तिमीले त हाम्रो पानी पनि पिएको छैन]
(वि.सं. १८२०, पृथ्वीनारायण शाह, योगी : २०२२, पृ.७०९)
- (८८) 'पर' धातु : आज त तर्सन्या दिन पन्याको छैन ।
[आजै त तर्सने दिन परेको छैन ।]
(वि.सं. १८२०, पृथ्वीनारायण शाह, योगी : २०२२, पृ.७०९)
- (८९) 'पाल्' धातु : भलो मानिस भनिकन पाल्याको छ ।
[असल मानिस भनेर पालेको छ ।]
(वि.सं. १८२०, पृथ्वीनारायण शाह, योगी : २०२२, पृ.७०९)
- (९०) 'रह' धातु : सुनु साहेब्ज्यु छ्यौ र मौजब्ज्यु छ्यो हजार
रूपयाका सुना रह्याको छ ।
[सुनु साहेवज्युछेउ र मौजनज्युछेउ हजार रूपैयाँ
सुन रहेको छ ।] (वि.सं. १८२४, पृथ्वीनारायण शाह, पोखरेल
: २०४३, पृ.१४५)
- (९१) 'दोहरि' धातु : वांकि पूर्वतिरको षवरपनि फेरि त केहि दोहरियाको
छैन ।
[बाँकी पूर्वतिरको खवर पनि फेरि त केही
दोहरिएको छैन ।] (वि.सं. १८२५, पृथ्वीनारायण शाह,
योगी : २०२२, पृ. ४)
- (९२) 'पठाउ' धातु : ज्या तिम्रा पठायाका मानिससित विस्तार पठायाको
छ ।
[जो तिम्रोमा पठाएको मानिससित विस्तारमा
पठाएको छ ।] (वि.सं. १८२५, मुकुन्द सेन, बराल :
२०३०, पृ. ४४)
- (९३) 'बिराउ' धातु : आफ्ना हात मुखले भनि गरी केहि विरायाको छैन ।
[हाफ्ना हात मुखले भनेर केही विराएको छैन ।]
(वि.सं. १८२७, पृथ्वीनारायण शाह, पोखरेल: २०४३, पृ.१४७)
- (९४) 'आउ' धातु : जस्तो परापूर्व देषि भै आयाको छ, तस्तै गर ।
[जस्तो परापूर्वदेखि भई आएको छ, त्यस्तै गर ।]
(वि.सं. १८२८, पृथ्वीनारायण शाह, योगी : २०२२, पृ.७५)

- (९५) 'फुट्' धातु : पाङ्दुर फुट्याको छैन ।
[पाङ्दुर फुटेको छैन ।] (वि.सं. १८३०, पृथ्वीनारायण शाह; योगी :२०२२, पृ.६)
- (९६) 'लि' धातु : रूपैया हामुले लियाको छ ।
[हामीले रूपैयाँ लिएको छ ।] (वि.सं. १८३०, साहेबज्यू; योगी:२०१३,पृ.१५७)
- (९७) 'कह' धातु : सास्त्रमा पनि कह्याको छ ।
[शास्त्रमा पनि भनेको छ ।] (वि.सं. १८३१, पृथ्वीनारायण शाह; पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)
- (९८) 'पुग्' धातु : मैले थाहा पाजा र "काहाँ पुग्याको छ ?" भनि सुगयाजा ।
[मैले थाहा पाएँ र "कहाँ पुगेको छ ?" भनी सुजाएँ ।]
(वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण शाह; पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)
- (९९) 'बस्' धातु : हटियामा डेरा गरि वस्याको छ ।
[हटियामा डेरा गरी बसेको छ ।] (वि.सं. १८३१, पृथ्वीनारायण शाह; पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)
- (१००) 'जान्' धातु : यो तिमीहरूको नीति हामीले जानेको छ ।
[यो तिमीहरूको तीनि हामीले जानेको छ ।]
(वि.सं. १८३१, पृथ्वीनारायण शाह; श्रेष्ठ:२०४२, पृ.१२२)

वाक्य नं.(७५) मा प्रयोग भएको अभूतकालको 'भयाछन्' क्रियामा लागेको '-या' प्रत्यय जुम्ली भाषिकाको स्थानीय भेद (किरण चौलागाई, लाम्रा गा.वि.स.,जुम्लाका अनुसार) हो । '-यो' प्रत्ययले आधुनिक जुम्लीमा अभूतकालिक पूर्ण पक्षमा ज्ञात जनाउँछ (रत्नाकुमारी रोकाया, लाम्रा गा.वि.स.जुम्ला) । यो अभिलेख बभाडवाट प्रकाशित भएको हो तापनि यस अभिलेखमा जुम्लीको स्थानीय प्रभाव देखिएको छ । तसर्थ 'को' विभक्ति लागेर अभूतकालको पूर्ण पक्ष ज्ञात बन्ने प्रक्रियाको प्रवेश प्राचीन कालमा नभई खशअधिराज्य विघटनको प्रयाससँगसँगै वि.सं.१४४६ (मलय वर्मा)को अभिलेखदेखि मात्र प्रवेश गरेको रहेछ । वाक्य नं.(७६) मा प्रयोग भएको अभूतकालको 'दियाको छ' क्रियामा प्रयोग भएको '-या' प्रत्ययमा 'को' विभक्ति जोडिएर बनेको संरचना यसको उदाहरण हो ।

तसर्थ प्राचीन अभिलेखमा अभूतकालको पूर्ण पक्ष ज्ञात जनाउन ‘-या’ प्रत्ययले स्थानीयता प्रकट गरेको छ भने ‘-याको’ प्रत्ययले अभूतकालिक पूर्ण पक्ष ज्ञातको मानक रूप प्रयोग गरिएको देखिन्छ। यस आधारमा जुम्ली भाषिकामा प्रयोग हुने ‘-यो’ प्रत्यय प्राचीन कालमा अभूतकालिक पूर्ण पक्ष ज्ञातको काम चलाउने प्रक्रिया रहेछ भने ‘को’ विभक्ति लागेर अभूतकालिक पूर्ण पक्ष ज्ञातको प्रयोगपछि मात्र व्याकरणमा रूपात्मक भेद देखिएको रहेछ।

पोखरेल (२०५६, पृ.५४) का अनुसार पूर्ण पक्ष ‘-या~-ए’ पछाडि ‘को’ विभक्ति जोडिन थालेको सुर्ती शाहीको अभिलेख (वि.सं. १६३८) देखि भए तापनि प्रस्तुत उदाहरणहरूले पूर्ण पक्षमा ‘-या~-ए’ पछाडि ‘को’ विभक्तिको प्रयोग जाजरकोटमा प्राप्त मलय वर्मा (वि.सं. १४४६) को अभिलेखबाट प्रयोग भई आएको देखिएकोले ‘को’ विभक्ति प्रयोगको तथ्यको समय अझ अगाडि बढेको देखिन्छ।

वाक्य नं.(१००) मा प्रयोग भएको अभूतकालको ‘जानेको छ’ क्रियामा पूर्ण पक्ष ज्ञातका लागि ‘-या’ प्रत्यय ‘-ए’ मा परिवर्तन भई ‘को’ विभक्ति लागेर अभूतकालको पूर्ण पक्ष ज्ञात बनेको देखिन्छ। यो प्रक्रिया पृथ्वीनारायण शाहको नेपाल एकीकरणको अभियानसँगै विकास भएकोले यो पनि नेपालीमा व्याकरणीकरण हो।

अभूतकालको पूर्ण पक्ष ज्ञातमा अक्षय मल्ल (वि.सं. १३२७) को अभिलेखमा ‘अक्र’ धातुमा ‘-इ’ प्रत्यय लागेर “राइका भाष पसाकि अक्रि (वि.सं. १३२७, अक्षय मल्ल : “यात्री” : २०३९, पृ.७३) भई अभूतकालको पूर्ण पक्ष ज्ञात भएको देखिन्छ।

पूर्ण पक्ष, वास्तविक पक्षकै भेद देखिएको छ। यसको निकटतम स्वरूप सम्पन्न पक्षसँग भए पनि यो असम्पन्न पक्षकै भेदका रूपमा नेपाली व्याकरणमा प्रयोग देखिन्छ। अर्थका आधारमा पनि पूर्ण पक्षले अहिलेभन्दा केही अगाडि नै पूरा भइसकेको जनाउँछ।

४.३.२ ‘-इ’ भूतकाल पूर्णपक्ष (अज्ञात)

नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा भूतकालको पूर्ण पक्ष अज्ञात क्रियामा ‘-इ’ स्त्रीलिङ्गी प्रत्यय लागेको देखिन्छ। वि.सं. १६२२-३२

(भान शाही) देखि वि.सं. १८२५ (पृथ्वीनारायण शाह) सम्मका अभिलेखका ‘-इ’ स्त्रीलिङ्गी प्रत्ययले भूतकालिक पूर्ण पक्षमा अज्ञात जनाएको छ। उक्त प्रत्यय जुम्ला तथा गोरखा क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका पाइन्छन् :

मध्यकालीन नेपाली-‘-इ’ भूत स्त्रीलिङ्गी प्रत्यय, जस्तै :

- हो~भइछ= भइछ (भान शाही : १६२२-३२, जुम्ला)
- पाउ+इ+छ= पाइछ (भान शाही : १६३५, जुम्ला)
- लेख्+इ+छस्= छस् (पृथ्वीनारायण शाह : १८२५, गोरखा)

माथिउल्लिखित धातु ‘हो~भ’, ‘पाउ’ र ‘लेख्’ मा ‘-इ’ प्रत्यय लागेर मध्यकालीन अभिलेखमा भएका प्रयोग निम्नअनुसार देखिन्छ :

(१०१) ‘हो~भ’ धातु : भानसाइ कि मया भइछ।

[भान शाहीको आज्ञा भइछ।]

(वि.सं. १६२२-३२, भान शाही, योगी:२०१३, पृ.१२३)

(१०२) ‘पाउ’ धातु : रेष रजेशि पाइछ।

[साँधसीमाको राजाज्ञा पाइछ।]

(वि.सं. १६३५, भान शाही; अधिकारी:२०४३, पृ.३७)

(१०३) ‘लेख्’ धातु : तेता: पारि तिरको षवर लेषिछस्।

[त्यता पारितिरको खवर लेखिछस्।]

(वि.सं. १८२५ पृथ्वीनारायण शाह : योगी : २०२२, पृ.४)

वाक्य नं.(१०१) देखि (१०३) सम्मका वाक्यमा प्रयोग भएको ‘-इ’ प्रत्यय जुम्ला भाषिका (धर्मराज चौलागाईं, लाम्रा गा.वि.स)का अनुसार पूर्ण पक्ष(ज्ञात) स्त्रीलिङ्गी रहेको छ। यसले अभिलेखीय नेपालीमा भूतकालिक पूर्ण पक्ष अज्ञात स्त्रीलिङ्गी जनाएको छ। तर वाक्य नं.(१०१) र (१०२) मा रहेको ‘-इ’ प्रत्ययले उद्देश्य पुलिङ्ग तथा विधेय स्त्रीलिङ्ग जनाएको देखिन्छ भने वाक्य नं.(१०३)को वाक्यको ‘-इ’ प्रत्ययले उद्देश्य र विधेयमा पुलिङ्ग नै जनाएको देखिन्छ। तसर्थ मध्यकालको जुम्ला क्षेत्रमा प्रयोग हुने भूतकालिक पूर्ण पक्ष अज्ञात स्त्रीलिङ्ग ‘-इ’ प्रत्यय र गोरखा क्षेत्रमा प्रयोग हुने ‘-इ’ प्रत्ययमा भूतकालको पूर्ण पक्ष अज्ञातको लिङ्ग भेद रहेछ।

४.३.३ ‘-या~-ए’ भूतकाल पूर्णपक्ष(अज्ञात)

नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा भूतकालको पूर्ण पक्ष अज्ञात क्रियामा ‘-या/-ए’ प्रत्यय लागेको देखिन्छ। वि.सं. १६८८ (विक्रम शाही) देखि वि.सं. १८३१ (पृथ्वीनारायण शाह) सम्मका अभिलेखका ‘-या/-ये (ए)’ प्रत्ययले भूतकालिक पूर्ण पक्षमा अज्ञात जनाएको छ। ‘-या/-ये (ए)’ प्रत्यय जुम्ला, गोरखा र काठमाडौं क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका पाइन्छन् :

मध्यकालीन नेपाली-‘-या~-ए’ प्रत्यय, जस्तै :

- पाउ+एछ=पाये (ए)छ (विक्रम शाही : १६८८, जुम्ला)
- हो~भ+एछ=भये (ए)छ (पृथ्वीनारायण शाह : १८०३, गोरखा)
- पठाउ+याछौ=पठायछौ (पृथ्वीनारायण शाह : १८११, गोरखा)
- बस्+याछौ=बस्याछौ (पृथ्वीनारायण शाह : १८११, गोरखा)
- रह+एछ=रहेछ (पृथ्वीनारायण शाह : १८१६, गोरखा)
- रह+याछन्=रहयाछन् (पृथ्वीनारायण शाह : १८२३, गोरखा)
- राख्+याछन्=राख्याछन् (पृथ्वीनारायण शाह : १८२५, गोरखा)
- निस्क+याछन्=निस्क्याछन् (पृथ्वीनारायण शाह : १८२५, गोरखा)
- काट्+याछन्=काट्याछन् (पृथ्वीनारायण शाह : १८२५, गोरखा)
- गर्+याछन्=गर्याछन् (पृथ्वीनारायण शाह : १८२५, गोरखा)
- खस्+एछ=खसेछ (पृथ्वीनारायण शाह : १८२५, गोरखा)
- लाग्+याछन्=लाग्याछन् (पृथ्वीनारायण शाह : १८२७, काठमाडौं)
- आउ+एछ=आएछ (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)
- पठाउ+एछ=पठाएछ (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)
- पर्+एछ=परेछ (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)
- लाग्+एछ=लागेछ (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)

माथिउल्लिखित धातु ‘पाउ’, ‘हो~भ’, ‘पठाउ’, ‘बस्’, ‘रह’, ‘राख्’, ‘निस्क’, ‘काट्’, ‘गर्’, ‘खस्’, ‘लाग्’, ‘आउ’, ‘पठाउ’, ‘पर्’, ‘रह’ र ‘लाग्’, मा ‘-ए’ प्रत्यय लागेर मध्यकालीन अभिलेखमा भएका प्रयोग निम्न देखिन्छ :

- (१०४) 'पाउ' धातु : कृके पाथामठि जइत्य चलान्यले पायेछ ।
[ढुङ्गेको पाथी माटो (जग्गा) जीत्नेले चलाउन पाएछ ।] (वि.सं. १६८८, विक्रम शाही, योगी:२०१३, पृ.१३८)
- (१०५) 'हो ~ भ' धातु : आग्या गरि पठाउनु भएछ ।
[आज्ञा गरी पठाउनु भएछ ।] (वि.सं. १८०३, पृथ्वीनारायण शाह, योगी : २०२२, पृ.१४)
- (१०६) 'पठाउ' धातु : जितपुर लिकन आउंदा हामिकन पद्दार लागला कि भनि पठायछौ ।
[जीतपुर जितेर आउंदा हामीलाई खुसी लागला कि भनेर पठायछौ ।] (वि.सं. १८११, पृथ्वीनारायण शाह; वज्राचार्य: २०३९- ४०, पृ.१११)
- (१०७) 'बस्' धातु : नून भन्या जयप्रकाशको षाई बस्याछौ ।
[नून भने जयप्रकाशको खाई बसेछौ ।] (वि.सं.१८११, पृथ्वीनारायण शाह; वज्राचार्य:२०३९- ४०, पृ.१११)
- (१०८) 'रह' धातु : आफ्नु रहेछ भनि कामैमहां जानिछ ।
[आफ्नुो रहेछ भने काममा नै जानिन्छ ।] (वि.सं. १८१६, पृथ्वीनारायण शाह, योगी : २०२२, पृ.१४)
- (१०९) 'रह' धातु : मधेशवाट माहाँजन्का मानिसहरू रुपियालिइकन इहाँ आइ रह्याछन् ।
[मधेशवाट महाजन्का मानिसहरू रूपैयाँ लिएर यहाँ आइरहेछन् ।] (वि.सं. १८२३, पृथ्वीनारायण शाह; पोखरेल : २०४३, पृ.१४४)
- (११०) 'राख्' धातु : भयाका मानिसले पनि मुष अंध्यारो गरि राक्ष्याछन् ।
[भएका मानिसले पनि मुख अंध्यारो गरिराखेछन् ।] (वि.सं. १८२५, पृथ्वीनारायण शाह, योगी : २०२२, पृ.४)
- (१११) 'निस्क' धातु : तस्तै विचमहा पनि वनवाट निस्क्याछन् ।
[त्यस्तै बीचमा पनि वनवाट निस्केछन् ।] (वि.सं. १८२५, पृथ्वीनारायण शाह, योगी : २०२२, पृ.४)

- (११२) 'काट्' धातु : जना ४।५ वैरि काट्याछन्.
[चार पाँचजना वैरी काटेछन् ।] (वि.सं. १८२५, पृथ्वीनारायण शाह; योगी : २०२२, पृ.४)
- (११३) 'गर्' धातु : जना ५।७ घायेल गन्याछन्. ।
[पाँच सातजना घाइते गरेछन् ।] (वि.सं., १८२५, पृथ्वीनारायण शाह; योगी : २०२२, पृ.४)
- (११४) 'खस्' धातु : हाम्रा पनि १ जना मधेस्या सिपाही षसेछ्।
[हाम्रा पनि एकजना मधिसे सिपाही खसेछ् ।]
(वि.सं., १८२५, पृथ्वीनारायण शाह; योगी : २०२२, पृ.४)
- (११५) 'लाग्' धातु : जेठा चौतरीया त राजा हुन लाग्याछन् ।
[जेठा चौतरिया त राजा हुन लागेछन् ।]
(वि.सं. १८२७, पृथ्वीनारायण शाह; पोखरेल : २०४३, पृ.१४७)
- (११६) 'आउ' धातु : श्री गोरक्षनाथका कृपासै सदा वडती होला' भनि हुकुम आएछ् ।
[“श्री गोरखनाथको कृपाले सधै भलै होला” भनी हुकुम आएछ् ।] (वि.सं. १८३१, पृथ्वीनारायण शाह; पोखरेल: २०४३, पृ.१५०)
- (११७) 'पठाउ; धातु : वाईसि चौबिसी उठाई पछाडि हान्नु भनि पठाएछ् ।
[बाइसी चौबिसी उठाई पछाडी हान्नु भनी पठाएछ् ।]
(वि.सं. १८३१, पृथ्वीनारायण शाह; पोखरेल: २०४३, पृ.१५०)
- (११८) 'पर्' धातु : मनमा नेपालको राजा हुन पाया ता हुँदो हो भन्या जस्तो परेछ्
[मनमा नेपालको राजा हुन पाए त हुँदो हो भनेजस्तो परेछ् ।] (वि.सं. १८३१, पृथ्वीनारायण शाह; पोखरेल: २०४३, पृ.१५०)
- (११९) 'लाग्' धातु : तान्ना लागेछ् ।
[तन्द्रा लागेछ् ।] (वि.सं. १८३१, पृथ्वीनारायण शाह; पोखरेल: २०४३, पृ.१५०)

वाक्य नं.(१०४) मा प्रयोग भएको 'पायेछ' क्रिया जुम्लाबाट प्रकाशित भएको हो। '-यो' प्रत्यय जुम्ली भाषिका (किरण चौलागाईं, लाम्ना गा.वि.स) का अनुसार पूर्ण पक्ष(ज्ञात) रहेको छ। जुम्ली भाषिकाको पूर्ण पक्ष(ज्ञात) र मानक नेपालीको भूतकालिक पूर्ण पक्ष(अज्ञात) '-या~-ए' प्रत्यय एउटै देखिए पनि वि.सं.१६८८(विक्रम शाही)को अभिलेखमा प्रयोग भएको '-ये(ए)' प्रत्ययले भूतकालिक पूर्ण पक्ष अज्ञात जनाएको छ। वाक्य नं.(१०५) देखि (११९) सम्मका वाक्यमा रहेका पृथ्वीनारायण शाहको वि.सं.१८०३ देखि १८३१ सम्मका कतिपय '-या' प्रत्यय '-ए' मा परिवर्तन भएको छ। पृथ्वीनारायण शाहको अभिलेखहरूमा '-या' तथा '-ए' दुवै प्रत्ययको प्रयोग भएको देखिएकोले मध्यकाल यी प्रत्ययहरूका लागि सङ्क्रमण कालको रूपमा देखिन्छ। आधुनिककालमा भूतकालको पूर्ण पक्ष अज्ञातका लागि '-ए' प्रत्ययको मात्र प्रयोग हुने गरेको छ।

पोखरेल (२०५६, पृ.५४) काअनुसार '-या~-ए' प्रत्ययमा 'को' जोडे पूर्ण पक्ष ज्ञात र नजोडे भूतकालिक पूर्ण पक्ष अज्ञात दिव्योपदेशदेखि उल्लेख भए तापनि भूतकालिक पूर्ण पक्ष अज्ञात बन्ने प्रक्रिया वि.सं.१६८८ (विक्रम शाही)को अभिलेखदेखि नै आएको छ।

४.३.४ '-यो/-याको थियो' भूतकाल पूर्ण पक्ष

नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा भूतकालको पूर्ण पक्ष क्रियामा '-यो/-याको' प्रत्यय लागेको देखिन्छ। वि.सं. १६९३ (बहादुर शाही)को अभिलेखमा '-यो' प्रत्ययले भूतकालिक पूर्ण पक्षमा जनाएको छ भने पृथ्वीनारायण शाह वि.सं. १८११ देखि वि.सं. १८३१ सम्मका अभिलेखमा '-या+को' प्रत्ययले पनि अभूतकालिक पूर्ण पक्षमा ज्ञात जनाएको छ। '-यो' प्रत्यय मुगु क्षेत्रमा र '-या+को' प्रत्यय गोरखा, जुम्ला र काठमाडौं क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका पाइन्छन् :

मध्यकालीन नेपाली- (क) '-यो' प्रत्यय, जस्तै :

- गर्+यो थियो=गर्यो थियो (बहादुर शाही : १६९३, मुगु)

(ख) '-याको' प्रत्यय, जस्तै :

- जा~ग+याको थियो=गयाको थियो (पृथ्वीनारायण शाह : १८११, गोरखा)

- बक्स+याको थियो=बक्स्याको थियो (सूर्यभान शाह : १८१६, जुम्ला)
- हो~भ+याको थियो=भयाको थियो (सूर्यभान शाह : १८१६, जुम्ला)
- बुभ्+याको थियो=बुभ्याको थियो (पृथ्वीनारायण शाह : १८२०, गोरखा)
- हार्+याको थियो=हार्याको थियो (पृथ्वीनारायण शाह : १८२९, काठमाडौं)
- दि+याको थियो=दियाको थियो (साहेवज्यू : १८३०, जुम्ला)
- अँट्+याको थियो=अँट्याको थियो (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)
- बस्+याको थियो=बस्याको थियो (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)
- आउ+याको थियो=आयाको थियो (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)

माथिउल्लिखित धातु 'गर्' मा '-यो' तथा धातु 'जा~ग', 'बक्स', 'हो~भ', 'बुभ्', 'हार्', 'दि', 'अँट्', 'बस्' र 'आउ', मा '-याको' प्रत्यय लागेर मध्यकालीन अभिलेखमा भएका प्रयोग निम्नअनुसार देखिन्छ :

(१२०) गर्' धातु : जो रेष विजैराजले मया गन्योथियो उईरेष गरिमया भैछ।

[जुन सीमा विजयराजले आदेश दिएको थियो त्यही साँघआदेश गरेको छ।] (वि.सं. १६९३, बहादुर शाही; अधिकारी२०३६-३७, पृ.१८९-९०)

(१२१) 'जा~ग' धातु : लछिमन रान पर्तिमन राना रामेसोर राना समेत गरि फुलवारि गयाको थियो।

[लक्ष्मण राना, प्रतिमान राना र रामेश्वर रानासमेत गरी फूलवारी गएको थियो।] (वि.सं. १८११ति, पृथ्वीनारायण शाह; बज्राचार्य:२०३९-४०, पृ.११२)

(१२२) 'बक्स' धातु : वोहोराले षान्या तिनपुन्या आलो काल्याकलिभान्या टुमटाकन वक्स्याकोथियो।

[वोहोराले खाने तीनपुरेको खेत काले कलिभाने टुमटालाई बक्सेको थियो।]

(वि.सं. १८१६, सूर्यभान शाह; योगी : २०१३, पृ.१५६)

(१२३) 'हु~भ' धातु : काल्या कलिभान्या टुमटा उपर् यसो भयाको थियो।

[काले कलिभाने टुमटाउपर यस्तो भएको थियो।]

(वि.सं. १८१६, सूर्यभान शाह; योगी : २०१३, पृ.१५६)

- (१२४) 'बुभ्' धातु : तिमि काठमाडौं आउला भनि हामिले बुभ्यैको थियो।
 [तिमी काठमाडौं आउला भनी हामीले बुभ्को थियो ।]
 (वि.सं. १८२०, पृथ्वीनारायण शाह; योगी : २०२२, पृ.७०९)
- (१२५) 'हार' धातु : ३ सहर नेपाल अब मैले मार्न सकीन भनी मेरो मन हाय्याको थियो ।
 [तीन सहर नेपाल अब मैले जित्न सकिन भनेर मेरो मन हारेको थियो ।] (वि.सं. १८२९, पृथ्वीनारायण शाह; पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)
- (१२६) 'दि' धातु : कसनको हातपात वेउँ अघेरै दियाको थियो ।
 [कसनको हातखुट्टा बेरेर थोरै दिएको थियो]
 (वि.सं.१८३०, साहेवज्यू, योगी : २०१३,पृ.१५७)
- (१२७) 'आँट' धातु : मेरा मनमा ता विराज वषेतिलाई कजाइ दिन आँट्याको थियो ।
 [मेरो मनमा त विराज बखेतीलाई जिम्मा दिन आँटेको थियो ।] (वि.सं. १८३१, पृथ्वीनारायण शाह; पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)
- (१२८) 'बस्' धातु : येक दिन कचहरिमा वस्याको थियाँ ।
 [एकदिन कचहरीमा बसेको थिएँ ।]
 (वि.सं. १८३१, पृथ्वीनारायण शाह; पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)
- (१२९) 'आउ' धातु : तिन् मुसल्मां मेरो चाकरीलाई नुवाकोटमा पिछ्छा परि आयाका थिया ।
 [तीन मुसल्मान मेरो चाकरीलाई नुवाकोटमा पिछ्छा गरी आएका थिए ।] (वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण शाह; पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)

वाक्य नं.(१२०) मा प्रयोग भएको भूतकालको 'गर्यो थियो' क्रियामा प्रयोग भएको '—यो' प्रत्ययमा 'को' विभक्ति नजोडिए पनि भूतकालको पूर्ण पक्ष ज्ञात नै जनाएको देखिन्छ। यो जुम्ली भाषिकाको पूर्ण पक्ष प्रत्यय हो जस्ताई अधिल्लो अध्यायमा उल्लेख गरिसकिएको छ।

वाक्य नं.(१२१) देखि (१२९) सम्म प्रयोग भएका भूतकालको 'गयाको थियो' क्रियामा प्रयोग भएको '-या' प्रत्ययमा 'को' विभक्ति जोडिएर भूतकालको पूर्ण पक्ष बनेकाले यो प्रक्रिया मानक नेपाली हो। तसर्थ भूतकालिक पूर्ण पक्ष जनाउन '-यो' प्रत्ययमा 'को' नजोडेर भाषिका तथा '-या' प्रत्ययमा 'को' जोडेर मानक नेपालीका दुवै रूपमा भूतकालिक पूर्ण पक्षको प्रयोग गरिएको मध्यकालीन अभिलेखमा देखिन्छ।

४.४ असम्पन्न पक्ष

अभिलेखीय नेपाली भाषामा निम्नअनुसारका प्रत्ययले असम्पन्न पक्ष जनाउँछ :

तालिका नं. ६

प्रथम मिति तथा अभिलेख	असम्पन्न पक्ष प्रत्यय	काल जनाउने स.क्रिया	काल
वि.सं. १८०३ (पृथ्वीनारायण)	'-न्या (-ने)'	छ	अभूत
वि.सं. १८३१ (पृथ्वीनारायण)	'-न्या (-ने)'	थियो	भूत

४.४.१ '-न्याछ' अभूत अवास्तविक

नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा असम्पन्न पक्ष अवास्तविकमा '-न्या' प्रत्यय लागेको देखिन्छ। पृथ्वीनारायण शाहको वि.सं. १८०३ देखि वि.सं.१८३१ सम्मका अभिलेखमा '-न्याछ' प्रत्ययले अभूतकालिक असम्पन्न पक्षमा अवास्तविक जनाएको छ। '-न्याछ' प्रत्यय गोरखा र काठमाडौँ क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका पाइन्छन् :

मध्यकालीन नेपाली- '-न्या' प्रत्यय, जस्तै :

- हो+न्याछ= हुन्याछ (पृथ्वीनारायण शाह : १८०३, गोरखा)
- लाग्+न्याछइन (अकरण)= लाग्न्याछैन (पृथ्वीनारायण शाह : १८११, गोरखा)
- मिल्+न्याछ= मिल्न्याछ (पृथ्वीनारायण शाह : १८२३, गोरखा)
- पुग्+न्याछइन (अकरण)= पुग्न्याछैन (पृथ्वीनारायण शाह : १८२९, काठमाडौँ)
- फुट्+न्याछइन (अकरण)= फुट्न्याछैन (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौँ)

- **मेट्+न्याछु=** मेट्‌न्याछु (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)
- **आउ+न्याछ=** आउन्याछ (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)
- **काट्+इ+न्याछ=** काटिन्याछ (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)
- **पाउ+इ+न्याछ=** पाइन्याछ (प्रतापसिंह शाह : १८३१, काठमाडौं)
- **दि+न्याछ=** दिन्याछ (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)
- **पर्+न्याछ=** पर्न्याछ (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)

माथि उल्लिखित धातुहरू 'हो', 'लाग्', 'मिल्', 'पुग्', 'फुट्', 'मेट्', 'आउ', 'काट्', 'पाउ', 'दि' र 'पर्' मा '-न्या' प्रत्यय लागेर मध्यकालीन अभिलेखहरूमा भएका प्रयोग निम्न अनुसार देखिन्छन् :

- (१३०) 'हो' धातु : हाम्रा जहा चाँगु साँखुको काज लागदा तहाका काज बलियो गरि हुन्या छैन ।
[हाम्रो यहाँ चाँगु साँखुको काम हुँदा त्यहाँको काम बलियो गरी हुनेछैन ।] (वि.सं. १८०३, पृथ्वीनारायण शाह; योगी : २०२२, पृ.१४)
- (१३१) 'लाग्' धातु : कुलको पदवी तिमिहरू लाग्न्याछैन ।
[कुलको कलङ्क तिमिहरूलाई लाग्नेछैन ।] (वि.सं. १८११, पृथ्वीनारायण शाह; वज्राचार्य २०३९-४०, पृ.१११)
- (१३२) 'मिल्' धातु : एति रुपिया पठाइदेव येति सुना मिलन्या छ ।
[यति रूपैयाँ पठाइदेउ यति सुन मिल्नेछ ।] (वि.सं. १८२३, पृथ्वीनारायण शाह; पोखरेल : २०४३, पृ.१४१)
- (१३३) 'पुग्' धातु : तिमिलाई केही दिउँ भन्या यो आधा राज्य दिया पनि पुग्न्याछैन ।
[तिमीलाई केही दिउँ भने यो आधा राज्य दिए पनि पुग्नेछैन ।] (वि.सं. १८२९, पृथ्वीनारायण शाह; पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)
- (१३४) 'फुट्' धातु : कुरुक्षेत्रको मेला नभै नेपाल फुट्न्या छैन ।
[कुरुक्षेत्रको जस्तो युद्ध नभई नेपाल फुट्नेछैन ।] (वि.सं. १८३१, पृथ्वीनारायण शाह; पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)

- (१३५) 'मेट्' धातु : हुना ता हजुरैको हुँ, तर जकप्रगासमल्लको नुन्
पाई हाल्याँ मरि मेटन्या छु।
[हुन त हजुरकै हुँ, तर जयप्रकाश मल्लको नुन्
खाइहालेँ, मरिमेटनेछु।] (वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण
शाह, पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)
- (१३६) 'आउ' धातु : हिन्दुस्थाना जागयो भन्या कठिन् पर्ला भनि किल्ला
षेजन आउन्या छु।
[हिन्दुस्थान जागयो भने मुस्किल पर्ला भनेर किल्ला
बनाउन आउनेछु।] (वि.सं. १८३१, पृथ्वीनारायण शाह,
पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)
- (१३७) 'काट्' धातु : जाई कटक् नगर्नु भिकी कटक गर्नु र चुन्या
घाटिमा पुपै काटिन्या छु।
[जाई नलाग्नु, आई लागे नछोड्नु र चुरेको घाँटीमा
धेरै नै काटिने छु।] (वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण शाह,
पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)
- (१३८) 'पाउ' धातु : तेस कागत्को ठूलो काम पाइन्या छु।
[त्यस पत्रवाट ठूलो काम पाइनेछु।]
(वि.सं. १८३१, प्रताप सिंह, योगी:२०२२, पृ.७०)
- (१३९) 'दि' धातु : किरातवाट भगी जान्याकन पकरेर हामीलाई सौपी
दिन्या छु।
[किराँतवाट भागी जानेलाई पकरेर हामीलाई
सुम्पदिनेछु।] (वि.सं. १८३१, पृथ्वीनारायण शाह,
पोखरेल:२०४३, पृ.१५१)
- (१४०) 'पर्' धातु : घा नवन्या अब हामीले सुखिमसंग लड्नु पर्न्या
छु।
[काम नबने अब हामीले सुखिमसँग लड्नु पर्नेछु।]
(वि.सं. १८३१, पृथ्वीनारायण शाह, पोखरेल:२०४३, पृ.१५१)

वाक्य नं. (१३०) देखि (१४०) सम्मका वाक्यले नेपाली अभिलेखमा
अभूतकालको 'छ' सहायक क्रियाका अगाडि '-न्या' प्रत्यय लागेर
अभूतकालको असम्पन्न पक्ष अवास्तविक बनेको छ। अभिलेखीय

नेपालीमा अभूतकालको असम्पन्न पक्ष अवास्तविकमा ‘-न्या’ बाट ‘-ने’ मा परिवर्तन भएको पृथ्वीनारायण शाहको नेपाल एकीकरण अभियानको अन्त्यपछि मात्र रहेको देखिन्छ।

४.४.२ ‘-न्याथियो’ भूत अवास्तविक

नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा भूतकालको असम्पन्न पक्ष अवास्तविक क्रियामा ‘-न्या’ प्रत्यय लागेको देखिन्छ। पृथ्वीनारायण शाहको वि.सं.१८३१ को अभिलेखमा ‘-न्याथियो’ प्रत्ययले अभूतकालिक असम्पन्न पक्षमा अवास्तविक जनाएको छ। ‘-न्याथियो’ प्रत्यय काठमाडौं क्षेत्रको अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएको पाइन्छ :

मध्यकालीन नेपाली- ‘-न्या’ प्रत्यय, जस्तै :

- **जा+न्या थियो**= जान्या थियो (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)

माथिउल्लिखित धातु ‘जा’ मा ‘-न्या/ने’ प्रत्यय लागेर मध्यकालीन अभिलेखमा भएका प्रयोग निम्नअनुसार देखिन्छ :

(१४१) ‘जा’ धातु : त्यस देशमा बुधीकर्न राईलाई पायापछि, कल मरी
जान्या थियो ।

[त्यस देशमा बुद्धिकर्ण राईलाई पाएपछि, भगडा समाप्त भएर जाने थियो ।] (वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण शाह, श्रेष्ठ : २०४२, पृ.१२४)

वाक्य नं. (१४१)ले अभिलेखीय नेपालीमा भूतकालको असम्पन्न पक्ष अवास्तविकमा ‘-न्या’ ‘-ने’ मा परिवर्तन भएको पृथ्वीनारायण शाहको नेपाल एकीकरण अभियानको अन्त्यपछि मात्र रहेको देखिन्छ।

अभिलेखीय नेपाली भाषाको सामग्रीलाई केलिएर हेर्दा मध्यकालमा प्रयोग हुने ‘-न्याछ’ अभूतकालको असम्पन्न पक्ष अवास्तविक लेख्य नेपालीमा वि.सं. १८०३ (पृथ्वीनारायण शाह)को अभिलेखदेखि प्रयोग भएको पाइन्छ, भने वि.सं. १८३१ (पृथ्वीनारायण शाह) कै अभिलेखमा ‘-न्या थियो’ भूतकालको असम्पन्नप पक्ष अवास्तविकमा प्रयोग भएको

पाइन्छ। यसर्थ नेपाली व्याकरणमा असम्पन्न पक्षको लेख्यको प्रयोग प्राचीन नेपालीमा नभएको र मध्यकालीन नेपालीको पनि पृथ्वीनारायण शाहकालीन अभिलेखमा मात्र प्रयोग भएको पाइएकाले असम्पन्न पक्षको लेखनको प्रारम्भविन्दु मध्यकालको पृथ्वीनारायण शाहकालीन नेपाली यता मात्र नेपाल एकीकरणसँगसँगै पछि विकास भएको रहेछ।

४.५ अभ्यास पक्ष

अभिलेखीय नेपाली भाषामा निम्नअनुसारका प्रत्ययले अभ्यास पक्ष जनाउँछ :

तालिका नं. १०

प्रथम मिति तथा अभिलेख	अभ्यासपक्ष प्रत्यय	काल जनाउने स.क्रिया	काल
वि.सं. १८०६ (जयप्रकाश मल्ल)	'-द'	छ	अभूत

४.५.१ '-दछ' अभ्यास अभूत

नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा अभूतकालको अभ्यास पक्ष क्रियामा '-द' प्रत्यय लागेको देखिन्छ। जयप्रकाश मल्लको वि.सं.१८०६ को अभिलेखमा '-द+छ' प्रत्ययले अभूतकालिक अभ्यास पक्ष जनाएको छ। '-द+छ' प्रत्यय गोरखा र काठमाडौं क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका पाइन्छन् :

मध्यकालीन नेपाली- '-द' प्रत्यय, जस्तै :

- **बन्+दछ=बन्दछ** (जयप्रकाशमल्ल : १८०६, काठमाडौं)
- **मान्+दछन्=मान्दछन्** (पृथ्वीनारायण शाह : १८२४, गोरखा)
- **लाग्+दछ=लाग्दछ** (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)
- **छाड्+दछन्=छाड्दछन्** (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)

माथिउल्लिखित धातु 'बन्', 'मान्', 'लाग्' र 'छाड्', मा '-द' प्रत्यय लागेर मध्यकालीन अभिलेखमा भएका प्रयोग निम्नअनुसार देखिन्छन् :

(१४२) 'बन्' धातु : जस दिन गर्नु मनैले जसो गरी बन्दछ बनाउ ।

[मनमनै जसरी बन्दछ बनाउ ।]

(वि.सं. १८०६, जयप्रकाश, बराल : २०३०, पृ.४३)

- (१४३) 'मान्' धातु : घर घेत माँहाँ पनि बसाइदेउ:नाथुपाध्या.मान्दछन् ।
[घरखेतमा पनि बसाइदेउ नाथु उपाध्याय मान्दछन् ।]
(वि.सं. १८२४, पृथ्वीनारायण शाह, योगी : २०२२, पृ.७५)
- (१४४) 'लाग्' धातु : हामिले देषता पाच पाण्डुवाको अवतार भया जस्तो
लाग्दछ ।
[हामीले देखा पाँचपाण्डवको अवतार भएजस्तो
लाग्दछ ।]
(वि.सं. १८३१, पृथ्वीनारायण शाह, पोखरेल: २०४३, पृ.१५०)
- (१४५) 'छाड्' धातु : देसका महाजनहरू हाम्रा मुलुकमा आया भन्या
दुनित्रां कंगाल गरि छाड्दछन् ।
[देशका महाजनहरू हाम्रा मुलुकमा आए भने
दुनिया कङ्गाल गरि छाड्दछन् ।]
(वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण शाह, पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)

वाक्य नं. (१४२) देखि (१४५)ले नियम, बानी वा अभ्यासभैँ गरिने कुनै पनि कामलाई अभिलेखमा व्यक्त गरिएकाले अभ्यास पक्ष जनाउने '-दो' नै मध्यकालिक नेपालीमा अभूतकालको 'छ' सहायक क्रियाका अगाडिको '-दो' '-द' मा बदलिएर अभूतकालको अभ्यास पक्ष बनेको देखिन्छ ।

अभिलेखीय नेपाली अभ्यास पक्षको प्रयोग अभूतकालमा मात्र पाइन्छ । वि.सं. १८०६ (जयप्रकाश मल्ल)को अभिलेखमा अभूतकालको अभ्यास पक्षमा '-द' प्रत्यय लागेर मात्र अभ्यास पक्षको प्रयोग भएको पाइन्छ । त्यसभन्दा अगाडि अभूतकालको अभ्यास पक्षको प्रयोग भएको पाइँदैन । तसर्थ अभिलेखीय नेपालीमा अभूतकालिक अभ्यास पक्षको लेखनको प्रयोग पृथ्वीनारायण शाहको नेपाल एकीकरणसँगसँगै विकास भएर आएको रहेछ ।

यो अध्ययनमा मध्यकालीन नेपालीमा भूतकालको अभ्यास पक्षको प्रयोग भने पाइएको छैन । तसर्थ भूतकालको अभ्यास पक्ष पृथ्वीनारायण शाहकालीन लेख्य नेपालीभन्दा पछिमात्र नेपाली लेख्यमा प्रयोग भएको हुनुपर्छ ।

४.६ असम्पन्न पक्ष

अभिलेखीय नेपाली भाषामा निम्नअनुसारका प्रत्ययले असम्पन्न पक्ष जनाउँछ :

तालिका नं. ११

प्रथम मिति तथा अभिलेख	असम्पन्न पक्ष प्रत्यय	काल जनाउने स.क्रिया	काल
वि.सं.१८२०(पृथ्वीनारायण)	‘-ऐ’	नौं	भूत
वि.सं.१८२३(पृथ्वीनारायण)	‘-दै’	थियो	सातत्य भूत
वि.सं.१८२७(पृथ्वीनारायण)	‘-दै’	छ	सातत्य अभूत

४.६.१ ‘-ऐ+नौं’ भूत वास्तविक

नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा भूतकालको असम्पन्न पक्ष वास्तविक ‘-ऐ’ प्रत्यय लागेको देखिन्छ। पृथ्वीनारायण शाहको वि.सं.१८२०को अभिलेखमा ‘-ऐनौं’ ले भूत सम्पन्न पक्ष वास्तविक जनाएको छ। ‘-ऐनौं’ प्रत्यय गोरखा क्षेत्रको अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएको पाइन्छ :

मध्यकालीन नेपाली-‘-ऐ’ प्रत्यय, जस्तै :

- **नास्+ऐ+नौं**= नासैनौं (पृथ्वीनारायण शाह : १८२०, गोरखा)

माथिउल्लिखित ‘नास्’ धातुमा ‘-ऐनौं’ प्रत्यय लागेर मध्यकालीन अभिलेखमा भूतकालिक असम्पन्न पक्ष वास्तविकको रूपमा भएको प्रयोग निम्नअनुसार देखिन्छ :

(१४६) ‘नास्’ धातु : नासेनन् भनिकन जनि डराउ, हामि नासैनौं, पालौला ।
[नासेनन् भनी जानेर डराउ, हामी नास्दैनौ ।]
(वि.सं. १८२०, पृथ्वीनारायण, योगी : २०२२, पृ.७०९)

वाक्य नं. (१४६) मा प्रयोग भएको ‘-ऐ’ प्रत्यय ‘-द्’ व्यञ्जन ध्वनि लोप भएर ‘-दै’ को सट्टामा आएको विकल्पात्मक रूप हो। उक्त ‘-ऐ’ अवधारणार्थकमा प्रयोग हुने ‘-ऐ’ होइन।

४.६.२ ‘-दैथियो’ भूत वास्तविक

नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा भूतकालको असम्पन्न पक्ष वास्तविक सातत्य क्रिया ‘छ’ मा ‘-दै’ प्रत्यय लागेको देखिन्छ। पृथ्वीनारायण शाहको वि.सं.१८२३ को अभिलेखमा ‘-दैथियो’ ले भूत वास्तविक पक्ष जनाएको छ। ‘-दैथियो’ प्रत्यय गोरखा क्षेत्रको अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएको पाइन्छ :

मध्यकालीन नेपाली-‘-दै’ प्रत्यय, जस्तै :

- छ+दैथियो=छदै थियो (पृथ्वीनारायण शाह : १८२३, गोरखा)

माथिउल्लिखित सातत्य सहायक क्रिया ‘छ’ मा ‘-दै’ प्रत्यय लागेर मध्यकालीन अभिलेखमा भूतकालिक असम्पन्न पक्ष वास्तविकको रूपमा भएको प्रयोग निम्नअनुसार देखिन्छ :

(१४७) ‘छ’ सातत्यक्रिया : तिम्रो र हाम्रो षलासि गर्नाको इच्छा छदै थियो।

[तिम्रो र हाम्रोबीच कुराकानी गर्ने इच्छा छदैथियो।] (वि.सं. १८२३, पृथ्वीनारायण शाह; योगी : २०२२, पृ.३)

वाक्य नं. (१४७) को ‘-दै’ ले अभिलेखीय नेपालीमा कुनै वक्ता बोलिरहेको बेलामा भएको घटना बुझिन्छ। ‘-दो~-द’ र अवधारणार्थक ‘-ऐ’ को योग नै भूतकालिक असम्पन्न पक्ष वास्तविक ‘-दैथियो’ भएर मध्यकालीन नेपालीमा व्याकरणिक परिवर्तन भएको हो।

४.६.३ ‘-दै+छ’ अभूत वास्तविक

नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा अभूतकालको असम्पन्न पक्ष सातत्य क्रिया ‘छ’ मा ‘-दै’ प्रत्यय लागेको देखिन्छ। पृथ्वीनारायण शाहको वि.सं.१८२७ को अभिलेखमा ‘-दैछ’ ले अभूत वास्तविक पक्ष जनाएको छ। ‘-दैछ’ प्रत्यय काठमाडौं क्षेत्रको अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएको पाइन्छ :

मध्यकालीन नेपाली-‘-दै’ प्रत्यय, जस्तै :

- छ+दैछ=छदै छ (पृथ्वीनारायण शाह : १८२७, काठमाडौं)

माथिउल्लिखित सातत्य क्रिया 'छ' मा '-दै' प्रत्यय लागेर मध्यकालीन अभिलेखमा अभूतकालिक असम्पन्न पक्ष वास्तविकका रूपमा भएको प्रयोग निम्नअनुसार देखिन्छ :

(१४८) 'छ' सातत्यक्रिया : तेस वापतमा चौतरियाको वादी उनैका विजिनिसुपत्र छदैछ।

[त्यस वापतमा चौतरियाको वादी उनैका व्यापारिक पत्र छदैछ।] (वि.सं. १८२७, पृथ्वीनारायण शाह, पोखरेल : २०४३, पृ.१४७)

अभिलेखीय नेपाली भाषामा पृथ्वीनारायण शाहकालीन नेपालीभन्दा अगाडि असम्पन्न पक्षको प्रयोग भएको पाइँदैन। पृथ्वीनारायण शाहको क्रमशः वि.सं. १८२३ को अभिलेखमा भूतकाल बुझाउने '-दैथियो' तथा वि.सं. १८२७ को अभिलेखमा अभूतकाल बुझाउने '-दैछ' को प्रयोग भई अभिलेखीय नेपालीमा असम्पन्न पक्ष वास्तविकको विकास भएको देखिएकाले अभिलेखीय नेपालीमा असम्पन्न पक्ष वास्तविक भूत तथा अभूत नेपाल एकीकरणको प्रयाससँगै विकास भएको प्रष्ट हुन आउँछ।

अध्याय ५

भाव

५.१ परिचय

वक्ताको मनोभाव वा मनसायको भिन्नतालाई व्यक्त गर्ने क्रियाको रूपावली वा संरचनाको भिन्नतालाई क्रियाको भाव भनिन्छ, भने सामान्यार्थमा मात्र भूत र अभूत कालको भेद हुन्छ। असामान्यार्थमा कालभेद हुँदैन र सामान्यार्थको रूपमा पाइने कालभेद असामान्यार्थका रूपमा पाइँदैन। आधुनिक नेपाली भाषामा असामान्यार्थमा विध्यर्थ, इच्छार्थ तथा सम्भावनार्थ गरी तीनप्रकारको प्रयोग भएको पाइन्छ। अभिलेखीय नेपाली भाषामा पनि क्रियाको भाव वा भावकत्वको प्रयोग भएको भेटिन्छ।

५.२ इच्छार्थ

आसिक, सराप वा इच्छा व्यक्त गर्ने क्रियापदको भावलाई इच्छार्थ भनिन्छ। अभिलेखीय भाषा कथ्य भाषाकै लेख्य रूप भएकाले बोलचालमा जस्तै मध्यमपुरुषको इच्छार्थ र विध्यर्थ छ्यासमिस गरेको पनि भेटिन्छ, भने अभिलेखीय नेपालीमा निम्नअनुसारका प्रत्ययले इच्छार्थ भाव जनाउँछ :

तालिका नं. १२

प्रथम मिति र अभिलेख	इच्छार्थ प्रत्यय	पुरुष	वचन
वि.सं.१३२७(अक्षय मल्ल)	‘-इ’	अन्य	एकवचन
वि.सं.१३९३(पुण्य मल्ल)	‘-ऊन्’	अन्य	बहुवचन
वि.सं.१४१३(पृथ्वी मल्ल)	‘-इय/-इया’	अन्य	एक/बहुवचन
वि.सं.१५०३(शक्ति ब्रह्म)	‘-ओस्’	अन्य	एकवचन
वि.सं.१८०२(पृथ्वीनारायण)	‘-ऊँ’	उत्तम	एकवचन
वि.सं.१८०३(पृथ्वीनारायण)	‘-औँ’	उत्तम	बहुवचन
वि.सं.१८२७(पृथ्वीनारायण)	‘-अस्’	मध्यम	एकवचन

५.२.१ ‘-इ’ प्रत्यय

नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा इच्छार्थ भाव क्रियामा ‘-इ’ प्रत्यय लागेको देखिन्छ। वि.सं. १३२७ (अक्षय मल्ल)देखि वि.सं. १७७७ (सुरथ शाह) को अभिलेखसम्म ‘-इ’ ले इच्छार्थ भाव जनाएको छ। ‘-इ’ प्रत्यय लागेर जुम्ला क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा इच्छार्थ भाव प्रयोग भएका पाइन्छन् :

प्राचीन नेपाली- ‘-इ’ प्रत्यय, जस्तै :

- पाउ+इ=पाइ (अक्षय मल्ल : वि.सं. १३२७, जुम्ला)

मध्यकालीन नेपाली-‘-इ’ प्रत्यय, जस्तै :

- हो+इ=होइ (सुरथ शाह: वि.सं. १७७७, जुम्ला)

माथिउल्लिखित धातु ‘पाउ’ र ‘हो’ मा ‘-इ’ प्रत्यय लागेर नेपाली अभिलेखहरूमा भएका प्रयोग निम्नअनुसारका देखिन्छन् :

- (१) ‘पाउ’ धातु : जयविद्याधर पण्डितका चेला सर्वु जसु जयतु गुनु चारूजना नेपा संकल्प करि रस्योवस्यो करि पाइ।
[जयविद्याधर पण्डितका छोराहरू सर्वु, जसु, जयतु र गुनु चारजनालाई सङ्कल्प गरेको नेपा बसोबासका लागि पाओस्।] (वि.सं. १३२७, अक्षय मल्ल; “यात्री” : २०३९, पृ. ७३)।
- (२) ‘हो~भ’ धातु : शालिवान् रज्वार उपर् मया भो मायको वैशाग लगु कुडाभया आफ्ना पत्र होइ।
[शालिवान् रज्वारलाई आदेश भयो, आदेशअनुसार वैशाखमा लाग्नेकुरा पनि भयो, लिखित आदेश यही होस्।] (वि.सं. १७७७, सुरथ शाह, अधिकारी : २०४३, पृ. ४७)।

अभिलेखीय नेपालीमा इच्छार्थ भाव जनाउने ‘-इ’ प्रत्यय अन्यपुरुष एकवचनका रूपमा अर्थतात्विक इच्छार्थ भाव प्रत्यय भएर देखिएको छ।

५.२.२ ‘-ऊन्’ प्रत्यय

नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा इच्छार्थ भाव क्रियामा ‘-ऊन्’ प्रत्यय लागेको देखिन्छ। वि.सं. १३९३ (पृथ्वी मल्ल) देखि वि.सं. १८३९

(पृथ्वीनारायण शाह)को अभिलेखसम्म ‘-ऊन्’ ले इच्छार्थ भाव जनाएको छ। जुम्ला, गोरखा र काठमाडौं क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा ‘-ऊन्’ प्रत्यय लागेर इच्छार्थ भावको प्रयोग भएका पाइन्छन् :

प्राचीन नेपाली-‘-ऊन्’ प्रत्यय, जस्तै :

- नपाव+ऊन्=नपावन् (पृथ्वी मल्ल : १३९३, जुम्ला)

मध्यकालीन नेपाली-‘-ऊन्’ प्रत्यय, जस्तै :

- बस्+ऊन्=बसून् (पृथ्वीनारायण शाह : १८२४, गोरखा)
- गर्+ऊन्=गरून् (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)

माथिका धातु ‘पाउ’, ‘बस्’ र ‘गर्’ मा ‘-ऊन्’ प्रत्यय लागेर नेपाली अभिलेखहरूमा भएका प्रयोग निम्नअनुसारका देखिन्छन् :

- (३) ‘पाउ’ धातु : वस्यो रस्यो देखि कोहि उलटा पलटिं कर्न नपावन् ।
[बसोबास गर्ने बस्तीलाई कसैले उल्टोपाल्टो गर्न नपाउन्]।(वि.सं. १३९३, पुण्य मल्ल; योगी : २०२२, पृ.७६१)
- (४) ‘बस्’ धातु : नाथुपाध्या.मान्दछन्ता आफ्ना विर्तामहाँ जाइ वसुन् ।
[बसोबास गर्ने बस्तीलाई कसैले उल्टोपाल्टो गर्न नपाउन्]।
(वि.सं. १८२४, पृथ्वीनारायण शाह; योगी : २०२२, पृ.७५)
- (५) ‘गर्’ धातु : वैरागी लामाले गरून् भनी बक्सनुभयो ।
[वैरागी लामाले गरून् भनी बक्सनुभयो]।(वि.सं.१८३१, कीर्तिवम्म मल्ल; श्रेष्ठ:२०३७, पृ.१९९)

वाक्य नं.(३) को वाक्यको क्रियामा आएको ‘व’ वर्णलाई प्राचीन कालमा ‘उ’ लाई ‘व’ विवृतीकरणद्वारा उच्चारण गर्ने परम्परा पहिलेदेखि नै रहेको कुरा प्रेरणार्थक क्रिया शीर्षकमा उल्लेख गरिएको छ, भने वाक्य नं.(३) देखि (५) का अभिलेखीय नेपालीमा ‘-ऊन्’ प्रत्ययले इच्छार्थ भाव अन्यपुरुष बहुवचन जनाउने क्रिया बनाएको छ।

५.२.३ ‘-इय/-इया’ प्रत्यय

नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा इच्छार्थ भाव क्रियामा ‘-इय/-इया’ प्रत्यय लागेको देखिन्छ। उक्त प्रत्ययले वि.सं. १४१३ (पृथ्वी मल्ल)

देखि वि.सं. १४३४ (अभय मल्ल)को अभिलेखसम्म इच्छार्थ भाव जनाएको छ। जुम्ला र बझाङ क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा ‘-इय/-इया’ प्रत्यय लागेर इच्छार्थ भाव प्रयोग भएका पाइन्छन् :

प्राचीन नेपाली- ‘-इय/-इया’ प्रत्यय, जस्तै :

- पाउ+इय= पाइय (पृथ्वीमल्ल : १४१३, जुम्ला)
- पाउ+इया= पाइया (अभयमल्ल : १४३४, बझाङ)

माथिउल्लिखित धातु ‘पाउ’ मा ‘-इय/-इया’ प्रत्यय लागेर नेपाली अभिलेखहरूमा भएका प्रयोग निम्नअनुसारका देखिन्छन् :

(६) ‘पाउ’ धातु : (क) जो यो भाषा प्रतिपाल सो पुण्य पाइय ।

[जस्ले यो भाषा पालना गर्छ त्यसले पुण्य पाओस् ।]

(वि.सं. १४१३, पृथ्वी मल्ल; योगी : २०१३, पृ.४९-५२)

(ख) जोर्यो धर्म प्रतिपाल सो पुरा पाइया ।

[जस्ले यो धर्म पालना गर्छ त्यसले पुण्य पाओस् ।]

(वि.सं. १४३४, अभय मल्ल; सुवेदी : ई.१९७९, पृ.९१-९२)

अभिलेखीय नेपालीमा इच्छार्थ भाव जनाउनका लागि ‘इत्’ बाट आएको ‘-इ’ का साथमा भूतकालको ‘-य’ प्रत्ययको संयुक्त योगबाट ‘-इय’ प्रत्ययका आधारमा वाक्य नं. (६.क)को अभिलेखीय नेपालीमा अर्थतात्त्विक इच्छार्थ भाव प्रत्ययको अन्यपुरुष एकवचनका रूपमा देखिएको छ। वाक्य नं. (६.ख)को अभिलेखीय वाक्य खशअधिराज्यको करदराज्य बझाङबाट प्रकाशित भएको अभिलेखका ‘पाउ’ धातुमा ‘-इया’ प्रत्यय लागेको पाइएको छ। उक्त अभिलेखमा प्रयोग भएको ‘-इया’ प्रत्ययको आधार इच्छार्थ भाव अन्यपुरुष बहुवचन प्रत्ययको रूपमा प्रयोग भएको देखिन्छ।

५.२.४ ‘-ओस्’ प्रत्यय

नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा इच्छार्थ भाव क्रियामा ‘-ओस्’ प्रत्यय लागेको देखिन्छ। उक्त प्रत्ययले वि.सं. १५०३ (शक्ति ब्रह्म)को अभिलेखसम्म इच्छार्थ भाव जनाएको छ। डोटी क्षेत्रका अभिलेखीय

नेपालीमा ‘-ओस्’ प्रत्यय लागेर इच्छार्थ भाव प्रयोग भएका पाइन्छन् :

मध्यकालीन नेपाली-‘-ओस्’ प्रत्यय, जस्तै :

- पर्+ओस्=परोस् (शक्ति ब्रह्म : १५०३, डोटी)
- राख्+ओस्= राखोस् (शक्ति ब्रह्म : १५०३, डोटी)
- गर्+ओस्=गरोस् (शक्ति ब्रह्म : १५०३, डोटी)
- पाउ+ओस्=पावस् (शक्ति ब्रह्म : १५०३, डोटी)
- लाग्+ओस्=लागोस् (शक्ति ब्रह्म : १५०३, डोटी)

माथिका धातु ‘पर्’, ‘राख्’, ‘गर्’ ‘पाउ’ र ‘लाग्’, मा ‘-ओस्’ प्रत्यय लागेर इच्छार्थ भाव भएका प्रयोग निम्नअनुसारका देखिन्छन् :

(७) ‘पर्’ धातु : अपुत्रीहत्यो नर्ग परोस् ।

[अपुत्रको हत्या गर्ने नर्क परोस् ।] (वि.सं.१५०३, शक्ति ब्रह्म; सुवेदी : २०३६, पृ.९६)

(८) ‘राख्’ धातु : जो येस धर्म राषोस उन्किप्रतिपालना : गरोस सोपराहे पावस ।

[जस्ले यो धर्म राखोस्, उस्ले पालना गरोस्, सो अर्को जन्ममा पावोस् ।] (वि.सं.१५०३, शक्ति ब्रह्म; सुवेदी : २०३६, पृ.९६)

(९) ‘पाउ’ धातु : जो येस धर्म राषोस उन्किप्रतिपालना : गरोस सोपराहे पावस ।

[जस्ले यो धर्म राखोस्, उस्ले पालना गरोस्, सो अर्को जन्ममा पावोस् ।] (वि.सं.१५०३, शक्ति ब्रह्म; सुवेदी : २०३६, पृ.९६)

(१०) ‘गर्’ धातु : जो येस धर्म राषोस उन्किप्रतिपालना : गरोस सोपराहे पावस ।

[जस्ले यो धर्म राखोस्, उस्ले पालना गरोस्, सो अर्को जन्ममा पावोस् ।] (वि.सं.१५०३, शक्ति ब्रह्म; सुवेदी : २०३६, पृ.९६)

(११) ‘लाग्’ धातु : जो नगर सो पन्चमहापातक लागोस ।

[जस्ले गर्देन त्यसलाई पञ्चमहापातक लागोस् ।] (वि.सं.१५०३, शक्ति ब्रह्म; सुवेदी : २०३६, पृ.९६)

इच्छार्थ भाव अन्यपरुष एकवचन ‘-ओस्’ प्रत्ययको तत्कालीन अभिलेखहरूमा ‘स’ वर्णको खुट्टो काटेको भेटिदैन भने अभिलेखीय नेपालीको प्राचीन कालमा इच्छार्थ भाव जनाउन ‘-इ’ (अध्याय-५.२.१) तथा ‘-इय/-इया’ (अध्याय-५.२.३) प्रत्ययको प्रयोग भएको पाइएको छ। प्राचीन नेपालीमा इच्छार्थ भाव जनाउने यो विशिष्ट प्रयोग हो। अभिलेखीय नेपालीको मध्यकालमा इच्छार्थ भाव जनाउन ‘-ओस्’ (अध्याय-५.२.४) प्रत्ययको प्रयोग भएको पाइएको छ।

इच्छार्थ भावका लागि अभिलेखीय नेपालीको प्राचीनकालमा ‘-इ’ तथा ‘-इय/-इया’ र मध्यकालीन नेपालीमा ‘-ओस्’ प्रत्ययको प्रयोगले प्राचीनकाल र मध्यकालमा इच्छार्थ भाव बुझाउन छुट्टाछुट्टै प्रत्ययको प्रयोग रहेछ भन्ने निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ। वाक्य नं.(८-१०) मा प्रयोग भएको मध्यकालीन नेपाली कै वि.सं.१५०३(शक्ति ब्रह्म) को अभिलेखीय नेपालीमा ‘-वस्’ प्रत्यय पनि इच्छार्थक जनाउन आएको देखिन्छ। यो ‘-वस्’ प्रत्यय ‘उ+ओस्’ को संयुक्त उच्चारण भेदका रूपमा देखिएको हो।

५.२.५ ‘-ऊँ’ प्रत्यय

नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा इच्छार्थ भाव क्रियामा ‘-ऊँ’ प्रत्यय लागेको देखिन्छ। उक्त प्रत्ययले पृथ्वीनारायण शाहको वि.सं. १८०२ को अभिलेखमा इच्छार्थ भाव जनाएको छ। गोरखा क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा ‘-ऊँ’ प्रत्यय लागेर इच्छार्थ भाव पनि प्रयोग भएका पाइन्छन् :

मध्यकालीन नेपाली-‘-ऊँ’ प्रत्यय, जस्तै :

- गर्+ऊँ= गरूँ (पृथ्वीनारायण शाह : १८०२, गोरखा)

अभिलेखीय नेपालीमा माथिका धातु ‘गर्’, मा ‘-ऊँ’ प्रत्यय लागेर इच्छार्थ भाव भएका प्रयोग निम्नअनुसारको देखिन्छ :

(१२) ‘गर्’ धातु : पिछ्छाडि अर्को त्रह गरूँ त को कुदृष्टि।

[पछ्छाडि अर्को तरहले गरूँ तको कुदृष्टि।]

(वि.सं.१८०२, पृथ्वीनारायण शाह, पोखरेल : २०४३, पृ.१३५)

इच्छार्थ भाव उत्तमपुरुष एकवचनको '—ऊँ' प्रत्ययको प्रयोग मध्यकालको अन्त्यतिर मात्र प्रयोग भएको रहेकाले यो व्याकरणिक परिवर्तन हो ।

५.२.६ '—औँ' प्रत्यय

नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा इच्छार्थ भाव क्रियामा '—औँ' प्रत्यय लागेको देखिन्छ । उक्त प्रत्ययले पृथ्वीनारायण शाहको वि.सं. १८०३ देखि वि.सं. १८२५ सम्मको अभिलेखमा इच्छार्थ भाव जनाएको छ । गोरखा क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा '—औँ' प्रत्यय लागेर इच्छार्थ भाव प्रयोग भएका पाइन्छन् :

मध्यकालीन नेपाली—'—औँ' प्रत्यय, जस्तै :

- **गर्+औँ=** गरौँ (पृथ्वीनारायण शाह : १८०३, गोरखा)
- **पस्+औँ=** पसौँ (पृथ्वीनारायण शाह : १८२५, गोरखा)

माथिका धातु 'गर्' र 'पस्', मा '—औँ' प्रत्यय लागेर अभिलेखीय नेपालीमा इच्छार्थ भाव भएका प्रयोग निम्नअनुसारको देखिन्छन् :

(१३) 'गर्' धातु : काजिका कविलाका फाटो पर्न्या क्यान गरौँ भनेर काजिका कविला जान दिव्यौँ ।

[काजिका परिवारको फाटोपार्ने किन गरौँ भनेर काजिको परिवारलाई जानदियौँ ।] (वि.सं. १८०३, पृथ्वीनारायण शाह, योगी : २०२२, पृ.१४)

(१४) 'पस्' धातु : गोसाइँहरूले तति गर्दागदैँ माललुटि घानामाहा पसौँ त ...श्रीभैरवीको कुदृष्टि ।

[गोसाइँहरूले त्यति गर्दागदैँ माल लुटी खानामा पसौँ त ..श्रीभैरवीको कुदृष्टि ।] (वि.सं. १८२५, पृथ्वीनारायण शाह, वज्राचार्य र श्रेष्ठ:२०३२, पृ.७२)

इच्छार्थ भाव उत्तमपुरुष बहुवचनको '—औँ' प्रत्ययको प्रयोग मध्यकालको अन्त्यतिर मात्र प्रयोग भएको रहेकाले यो व्याकरणिक परिवर्तन हो ।

५.२.० ‘-यस्’ प्रत्यय

नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा इच्छार्थ भाव क्रियामा ‘-यस्’ प्रत्यय लागेको देखिन्छ। उक्त प्रत्ययले पृथ्वीनारायण शाहको वि.सं. १८२७ को अभिलेखमा इच्छार्थ भाव जनाएको छ। गोरखा क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा ‘-यस्’ प्रत्यय लागेर इच्छार्थ भावमा प्रयोग भएको देखिन्छ :

मध्यकालीन नेपाली-‘-यस्’ प्रत्यय, जस्तै :

- दि+यस्= दियस् (पृथ्वीनारायण शाह : १८२७, काठमाडौं)

माथिका धातु ‘दि’, मा ‘-यस्’ प्रत्यय लागेर अभिलेखीय नेपालीमा इच्छार्थ भाव भएको प्रयोग निम्नअनुसार देखिन्छ :

(१५) ‘दि’ धातु : तसित तकरार गर्न आया यहि मोहर देखाई दियस् ।
[तँसंग भगडा गर्न आए यही सम्भौता पत्र देखाई
दिएस् ।] (वि.सं.१८२७, पृथ्वीनारायण शाह, पोखरेल : २०४३,
पृ.१४७)

इच्छार्थ भाव मध्यमपुरुष एकवचन ‘-यस्’ प्रत्यय अभिलेखीयमा ‘-यस्’ भएको छ। यो प्रत्ययको प्रयोग पनि मध्यकालको अन्त्यतिर मात्र प्रयोग भएको देखिन्छ।

५.३ विध्यर्थ

आज्ञा बुझाउने गरी प्रयोग भएका वाक्यका भावलाई विध्यर्थ भाव भनिन्छ र अरू भावभन्दा रूपका आधारमा विध्यर्थ भाव फरक हुन्छ। विध्यर्थको मध्यमपुरुष मात्र देखिन्छ भने अरू भावमा पुरुषको भेद (अन्यपुरुष, मध्यमपुरुष र उत्तमपुरुष)मा देखिन्छ। साथै निम्नअनुसारका प्रत्ययले अभिलेखीय नेपालीमा विध्यर्थ भाव जनाउँछ :

तालिका नं. १३

प्रथम मिति र अभिलेख	विध्यर्थ भाव प्रत्यय	पुरुष	वचन
वि.सं.१४१३(पृथ्वी मल्ल)	‘-अ’	मध्यम	एकवचन
वि.सं.१४४७(उदय सिंह)	‘-०’(शून्य)	मध्यम	एकवचन

५.३.१ ‘-अ’ प्रत्यय

अभिलेखीय नेपालीमा विध्यर्थ भाव जनाउन ‘-अ’ प्रत्यय लागेर बनेको देखिन्छ। वि.सं. १४१३ (पृथ्वी मल्लदेखि वि.सं. १८३१ (पृथ्वीनारायण शाह)को अभिलेखसम्म संस्कृतकै ‘-अ’ प्रत्ययले मध्यमपुरुष एकवचनमा विध्यर्थ भाव जनाएको छ। ‘-अ’ प्रत्यय लागेर मध्यमपुरुष एकवचन विध्यर्थ भाव जुम्ला, अछाम तथा काठमाडौं क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका पाइन्छन् :

प्राचीन नेपाली- ‘-अ’ प्रत्यय, जस्तै :

- घाल्+अ=घाल (पृथ्वी मल्ल: वि.सं. १४१३, जुम्ला)

मध्यकालीन नेपाली-‘-अ’ प्रत्यय, जस्तै :

- गर्+अ= गर (इन्द्रवर्मा चन्द्रवर्मा : वि.सं १४८५, अछाम)
- हान्+अ= हान (जयप्रकाश : वि.सं १८०६, काठमाडौं)
- रह्+अ= रह (पृथ्वीनारायण शाह: वि.सं १८२५, काठमाडौं)
- हाल्+अ= हाल (पृथ्वीनारायण शाह: वि.सं १८३१, काठमाडौं)

माथिका धातु ‘घाल्’, ‘गर्’, ‘हान्’, ‘रह्’ र ‘हाल्’ मा ‘-अ’ प्रत्यय लागेर विध्यर्थ भाव भएका प्रयोग निम्नअनुसारका देखिन्छन् :

(१६) ‘घाल्’ धातु : आप्ना चोपितर एकै सै पुरुषा कुंभीनरक घाल ।

[आफ्ना देवपितृ र एकसय पुर्खालाई महानरकमा हाल ।] (वि.सं. १४१३, पृथ्वी मल्ल; योगी : २०१३, पृ.४९-५२)

(१७) ‘गर्’ धातु : धर्मशासन कि जो दिनु छ अछामिका वंस कुंवरीको कुंवर पसागर ।

[अछामका सन्तान छोरीको छोरोलाई धर्मदेशले जे दिन्छ, प्रसादगर ।] (वि.सं. १४८५, इन्द्रवर्मा चन्द्रवर्मा; अधिकारी:२०४३, पृ.१०५)

(१८) ‘हान्’ धातु : भादगाउभिन्न कटक गर, हान् ।

[भाद्गाउँभिन्न युद्ध गर, हान ।] (वि.सं. १८०६, जयप्रकाश, वराल : २०३०, पृ.४३)

(१९) 'रह' धातु : केवल उतातिर बोलछ, त पकनु पनि परला त्यो बुझ्दै रह।

[केवल उतातिर बोल्छ, त पकनु पनि पर्ला, त्यो बुझ्दै रह।] (वि.सं.१८२५, पृथ्वीनारायण शाह; योगी : २०२२, पृ.४)

(२०) 'हाल्' धातु : तमरमा साँघु पनि हाल।

[तमोर नदीमा साँघु पनि हाल।] (वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण शाह; श्रेष्ठ:२०४२, पृ.१२३)

अभिलेखीय नेपालीमा मध्यमपुरुष एकवचनमा विध्यर्थ भावको संरचना हुँदा व्यञ्जनान्तमा = "धातु + '-अ' + पुरुष" को संरचना रहेको पाइन्छ।

५.३.२ '-०(शून्य)' प्रत्यय

अभिलेखीय नेपालीमा विध्यर्थ भाव जनाउन '-० (शून्य)' लागेर बनेको देखिन्छ। वि.सं. १४४७ (उदय सिंह)देखि वि.सं. १८२३ (पृथ्वीनारायण शाह)को अभिलेखसम्म '-० (शून्य)' प्रत्ययले मध्यमपुरुष एकवचनमा विध्यर्थ भाव जनाएको छ। '-० (शून्य)' प्रत्यय लागेर मध्यमपुरुष एकवचन विध्यर्थ भाव डोटी, अछाम तथा गोरखा क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका पाइन्छन् :

प्राचीन नेपाली- '-० (शून्य)' प्रत्यय, जस्तै :

- खा+०=खा (उदयसिंह : १४४७, डोटी)

मध्यकालीन नेपाली- '-० (शून्य)' प्रत्यय, जस्तै :

- खा+०=खा (उदय सिंह: १४४७, डोटी)
- पाउ+०= पाउ (इन्द्रवर्मा चन्द्रवर्मा : १४८५, अछाम)
- आउ+०= आउ (पृथ्वीनारायण शाह : १८११, गोरखा)
- पठाउ+०= पठाउ (पृथ्वीनारायण शाह : १८२३, गोरखा)
- ल्याउ+०= ल्याउ (पृथ्वीनारायण शाह: १८२३, गोरखा)

माथिका धातु 'खा', 'पाउ', 'आउ', 'पठाउ', 'ल्याउ' मा '-०(शून्य)'

प्रत्यय लागेर विध्यर्थ भाव भएका प्रयोग निम्नअनुसारका देखिन्छन् :

- (२१) 'खा' धातु : सर्वकर अकर उदैसिंहको चेलिको चेलो खा ।
[सवै कर अकर गरी उदयसिंहको छोरीको छोरोले खा ।]
(वि.सं.१४४७, उदय सिंह; सुवेदी : २०३६, पृ.९३)
- (२२) 'पाउ' धातु : जो यो धर्मसासनकि प्रतिपाल सो पुण्य पाउ ।
[जस्ले यो धर्मदिशको पालना गर्छ, त्यस्ले पुण्य पाउ ।]
(वि.सं.१४८५, इन्द्रवर्मा चन्द्रवर्मा, अधिकारी:२०४३, पृ.१०५)
- (२३) 'आउ' धातु : त्यो गढ तनका हात सोप्ता चाहि हाम्रा हातहात सोप र आउ ।
[त्यो किल्ला तिनका हातमा सुम्पँदा चाहिं हाम्रा हातहात सुम्प र आउ ।] (वि.सं. १८११, पृथ्वीनारायण शाह; वज्राचार्य:२०३९-४०, पृ.१११)
- (२४) 'पठाउ' धातु : विसेद लेषि पठाउ ।
[विशेष लेखी पठाउ ।] (वि.सं. १८२३, पृथ्वीनारायण शाह; पोखरेल : २०४३, पृ.१४३)
- (२५) 'ल्याउ' धातु : रुपिए मागी पठाउदा सुन आपना नजरले हेरि एति छ, भनि तवलि ल्याउ ।
[रूपैयाँ मागी पठाउँदा सुन आफ्नो आँखाले हेरी यति छ, भनि तौलील्याउ ।] (वि.सं. १८२३, पृथ्वीनारायण शाह; पोखरेल : २०४३, पृ.१४३)

अभिलेखीय नेपालीमा मध्यमपुरुष एकवचनमा विध्यर्थ भावको संरचना स्वरान्तमा = “धातु + ‘-० (शून्य)’ + पुरुष” को संरचना रहेको पाइन्छ। वाक्य नं. (१६) देखि (२५)सम्मका वाक्यमा मध्यमपुरुष देखिन्छ। अरु पुरुष, काल, लिङ्ग र वचन पाइएको छैन।

५.४ सम्भावनार्थ

सम्भावना वा अनिश्चयार्थ बुझाउने गरी प्रयोग भएका वाक्यका भावलाई सम्भावनार्थ भनिन्छ। अभिलेखीय नेपालीमा निम्नअनुसारका प्रत्ययले सम्भावनार्थ भाव जनाउँछ :

तालिका नं. १४

प्रथम मिति र अभिलेख	सम्भावनार्थ भाव प्रत्यय	पुरुष	वचन
वि.सं.१४८५ (इन्द्रवर्मा+चन्द्रवर्मा)	'-ला'	अन्य	एकवचन
वि.सं.१५९७ (भान शाही)	'-औला'	मध्यम	बहुवचन
वि.सं.१७६२ (सुरथ शाह)	'-उँला'	उत्तम	एकवचन
वि.सं.१८२० (पृथ्वीनारायण)	'-औँला'	उत्तम	बहुवचन
वि.सं.१८२७ (पृथ्वीनारायण)	'-तन्/-नान्'	अन्य	बहुवचन
वि.सं.१८२७ (पृथ्वीनारायण)	'-लास्'	मध्यम	एकवचन

५.४.१ 'ला' प्रत्यय

अभिलेखीय नेपालीमा सम्भावनार्थ भाव जनाउन 'ला' प्रत्यय लागेर क्रिया बनेको देखिन्छ। वि.सं. १४८५ (इन्द्रवर्मा+चन्द्रवर्मा)देखि वि.सं. १८३१ (पृथ्वीनारायण शाह)को अभिलेखसम्म 'ला' प्रत्ययले अन्यपुरुष एकवचनमा सम्भावनार्थ भाव जनाएको छ। अछाम, बझाङ, जुम्ला, भक्तपुर, गोरखा, पाल्पा तथा काठमाडौं क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा उक्त प्रत्यय लागेर अन्यपुरुष एकवचन सम्भावनार्थ भाव प्रयोग भएका पाइन्छन् :

मध्यकालीन नेपाली-'ला' प्रत्यय, जस्तै :

- हर्+ला=हर्ला (इन्द्रवर्मा चन्द्रवर्मा :१४८५, अछाम)
- जा+ला=जाला (भूपति सिंह : १७५८, बझाङ)
- छोड्+ला=छोड्ला (अर्जुन मल्ल : १७६६, जुम्ला)
- नास्+ला=नास्ला (भूपतीन्द्र मल्ल : १७६७, भक्तपुर)
- आउ+ला=आउला (पृथ्वीनारायण शाह : १८०३, गोरखा)
- बन्+ला=बन्ला (पृथ्वीनारायण शाह : १८०३, गोरखा)
- हो+ला=होला (पृथ्वीनारायण शाह : १८०३, गोरखा)
- लाग्+ला=लाग्ला (पृथ्वीनारायण शाह : १८११, गोरखा)
- सर्+ला=सर्ला (पृथ्वीनारायण शाह : १८२०, गोरखा)
- पर्+ला=पर्ला (पृथ्वीनारायण शाह : १८२२, गोरखा)
- चुक्+ला=चुक्ला (पृथ्वीनारायण शाह : १८२४, गोरखा)

- गर्+ला=गर्ला (पृथ्वीनारायण शाह : १८२५, गोरखा)
- भन्+ला=भन्ला (मुकुन्द सेन : १८२५, पाल्पा)
- खोस्+ला=खोस्ला (पृथ्वीनारायण शाह : १८२६, काठमाडौं)
- पुग्+ला=पुग्ला (पृथ्वीनारायण शाह : १८२९, काठमाडौं)
- सक्+ला=सक्ला (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)
- रह+ला=रहला (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)
- बस्+ला=बस्ला (पर्वते मल्लराजा : १८३१, काठमाडौं)

माथिका धातु 'हर', 'जा', 'छोड्', 'नास्', 'आउ', 'बन्', 'हो', 'लाग्', 'सर्', 'पर्', 'चुक्', 'गर्', 'भन्', 'खोस्', 'पुग्', 'सक्', 'रह' र 'बस्' मा '-ला' प्रत्यय लागेर सम्भावनार्थ भाव भएका प्रयोग निम्नअनुसारका देखिन्छन् :

- (२६) 'हर' धातु : यो भूमि जो हर्ला वा हराउला तासकि मा (आमा) सुंग्रि बाप गादह ।
[यो भूमि जस्ले हरण गर्ला वा गराउला त्यसको आमा सुगुर्नी र बाबु गधाहा हुनेछ ।]
(वि.सं. १४८५, इन्द्रवर्मा चन्द्रवर्मा, अधिकारी:२०४३, पृ.१०५)
- (२७) 'जा' धातु : धात्यकिघात सुन्य राजाको धर्म वाजि जाला
[ढाँटछल गरेको कुरा सुने राजाको धर्म मरिजाला ।]
(वि.सं. १७५८, भूपति सिंह, थापा : २०३४, पृ.७)
- (२८) 'छोड्' धातु : सो धर्म जु छोडला सो नर्कमा प्रल ।
[सो धर्म जस्ले छोड्ला त्यसले नर्कमा पर्ला ।]
(वि.सं. १७६६, अर्जुन मल्ल, योगी : २०१३, पृ.१४२)
- (२९) 'नास्' धातु : जो कोहि नास्ला पंचमहापातक ।
[जो कोही नास्ला पञ्चमहापातक ।]
(वि.सं. १७६७, भूपतीन्द्रमल्ल, खनाल : २०२८, पृ.४०)
- (३०) 'आउ' धातु : जो होइ आउला काज गरौला ।
[जो होइ आउला काज गरौला ।] (वि.सं. १८०३, पृथ्वीनारायण शाह, योगी : २०२२, पृ.१४)

- (३१) 'बन्' धातु : कास्कीवाट काज भएन तापनि काल्ह कास्कीवाट काज भै गोर्खाको वनला ।
[कास्कीवाट काम भएन तापनि भोलि कास्कीवाटै काम भई गोर्खाको काम बन्ला ।] (वि.सं. १८०३, पृथ्वीनारायण शाह, योगी : २०२२, पृ.१४)
- (३२) 'हो' धातु : आज काज भएन तपनि काल्ह होला ।
[आज काम भएन तापनि भोलि होला ।] (वि.सं. १८०३, पृथ्वीनारायण शाह, योगी : २०२२, पृ.१४)
- (३३) 'लाग्' धातु : त्यो बाँसवारी जितपुर लिकन आउंदा हामिकन पद्धार लागला
[त्यो बाँसवारी र जीतपुर जितेर आउंदा हामीलाई आनन्द लागला ।] (वि.सं. १८११, पृथ्वीनारायण शाह, वज्राचार्य:२०३९-४०, पृ.१११)
- (३४) 'सर' धातु : जस् दिन जयप्रकास पर सरला तस् दिन तिमि काठमाडौं आउला ।
[जुन दिन जयप्रकाश परतिर सर्ला त्यस दिन तिमि काठमाडौं आउला ।] (वि.सं. १८२०, पृथ्वीनारायण शाह, योगी : २०२२, पृ.७०९)
- (३५) 'पर' धातु : दरदस्तुर मेटि सलामि अरू सभैकन परला ।
[दरदस्तुर, भेटी र सलामी अरू सबैलाई पर्ला ।] (वि.सं. १८२२, पृथ्वीनारायण शाह, पोखरेल : २०४३, पृ.१४०)
- (३६) 'चुक' धातु : यस वुंदमहा जो चुकला तसलाइ पंचमहापातक लागला ।
[यस मौकामा जो चुकला त्यसलाई पञ्चमहापातक लागला ।] (वि.सं. १८२४, पृथ्वीनारायण शाह, खनाल : २०२८, पृ.७५)
- (३७) 'गर' धातु : जसले लोभ पाप गर्ला उसका दरसंतानलाई छेय गर्नन् ।
[जसले लोभ पाप गर्ला उसका दरसन्तानलाई नास गर्लान् ।] (वि.सं. १८२५, पृथ्वीनारायण शाह, योगी : २०२२, पृ.४)

- (३८) 'भन्' धातु : पालुला संदेह नमान दशरथ पाध्या यो भन्ला ।
[पालुला, सन्देह नमान दशरथ उपाध्याय यो कुरा भन्ला ।] (वि.सं. १८२५, मुकुन्द सेन; वराल : २०३०, पृ.४४)
- (३९) 'खोस्' धातु : जसले खोसला तस्को धर्म नष्ट ।
[जस्ले खोस्ला त्यस्को धर्म नास होला ।]
(वि.सं. १८२६, पृथ्वीनारायण शाह; वज्राचार्य र श्रेष्ठ:२०३२, पृ.७४)
- (४०) 'पुग' धातु : वन्दूक नाल २५ पठायको छ, पुगला ।
[वन्दुकनाल पच्चीस थान पठाएको छ, पुगला ।]
(वि.सं. १८२९, पृथ्वीनारायण शाह; श्रेष्ठ : २०३७, पृ.११४)
- (४१) 'सक्' धातु : "मैले भन्याँ," भागल गुरुं सकला ।
[“मैले भने” भाँगल गुरूड सकला ।]
(वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण शाह; पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)
- (४२) 'रह' धातु : ताहीं थाम्या काजको सट्यार रहला ।
[त्यही थामेको काम स्याहारेर रहला ।]
(वि.सं.१८३१, पर्वते मल्लराजा; योगी:२०२२, पृ.६५४)
- (४३) 'बस्' धातु : जो वन्दोवस्त वस्ला सो पठाउला ।
[जे बन्दोवस्त हुन्छ, सो पठाउला ।]
(वि.सं. १८३१, पर्वते मल्लराजा; योगी:२०२२, पृ.६५४)

सम्भावनार्थ भाव जनाउने '–ला' प्रत्ययको उत्पत्तिबारे निम्नअनुसारका भनाइहरू रहेका छन् :

- पश्चिमी पहरी, कुमाउनी तथा नेपालीमा मात्र '–ला' ले सम्भावनार्थ भाव जनाउँछ (मासिका : ई.१९९१, पृ.२८८–२९०) ।
- अतिच्चबोधक प्राकृत भाषाको '–ला' बाट नेपालीमा सम्भावनार्थको विकास भएको हो (श्रीवास्तव : ई. १९६२, पृ.२२०) ।
- मागधी-प्रसूत भाषाहरूमा पनि यसले भूतकाल जनाएको पाइन्छ (बन्धु : २०२५, पृ.१६७) ।
- पश्चिमी पहरी, कुमाउनी, तथा नेपाली भाषाबाहेक '–ला' प्रत्ययले निम्नअनुसारका भारोपेली भाषाहरूमा भूतकाल जनाउँछ ।

तालिका नं. १५

भाषाको नाम	भूतकालिक क्रिया	प्रत्यय
–बङ्गाली	छिलुम	–लु–
–भोजपुरी	रहलीं	–ती
–मैथिली	छलहू	–ल–
–आसामी	सिलो	–लो
–ओरिया	थिलि	–ती
–कोंकणी	आफिलो	–लो

(मासिका : ई. १९९१, पृ. २८३–२८४)

(कुमाउनी, पश्चिमी पहेरी तथा नेपाली भाषाको भूगोल भूमध्यरेखाको उच्चपहाडी भूभागमा पर्दछ भने बङ्गाली, भोजपुरी, मैथिली, आसामी, ओरिया, तथा कोंकणी भाषाको भूगोल सिवालिक पर्वत र मध्यपहाडी भूभागको दक्षिणी भूभागमा पर्दछ। त्यसैले सम्भवत् वैदिक संस्कृतको 'लग्न' >'–लग्' >संस्कृत '–लाअ' >प्राचीन नेपाली *'–लाअ' >मध्यकालीन नेपाली '–ला' आधुनिक आर्य भाषामा प्राकृत हुँदै दक्षिणतिर भूतकालमा प्रयोग हुन थाल्यो होला भने शिवालिक पर्वतको उत्तरी भूभागतिर सम्भावना जनाउने प्रत्ययको रूपमा विकसित भएको हुनसक्छ।)

५.४.२ '–औला' प्रत्यय

अभिलेखीय नेपालीमा सम्भावनार्थ भाव जनाउने '–औला' प्रत्यय लागेर क्रिया बनेको देखिन्छ। वि.सं. १५९७ (भान शाही)देखि वि.सं. १८३१ (पृथ्वीनारायण शाह)को अभिलेखसम्म '–औला' प्रत्ययले मध्यमपुरुष बहुवचनमा सम्भावनार्थ भाव जनाएको छ। उक्त प्रत्यय लागेर मध्यमपुरुष बहुवचन सम्भावनार्थ भाव जुम्ला, गोरखा, पाल्पा तथा काठमाडौं क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका पाइन्छन् :
मध्यकालीन नेपाली– '–औला' प्रत्यय, जस्तै :

- भाँच्+औला=भाँचौला (भानशाही : १५९७, जुम्ला)
- जान्+औला=जानौला (भानशाही : १५९७, जुम्ला)
- गर्+औला=गरौला (पृथ्वीपति शाही : १७७१, जुम्ला)
- मार+औला=मारौला (पृथ्वीपति शाही : १७७१, जुम्ला)

- मान्+औला=मानौला (त्रिविक्रम सेन : १८१०, पाल्पा)
- लाग्+औला=लागौला (पृथ्वीनारायण शाह : १८२०, गोरखा)
- सक्+औ+ला=सकोला (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)
- भन्+औ+ला= भनौला (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)

माथिका धातु 'भाँच्', 'जान्', 'गर्', 'मार्', 'मान्', 'लाग्' र 'भन्', मा '-औला' प्रत्यय लागेर सम्भावनार्थ भाव भएका प्रयोग निम्नअनुसारका देखिन्छन् :

- (४४) 'भाँच्' धातु : जो उल्लि षुट्टा भाचौला त मेरि वात जानौला ।
[जस्ले पिठ फर्काउला त्यसले मेरो कारवाही जानौला ।] (वि.सं. १५९७, भान शाही; अधिकारी:२०४३, पृ.३४)
- (४५) 'जान्' धातु : जो उल्लि षुट्टा भाचौला त मेरि वात जानौला ।
[जस्ले पिठ फर्काउला त्यसले मेरो कारवाही जानौला ।] (वि.सं. १५९७, भान शाही; अधिकारी:२०४३, पृ.३४)
- (४६) 'गर्' धातु : बुवारिको शेवा शुसादो नगरौला उल्लिषुटा मारौला त मेरि वात जानौला ।
[बुहारीको सेवाटहल नगरेर पिठ फर्काएर भागौला त मेरो कारवाही जानौला ।] (वि.सं. १७७१, पृथ्वीपति शाही; अधिकारी : २०४३, पृ.४६)
- (४७) 'मार्' धातु : बुवारिको शेवा शुसादो नगरौला उल्लिषुटा मारौला त मेरि वात जानौला ।
[बुहारीको सेवाटहल नगरेर पिठ फर्काएर भागौला त मेरो कारवाही जानौला ।] (वि.सं. १७७१, पृथ्वीपति शाही; अधिकारी : २०४३, पृ.४६)
- (४८) 'मान्' धातु : जो पादरिजिउ इहा आवनन तनको ज्ञानबुद्धि साच मानौला ।
[जो पादरीज्यू यहाँ आउँछन् तिनको ज्ञानबुद्धि साँचो मानौला ।] (वि.सं. १८१०, त्रिविक्रम; वराल : २०३०, पृ.४४)

- (४९) 'लाग्' धातु : मान्याको भया (उ)कालै लागौला ।
[मानेको भए प्रगति पथमा लागौला ।]
(वि.सं. १८२०, पृथ्वीनारायण शाह, योगी : २०२२, पृ.७०९)
- (५०) 'सक्' धातु : "त्यसलाई वैठाई आउन को सकौला ।"
["त्यसलाई बैठाइआउन को सकौला" ।]
(वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण शाह, पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)
- (५१) 'भन्' धातु : क्यान भनौला वाहिडा मान्छ्याले परवारमा विधिद गराउँछन् ।
[किन भनौला भने बाहिरको मान्छेले परिवार बेथिति गराउँछन् ।] (वि.सं. १८३१, पृथ्वीनारायण शाह, पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)

मध्यकालीन नेपालीमा सम्भावनार्थको अनिश्चय व्यक्त गर्ने भावमा मध्यमपुरुष बहुवचनका लागि '-ला' सम्भावनार्थमा बहुवचनको बद्धरूपको योगद्वारा '-औला' सम्भावनार्थक बहुवचन जनाउने प्रत्ययको विकास भएको हो ।

५.४.३ '-उँला' प्रत्यय

अभिलेखीय नेपालीमा सम्भावनार्थ भाव जनाउन '-उँला' प्रत्यय लागेर क्रिया बनेको देखिन्छ। वि.सं. १७६२ (सुरथ शाह)देखि वि.सं. १८३१ (पृथ्वीनारायण शाह)को अभिलेखसम्म '-उँला' प्रत्ययले उत्तमपुरुष एकवचनमा सम्भावनार्थ भाव जनाएको छ। जुम्ला, गोरखा, तनहुँ, पाल्पा तथा काठमाडौँ क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा उक्त प्रत्यय लागेर उत्तमपुरुष एकवचन सम्भावनार्थ भाव प्रयोग भएका पाइन्छन् :

मध्यकालीन नेपाली- '-ऊँला' प्रत्यय, जस्तै :

- खा+ऊँला=खाउँला (सुरथ शाह : १७६२, जुम्ला)
- गर्+ऊँला=गरूँला (पृथ्वीनारायण शाह : १८०२, गोरखा)
- पठाउ+ऊँला=पठाउँला (त्रिविक्रम सेन : १८२२, तनहुँ)
- पुन्याउ+ऊँला=पुन्याउँला (त्रिविक्रम सेन : १८२२, तनहुँ)

- बताउ+ऊँला=बताउँला (त्रिविक्रम सेन : १८२२, तनहूँ)
- दि+ऊँला=दिउँला (पृथ्वीनारायण शाह : १८२४, गोरखा)
- पाल्+ऊँला=पालुँला (मुकुन्द सेन : १८२५, पाल्पा)
- लि+ऊँला= लिउँला (पृथ्वीनारायण शाह : १८२५, गोरखा)
- बाँध्+ऊँला=बाधुँला (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौँ)
- बहाउ+ऊँला=बहाउँला (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौँ)

माथिका धातु 'खा', 'गर्', 'पठाउ', 'पुन्याउ', 'बताउ', 'दि', 'पाल्', 'लि', 'बाँध्' र 'बहाउ', मा '-उँला' प्रत्यय लागेर सम्भावनार्थ भाव भएका प्रयोग निम्नअनुसारका देखिन्छन् :

- (४१) 'खा' धातु : जोतको क्षवल षाउँला ।
[जोतको बाली खाउँला ।]
(वि.सं. १७६२, सुरथ शाह, अधिकारी:२०५५ (क), पृ.९७)
- (४२) 'गर्' धातु : तिम्रो धन-जियको म रछ्छा गरुँला ।
[तिम्रो जिउधनको म रक्षा गरुँला ।]
(वि.सं. १८०२, पृथ्वीनारायण शाह, पोखरेल : २०४३, पृ.१३५)
- (४३) 'पठाउ' धातु : घा घरिया चार कुरा वाधि पठाउँला ।
[कामकुराको चार विषय बुझाइ पठाउँला ।]
(वि.सं. १८२२, त्रिविक्रम सेन, अधिकारी:२०५५, पृ.९८)
- (४४) 'पुन्याउ' धातु : काज पुन्याउँला ।
[काम पुन्याउँला ।] (वि.सं. १८२२, त्रिविक्रम सेन, अधिकारी:२०५५, पृ.९८)
- (४५) 'बताउ' धातु : घरिया चार वताउँला सन्धेय नमान्या नावस् ।
[कामकुराको चार विषय बताउँला, सन्धेय नमान्नुहोस् ।] (वि.सं. १८२२ (त्रिविक्रम सेन, अधिकारी:२०५५, पृ.९८)
- (४६) 'दि' धातु : यो उत्तरा चाँडो गरि पठाउ र रूपया पठाइ दिउँला ।
[यसको जवाफ चाँडो गरी पठाउ र रूपैयाँ पठाइदियँला ।] (वि.सं. १८२४, पृथ्वीनारायण शाह, पोखरेल : २०४३, पृ.१४५)

- (४७) 'पाल्' धातु : पालुँला संदेह नमान दशरथ पाध्या यो भन्ला ।
[पालुँला, सन्देह नमान दशरथ उपाध्याय यो कुरा भन्ला ।] (वि.सं. १८२५, मुकुन्द सेन; बराल : २०३०, पृ.४४)
- (४८) 'लि' धातु : जाजरकोटका अर्थ वाइसि चौविसी हामी लिउँला
[जाजरकोटका अनुसार वाइसी चौविसी राज्य हामी लिउँला ।] (वि.सं. १८२५, पृथ्वीनारायण शाह; योगी : २०२२, पृ.४)
- (४९) 'बाँध्' धातु : घाहा घरेस्का वात गर्दा जौना कुराले घाहा वाधुँला भन्या ।
[घरायसी भैरगडाको काम हुँदा कुनै प्रकारले कामकुरो वाधुँला भने ।]
(वि.सं. १८३१, पृथ्वीनारायण शाह; पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)
- (५०) 'बहाउ' धातु : चेप्यामा रगतको नदि वहाउँला महाराजा ।
[चेपेमा रगतको नदी बहाउँला महाराज !]
(वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण शाह; पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)

मध्यकालीन नेपालीमा सम्भावनार्थको अनिश्चय व्यक्त गर्ने भावमा उत्तमपुरुष एकवचनका लागि '-उँला' सम्भावनार्थमा एकवचनको बद्धरूपको योगद्वारा '-उँला' सम्भावनार्थक एकवचन जनाउने प्रत्ययको विकास भएको हो ।

५.४.४ '-औँला' प्रत्यय

अभिलेखीय नेपालीमा सम्भावनार्थ भाव जनाउँन '-औँला' प्रत्यय लागेर क्रिया बनेको देखिन्छ। पृथ्वीनारायण शाहको वि.सं. १८०३ देखि वि.सं. १८२३ सम्मको अभिलेखमा '-औँला' प्रत्ययले उत्तमपुरुष बहुवचनमा सम्भावनार्थ भाव जनाएको छ। उक्त प्रत्यय लागेर उत्तमपुरुष बहुवचन सम्भावनार्थ भाव गोरखा क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका पाइन्छन् :

मध्यकालीन नेपाली- ‘-औंला’ प्रत्यय, जस्तै :

- गर्+औंला=गरौंला (पृथ्वीनारायण शाह : १८०३, गोरखा)
- पाल्+औंला=पालौंला (पृथ्वीनारायण शाह : १८२०, गोरखा)
- बक्स+औंला=बक्सौंला (पृथ्वीनारायण शाह : १८२०, गोरखा)
- बुभ्+औंला=बुभौंला (पृथ्वीनारायण शाह : १८२३, गोरखा)

माथिका धातु ‘गर्’, ‘पाल्’, ‘बक्स’ र ‘बुभ्’, मा ‘-औंला’ प्रत्यय लागेर सम्भावनार्थ भाव भएका प्रयोग निम्नअनुसारका देखिन्छन् :

- (५१) ‘गर्’ धातु : जो होइ आउला काज गरौंला ।
[जो होइआउला काज गरौंला ।] (वि.सं. १८०३, पृथ्वीनारायण शाह; योगी : २०२२, पृ.१४)
- (५२) ‘पाल्’ धातु : नासनन् भनिकन जनि डराउ, हामि नासैनौ, पालौंला ।
[नास्लान् भनेर जति डराउछौ, हामी नास्दैनौ, पालौंला ।] (वि.सं. १८२०, पृथ्वीनारायण शाह; योगी : २०२२, पृ.७०९)
- (५३) ‘बक्स’ धातु : पानाकन.धान्.षर्च हात्ति शिरोपाउ बक्सौंला ।
[खानलाई धान, खर्च, हात्ती र पगरी बक्सौंला ।] (वि.सं. १८२०, पृथ्वीनारायण शाह; योगी : २०२२, पृ.७०९)
- (५४) ‘बुभ्’ धातु : श्री नुंदुको जेथोचित पत्रले बुभौंला ।
[श्रीनुन्दुको बारेमा यथोचित कुरा पत्रले नै बुभौंला ।] (वि.सं. १८२३, पृथ्वीनारायण शाह; पोखरेल : २०४३, पृ.१४४)

मध्यकालीन नेपालीमा सम्भावनार्थको अनिश्चय व्यक्त गर्ने भावमा उत्तमपुरुष बहुवचनका लागि ‘उँ’ (आचार्य : ई.१९९५, पृ.१३१) को प्रयोग गर्ने चलन रहेको उल्लेख भए तापनि अभिलेखकालीन नेपालीलाई अध्ययन गर्दा सम्भावनार्थको अनिश्चय व्यक्त गर्ने त्यस्तो सम्भावनार्थ भावमा उत्तमपुरुष बहुवचनका लागि ‘-औंला’ बद्धरूपको योगद्वारा नै जनाएको देखिन्छ। तसर्थ आचार्यको अध्ययनमा आएको ‘उँ’ ले अनिश्चय भाव व्यक्त गर्ने उत्तमपुरुष बहुवचनको प्रतिनिधित्व गर्न नसक्ने देखिन्छ।

५.४.५ 'नन्/-नान्' प्रत्यय :

अभिलेखीय नेपालीमा सम्भावनार्थ भाव जनाउन 'नन्/-नान्' प्रत्यय लागेर क्रिया बनेको देखिन्छ। पृथ्वीनारायण शाहको वि.सं. १८२० देखि वि.सं. १८३१ सम्मको अभिलेखमा 'नन्/-नान्' प्रत्ययले अन्यपुरुष बहुवचनमा सम्भावनार्थ भाव जनाएको छ। उक्त प्रत्यय लागेर अन्यपुरुष बहुवचन सम्भावनार्थ भाव गोरखा र काठमाडौं क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका पाइन्छन् :

मध्यकालीन नेपाली-'नन्/-नान्' प्रत्यय, जस्तै :

- नास्+नन्= नास्नन् (पृथ्वीनारायण शाह : १८२०, गोरखा)
- कह+नान्= कहनान् (पृथ्वीनारायण शाह : १८२३, गोरखा)
- भन्+नान्= भन्नान् (पृथ्वीनारायण शाह : १८२३, गोरखा)
- चम्क+नान्= चम्कनान् (पृथ्वीनारायण शाह : १८२४, गोरखा)
- जा+नान्= जानन् (पृथ्वीनारायण शाह : १८२५, गोरखा)
- भुल्+नन्= भुल्नन् (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)
- पुग्+नन्= पुगनन् (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)

माथिका धातु 'नास्', 'जा', 'भुल्' र 'पुग्' मा 'नन्' प्रत्यय र धातु 'कह', 'भन्' र 'चम्क' मा 'नान्' प्रत्यय लागेर सम्भावनार्थ भाव भएका प्रयोग निम्नअनुसारका देखिन्छन् :

(५५) 'नास्' धातु : मान्याको भया (उ)कालै लागौला.नासनन्।

[मानेको भए उकालो लागौला, नास्लान्।]

(वि.सं.१८२०, पृथ्वीनारायण शाह : योगी २०२२, पृ.७०९)

(५६) 'कह' धातु : विधिविस्तार नराज बस्न्यात चंद्रभान पण्डित कहनान्।

[विधिविस्तार नरराज बस्नेत र चन्द्रमान पण्डित कहलान्।]

(वि.सं.१८२३, पृथ्वीनारायण शाह : पोखरेल २०४३, पृ.१४१)

(५७) 'भन्' धातु : आज भोट्या लो भन्नान्।

[आज भोटेले भन्नान्।]

(वि.सं.१८२३, पृथ्वीनारायण शाह : पोखरेल २०४३, पृ.१४४)

- (५८) 'चम्क' धातु : कुतिका ढेवाहरू महाजनहरू चम्कनान् ।
[कुतिका अधिकारीहरू र महाजनहरू चम्कलान् ।]
(वि.सं.१८२४, पृथ्वीनारायण शाह : पोखरेल २०४३, पृ.१४५)
- (५९) 'जा' धातु : पहिंमा हुन् जानन् भन्नाको दहसत् मात्रै भया ।
[पहिंमा हुन जालान् भनेको हैरान मात्रै भयो ।]
(वि.सं.१८२५, पृथ्वीनारायण शाह : योगी २०२२, पृ.४)
- (६०) 'भुल्' धातु : कोटामा ढोलक् सितार राग तानमा भुल्नन् ।
[कोटामा ढोलक, सितार र रागतानमा भुल्लान् ।]
(वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण शाह : पोखरेल २०४३, पृ.१५०)
- (६१) 'पुग्' धातु : अलिक दिनमहाँ पुगनन् ।
[अलिक दिनमा पुग्लान् ।]
(वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण शाह : पोखरेल २०४३, पृ.१५१)

मध्यकालीन नेपालीमा सम्भावनार्थको अनिश्चय व्यक्त गर्ने भावमा अन्यपुरुष बहुवचन '-नन्/-नान्' को प्रयोग देखिन्छ। यसलाई अझ गहिरिएर ममन गर्दा मध्यकालीन नेपालीमा '-लान्' प्रत्ययको प्रयोग भएको छैन। सम्भावनार्थ '-लान्' को लेख्य प्रयोग नभए तापनि स्थानीय कथ्यमा रहेको '-नन्/-नान्' नै आधुनिक नेपालीमा सम्भावनार्थ '-लान्' भएको रहेछ।

५.४.६ '-लास्' प्रत्यय

अभिलेखीय नेपालीमा सम्भावनार्थ भाव जनाउन '-लास्' प्रत्यय लागेर क्रिया बनेको देखिन्छ। पृथ्वीनारायण शाहको वि.सं. १८२७ को अभिलेखमा '-लास्' प्रत्ययले मध्यमपुरुष एकवचनमा सम्भावनार्थ भाव जनाएको छ। काठमाडौं क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा उक्त प्रत्यय लागेर मध्यमपुरुष एकवचन सम्भावनार्थ भाव प्रयोग भएका पाइन्छन् :

मध्यकालीन नेपाली- '-लास्' प्रत्यय, जस्तै :

- माग्+लास्=माग्लास् (पृथ्वीनारायण शाह : १८२७, काठमाडौं)

माथिका धातु 'माग्' मा '-लास्' प्रत्यय लागेर सम्भावनार्थ भाव भएको प्रयोग निम्नअनुसारको देखिन्छ :

(६२) 'माग्' धातु : दगा गन्या आषा कढाई मागलास् !

[रिस गरेमा आँखा फोरी मागलास् !]

(वि.सं. १८२७, पृथ्वीनारायण शाह; पोखरेल:२०४३, पृ.१४७)

मध्यकालीन नेपालीमा सम्भावनार्थको अनिश्चय व्यक्त गर्ने भावमा मध्यमपुरुष एकवचनका लागि '-लास्' सम्भावनार्थमा एकवचनको बद्धरूपको योगद्वारा '-लास्' सम्भावनार्थक एकवचन जनाउने प्रत्ययको विकास भएको हो ।

५.५. सामान्यार्थ

असामान्यार्थ बाहेक क्रियाको सामान्य कार्यव्यापार सामान्य रूपमा सम्पन्न भएको र सामान्य अर्थ जाहेर गर्ने क्रियापद सामान्यार्थ क्रियापदका रूपमा रहेको देखिन्छ। क्रियापदको त्यस्तो सामान्य भाव सो क्रियापदको प्रयोग गर्ने वक्ताको मानसिकताबाट बुझिएको छ। प्रयोग भएका क्रियापदले वक्ताको कुनै विशेष किसिमको मनोभाव वा अवस्था प्रकट नगरेर सामान्य किसिमको भाव मात्र प्रकट गरेको छ। त्यस्तो क्रिया सामान्यार्थ बुझाउने क्रियापदका रूपमा सबै काल र सबै पक्षमा लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरअनुसार देखिएका छन् :

(६३) 'अक्र' धातु : राइका भाष पसाकि अक्रि ।

[राजाको आदेशले निगाह गरी अक्रियो (अकर गरियो) ।] (वि.सं. १३२७, अक्षय मल्ल, "यात्री" : २०३९, पृ.७३)

(६४) 'छ' सहायक क्रिया : त्वामकरि सेवामा ध्यान छ ।

[त्यसै गरी सेवामा लिन छ ।]

(वि.सं.१३७३, आदित्य मल्ल; सुवेदी :२०४१, पृ.११७)

वाक्य नं. (६३) र (६४) मा उल्लेख भएका अभिलेखीय नेपाली वाक्यमा सामान्यार्थ भाव देखिन्छ। यसले असामान्यार्थ भाव प्रकट गरेको देखिदैन। त्यसैले सामान्यार्थ भावका अन्य उदाहरणका सम्बन्धमा कालका अध्यायमा उल्लेख गरिएका व्याकरणिक तत्त्वहरूले नै सामान्यार्थ भावको प्रकाश पार्ने रहेछन्।

मिलितक्रिया

६.१ परिचय :

परम्परागत नेपाली भाषाको व्याकरणमा “क्रिया^१+क्रिया^२”=संयुक्तक्रिया” लाई नै मिलित क्रिया (हेर्नु सिग्देल : २०३५, पृ.१२०) को परिभाषाभिन्न राखिएको छ। तर अभिलेखीय नेपालीमा निम्नअनुसारका संरचनाले मिलित क्रिया जनाउँछ :

६.२ नामिक पद तथा सहायकक्रिया :

अभिलेखीय नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा “नामपद+सहायकक्रिया (भाव, काल, पक्ष, र आदरसहित)” संरचनाका आधारमा मिलितक्रिया देखिन्छ। वि.सं. १३३६ (रिपुमल्ल) देखि वि.सं.१८३१ (पृथ्वीनारायण शाह) सम्मका अभिलेखमा नामिक पदमा सहायकक्रिया लागेर मिलित क्रिया बनेको पाइन्छ। मिलित क्रियाको प्रयोग डोटी, जाजरकोट, अछाम, बझाङ, जुम्ला, गोरखा, काठमाडौं र पाँचथर क्षेत्रका अभिलेखमा उल्लेख भएको पाइन्छ।

प्राचीन नेपाली— “नामपद+सहायकक्रिया” मिलितक्रिया, जस्तै :

- मन+लि+ (या~ए)=मनलिया (रिपु मल्ल : १३३६, डोटी)
- मेज्मनिक+दि+ (नु)=मेजमनिकदिनु (मलय वर्मा : १४४६, जाजरकोट)

मध्यकालीन नेपाली— “नामपद+सहायकक्रिया” मिलितक्रिया, जस्तै :

- पसा+गरु+ (अ)=पसागर (ईन्द्रवर्मा चन्द्रवर्मा : १४८५, अछाम)
- पुण्य+पाउ+ (o)=पुण्यपाउ (ईन्द्रवर्मा चन्द्रवर्मा : १४८५, अछाम)
- धर्म+राखु+ (नु)=धर्मराखु (शक्ति ब्रह्म : १४९७, बझाङ)
- दोष+हो~भ+ (यो)=दोषभयो (शक्ति ब्रह्म : १४९७, बझाङ)
- थलो+हेरु+ (नु)=थलोहेर्नु (भानशाही : १५९७, जुम्ला)
- सत्ता+रह+ (नु)=सत्तारहनु (वीरभद्र शाही : १७२३, जुम्ला)
- इनाम+लाग्+ (यो)=इनामलागयो (सूर्यभान : १८०२-८, जुम्ला)
- नर्क+जा+ (नु)=नर्कजानु (पृथ्वीनारायण शाह : १८०६, गोरखा)

- बाहुली+हाल्+ (नु+छ)=बाहुलीहाल्नु छ, (सूर्यभान : १८१६, जुम्ला)
- असजिलो+पर्+ (छ)=असजिलोपर्छ, (पृथ्वीनारायण शाह : १८२०, गोरखा)
- बस्ती+बस्+ (आउ+न)=बस्तीबसाऊन (श्रीजुत देवान : १८२४, पाँचथर)
- पकी+बन्+ (आउ+नु)=पकीबनाउनु (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)
- वह्ला+लाउ+ (ने+नै+छ)=वह्लालाउनैछ, (पृथ्वीनारायण : १८३१, काठमाडौं)

माथिउल्लिखित सहायक क्रिया धातु 'लि', 'दि', 'गर्', 'पाउ', 'राख्', 'हो~भ', 'हेर्', 'रह', 'लाग्', 'जा~ग', 'हाल्', 'पर्', 'बस्', 'बन्' र 'लाउ', मा अगाडि नामपद जोडिएर नेपाली अभिलेखहरूमा भएका प्रयोग निम्नअनुसार देखिन्छन् :

- (१) 'लि' धातु : ओथिकि सौज्यालकि मौना कोटिका मनलिया ।
[ओथीका सिंजवालले मैनाकोटको आशगरे ।]
(वि.सं. १३३६, रिपु मल्ल; "यात्री" : २०३४: पृ.२४१)
- (२) 'दि' धातु : तेसतरफ त्यहाँ हाम्रा सवरि भयाम दैठेकी सागपात मेजमनिक् दिनु ।
[त्यसतर्फ त्यहाँ हाम्रो सवारी भएमा दही ठेकी र सागपात अतिथि सत्कारदिनु ।] (वि.सं.१४४६, मलय वर्मा; अधिकारी : २०४३, पृ.१२)
- (३) 'गर्' धातु : धर्मशासन कि जो दिनु छ, अछामिका वंस कुंवरीको कुंवर पसागर ।
[अछामका सन्तान छोरीको छोरोलाई धर्मादेशअनुसार जे दिनु छ, प्रसादगर ।] (वि.सं.१४८५, इन्द्रवर्मा चन्द्रवर्मा; अधिकारी:२०४३, पृ.१०५)
- (४) 'पाउ' धातु : जो यो धर्मसासनकि प्रतिपाल सो पुण्यपाउ ।
[जस्ते धर्मादेशअनुसार प्रतिपालना गर्छ, त्यसले पुण्य पाउँछ ।] (वि.सं. १४८५, इन्द्रवर्मा चन्द्रवर्मा; अधिकारी:२०४३, पृ.१०५)
- (५) 'राख्' धातु : राजाले धर्मराख्नु ।
[राजाले आफ्नो धर्मराख्नु ।] (वि.सं. १४९७, शक्ति ब्रह्म; "यात्री":२०३४, पृ.२४७)

- (६) 'हो~भ' धातु : माय वैनीको दोषभयो ।
[आज्ञानुसार बहिनीको दोषभयो ।] (वि.सं. १४९७, शक्ति ब्रह्म; ("यात्री":२०३४, पृ.२४७)
- (७) 'हेर्' धातु : यस रेषको वलग् दस पल्ल्या पाठो चौकिलेषको थलोहेर्नु ।
[यस सीमाको लागि दस महिना पालेको पाठो भयो, चौकीलेकको क्षेत्रहेर्नु ।] (वि.सं. १५९७, भान शाही; अधिकारी:२०४३, पृ.३४)
- (८) 'रह' धातु : देवाका रैति लाले शत्तारहेनु ।
[देवामा बस्ने राजकुमारले राज्याधिकारीहेनु ।] (वि.सं. ७२३, वीरभद्र शाही; वज्राचार्य र श्रेष्ठ: २०३२, पृ.२२)
- (९) 'लाग्' धातु : ५ ब्राह्मन्कन पैराउन् शवु ब्राह्मन दछिना इनाम् लाग्यो ।
[पाँच ब्राह्मणलाई पहिराउन र सबै ब्राह्मणलाई दक्षिण बकसलाग्यो ।] (वि.सं. १८०२-८, सूर्यभान, योगी : २०१३, पृ.१४९)
- (१०) 'जा~ग' धातु : ७ पुस्ता नर्कजानु ।
[सात पुस्तासम्म नर्कजानू ।] (वि.सं.१८०६, पृथ्वीनारायण; आचार्य : २०२४, पृ.३१२)
- (११) 'हाल्' धातु : कोट्राजा पालाग्या : ६ सेरको कुडया वाहुलिहालनुछ ।
[कोटका राजाको पाउमा लाग्ने छ, सेरको धुरीकर बाहुलीहालनुछ ।] (वि.सं. १८१६, सूर्यभान शाह; योगी : २०१३, पृ.१५६)
- (१२) 'पर्' धातु : कटक भया पछि, त आउनु असजिलोपर्छ ।
[युद्ध भएपछि, त आउनु असजिलोपर्छ ।] (वि.सं. १८२०, पृथ्वीनारायण; योगी : २०२२, पृ.७०९)
- (१३) 'बस्' धातु : रस्ती चालाई वस्तीवसाऊनु ।
[रीति चलाई वस्तीवसाउनु ।] (वि.सं. १८२४, श्रीजुत देवान; योगी : २०२२, पृ.७३०)

- (१४) 'बन्' धातु : ईनमा पनि किल्ला पकीवनाउनु ।
 [यिनमा पनि किल्ला पक्कावनाउनु ।]
 (वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण; पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)
- (१५) 'लाउ' धातु : यो किल्ला पायो भन्या चारै वादसाहलाई
वह्वालालाउनेछ ।
 [यो किल्ला पायो भने चारै वादशाहलाई
 ओरालोलगाइनेछ ।] (वि.सं. १८३१, पृथ्वीनारायण;
 पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)

क्रिष्टल (ई.सन् १९७८, पृ.१९३)का अनुसार नामधातुका साथमा क्रियाधातु लागेर बन्ने जटिलक्रिया नै मिलितक्रिया हो भने शर्मा (२०४६ : पृ.२३३)का अनुसार मुख्य मेरुका स्थानमा नामिक पद हुने मिलितक्रिया हो । उक्त परिभाषाअनुसार वाक्य नं. (१) देखि (१५) सम्मका नामपदका पछाडि सहायक क्रिया लागेर बनेका क्रिया अभिलेखीय नेपालीमा मिलित क्रिया बनेका छन् । तसर्थ अभिलेखीय नेपालीको नामिक पदमा सहायकक्रिया लागेर मिलित क्रिया बन्ने देखिएकाले मिलित क्रियाको प्रक्रिया नामलाई क्रिया बनाउने महत्वपूर्ण उपलब्धी रहेछ । साथै 'मेज्मनिक' र 'इनाम' जस्ता फारसी र अरबी शब्दहरूको पनि मिलित क्रियामा नामिक पदका रूपमा प्रयोग भएकाले अभिलेखीय कालमा फारसी तथा अरबी शब्द निकै प्रचलनमा रहेको बुझिन्छ ।

समग्र रूपमा प्राचीन तथा मध्यकालीन नेपाली व्याकरणमा मिलित क्रियाको विकासको ऐतिहासिक क्रममा तालिका नं. १५ मा निम्नअनुसार देखाइएको छ :

तालिका नं. १६

प्रथम मिति र अभिलेख	नामिक पद	सहायक क्रिया
वि.सं.१३३६ (रिपु मल्ल)	मन	लि
वि.सं.१४४६ (मलय वर्मा)	मेजमनिक्	दि
वि.सं.१४८५ (इन्द्रवर्मा+चन्द्रवर्मा)	पुजा	गर्
वि.सं.१४८५ (इन्द्रवर्मा+चन्द्रवर्मा)	पुण्य	पाउ
वि.सं.१४९७ (शक्ति ब्रह्म)	धर्म	राख्

वि.सं.१४९७ (शक्ति ब्रह्म)	दोष	हो~ भ
वि.सं.१५९७ (भान शाही)	थलो	हेर्
वि.सं.१७२३ (वीरभद्र शाही)	सत्ता	रह
वि.सं.१८०२-८ (सूर्यभान शाह)	इलाम	लाग्
वि.सं.१८०६ (पृथ्वीनारायण)	नर्क	जा
वि.सं.१८१६ (सूर्यभान शाह)	बाहुली	हाल्
वि.सं.१८२० (पृथ्वीनारायण)	असजिलो	पर्
वि.सं. १८२४ (श्रीजुत् देवान)	बस्ति	बस्
वि.सं.१८३१ (पृथ्वीनारायण)	पकि	बन्
वि.सं.१८३१ (पृथ्वीनारायण)	बह्नाला	लाउ

अध्याय ७

काल

७.१ परिचय

क्रियापदमा पाइने उपसर्ग, प्रत्यय र मध्यसर्ग जस्ता रूपका आधारमा भाषामा स्पष्ट देखापर्ने समयको भेद नै काल हो। यो समयको भेद सधैं कुनै कुरो बोल्ने बेला (अहिले)का तुलनामा क्रियाको संरचनामा देखापर्छ। अभिलेखीय नेपालीमा प्रत्ययका आधारमा काल दुई प्रकारको देखिन्छ :

७.२. भूतकाल

प्राचीन नेपालीमा भूतकाल जनाउन 'अ-' उपसर्गको प्रयोग (हेर्नु, अध्याय ४.२.१) भएको भेटिए तापनि आधुनिक नेपालीमा पाइने भूतकालका लागि 'य्' प्रत्ययको प्रयोग भने वि.सं. १३३७ (अक्षय मल्ल)को अभिलेखदेखि यता प्रयोग भएका निम्नअनुसारका प्रत्ययले क्रियामा भूत काल जनाएको देखिन्छ :

तालिका नं. १७

प्रथम मिति र अभिलेख	भूतकालको प्रत्यय	लिङ्ग	वचन	पुरुष
वि.सं. १३३७ (अक्षय मल्ल)	'-यो'	पुलिङ्ग	एकवचन	अन्यपुरुष
वि.सं. १४४७ (उदय सिंह)	'-युँ'	उभयलिङ्ग	एकवचन	उत्तमपुरुष
वि.सं. १८०३ (पृथ्वीनारायण)	'-यौँ'	उभयलिङ्ग	बहुवचन	उत्तमपुरुष
वि.सं. १८२० (पृथ्वीनारायण)	'-यौ'	उभयलिङ्ग	बहुवचन	मध्यमपुरुष
वि.सं. १७७६ (अलै बंब)	'-नु+भयो'	उभयलिङ्ग	-	आदरार्थी

उल्लिखित अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका भूतकाल जनाउने '-यो', '-युँ', '-यौँ' र '-यौ' प्रत्ययका सम्बन्धमा अध्याय चारको सम्पन्न पक्षको शीर्षक (४.२.२), (४.२.३), (४.२.६) र (४.२.८) मा हेर्नु :

७.२.१ 'नुभयो' प्रत्यय

नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा भूतकालको उभयलिङ्गी आदरार्थी क्रियामा 'नुभयो' प्रत्यय लागेको देखिन्छ। वि.सं. १७७६ (मलै बंब)देखि वि.सं. १८३१ (पृथ्वीनारायण शाह)को अभिलेखसम्म उक्त क्रिया प्रत्ययले भूतकालको आदरार्थी जनाएको छ। 'नुभयो' भूत कालको प्रत्यय लागेर आदरार्थीका रूपमा वि.सं. १७७६ देखि निरन्तर पर्वत, तनहूँ, काठमाडौँ लगायत् अन्य क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका पाइन्छन् :

मध्यकालीन नेपाली- 'नुभयो' प्रत्यय, जस्तै :

- **बक्स+नुभयो**= बक्सनुभयो (मलै बंब : १७७६, पर्वत)
- **लाग्+नुभयो**= लाग्नुभयो (त्रिविक्रम सेन : १८२२, तनहूँ)
- **आउ+नुभयो**= आउनुभयो (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौँ)
- **सोध्+नुभयो**= सोध्नुभयो (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौँ)
- **लि+नुभयो**= लिनुभयो (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौँ)

माथिउल्लिखित मध्यकालीन नेपाली भाषाको अभिलेखहरूको 'बक्स', 'लाग्' 'आउ', 'सोध्', र 'लि' धातुहरूमा 'नुभयो' प्रत्यय लागेर भूतकालको आदरार्थी क्रिया बनेको देखिन्छन् :

(१) 'बक्स' धातु : धलाहारि जैशिका संतानकन सब कमाफ अक्कगरि
बक्सनुभयो ।

[धलाहारी जोशीका सन्तानलाई सबै करमाफ अकर गरी बक्सनुभयो ।] (वि.सं. १७७६, मलै बंब; श्रेष्ठ : २०३३, पृ. ७६)

(२) 'लाग्' धातु : महाराजका पाउ पनि लाग्नुभयो ।

[महाराजको पाउमा पनि लाग्नुभयो ।] (वि.सं. १८२२, त्रिविक्रम सेन; अधिकारी: २०५५, पृ. ९८)

(३) 'आउ' धातु : पशुपतिको दर्सन भयापछि, श्रीगोरषनाथको दर्सनलाई गोर्षामा आउनुभयो ।

[पशुपतिको दर्शन भएपछि श्री गोरखनाथको दर्शनलाई गोर्षामा आउनुभयो ।] (वि.सं. १८३१, पृथ्वीनारायण, पोखरेल: २०४३, पृ. १५०)

(४) 'सोध्' धातु : चाँडो काज फत्ये होला भनि सोद्धा क्या क्या जात छन् भनि सोधनुभयो ।

[चाँडो काज फत्ये होला भनी सोद्धा के के जात छन् भनी सोधनुभयो ।] (वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण, पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)

(५) 'लि' धातु : उनैका इच्छाले लिनुभयो ।

[उनैका इच्छाले लिनुभयो ।] (वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण, पोखरेल:२०४३, पृ.१५१)

मध्यकालीन नेपाली अभिलेखको वाक्य नं. (१) मा प्रयोग भएको 'बक्स' धातु नेपालीमा दरवारी आदरार्थीको रूपमा प्रयोग भएको देखिन्छ भने वाक्य (२) देखि वाक्य नं.(५) सम्म प्रयोग भएका वाक्यहरू आदरार्थीको रूपमा प्रयोग भएको देखिन्छन् । त्यसैले प्रयोग भएको भूतकालको आदरार्थी '—नुभयो' प्रत्यय र भूतकालिक क्रियालाई यहाँ आदरार्थी मात्र भनिएको हो ।

नेपालीमा दरवारी आदरार्थी क्रियाको प्रयोगको ऐतिहासिक समय जुम्लामा रहेको भानशाहीको वि.सं. १५८६ को लालमोहर (योगी : २०१३, पृ.१२२)देखि यता मात्र नेपाली भाषामा दरवारी आदरार्थी धातु 'बक्स' को प्रयोग भएको भेटिन्छ। 'बक्स' नाम शब्दबाट 'बक्स' धातु आएको हो । 'बक्स' को अर्थ,—“ठूला मानिसले कसैका क्रियाकलाप वा शीलस्वभावबाट सन्तुष्ट वा खुसी भएर केही वस्तु दिइने काम, इनाम, बक्सिस, पुरस्कार वा पारितोषिक”लाई जनाउँछ। अभिलेखीय नेपालीमा तत्कालीन राजा रजौटाहरूले आफ्ना मातहतका सेवकहरूलाई कामको खुसीको उपलक्ष्यमा प्रदान गरिने 'बक्सिस' वा 'इनाम'को अर्थमा प्रस्तुत भएको 'बक्स' नाम शब्दनै मध्यकालीन नेपाली भाषाको लेखोटमा धातुको रूपमा देखिएपछि, त्यस धातु, क्रियाका विभिन्न स्वरूपमा परिवर्तित भई रूपान्तरण हुँदै आएको पाइन्छ। मध्यकालीन नेपाली भाषाको वि.सं. १५८६ (भान शाही)को अभिलेखमा प्रयोग भएको धातु 'बक्स' मा पछाडि '-ई' कृदन्त प्रयोगबाट 'बक्सी' हुँदै 'दियाछौं' सहायक क्रियाद्वारा संयुक्तक्रियामा रूपान्तरण भई प्रयोग भएको देखिन्छ भने जुम्ला तिव्रिकोटका राजा विशोक राजा शाहीको वि.सं. १६५७ (योगी, २०१३ : पृ.१३०)को ताम्रपत्रमा भने 'बक्सी मया भैछ' क्रिया संरचनामा 'बक्स' धातुमा '-ई' कृदन्त

जोडिएर 'बक्सी' असमापिका क्रिया त बनेको छ तर सहायक क्रिया 'भैछ' को अगाडि 'मया > माया = आदेश' नामशब्दको प्रयोग भई 'बक्सी' असमापिका क्रिया र 'भैछ' सहायक क्रियाको मध्यभागमा 'मया' नाम शब्दको प्रयोगले नेपाली भाषाको अभिलेखीय कालमा दरवारी आदरार्थी क्रियाको प्रयोगको स्वरूप आधुनिक नेपालीमा जस्तो सुस्पष्ट प्रयोगको रूपमा नभै पदक्रमको छुट्टै प्रयोगको रूपमा देखिन्छ।

अभिलेखीय नेपाली भाषाको लेख्य परम्पराको इतिहासमा दरवारी आदरार्थीको धातु 'बक्स' को अर्को छुट्टै प्रयोगको रूपमा जुम्ला(सिंजा)का राजा सुर्ति शाहीको वि.सं.१६८३ (योगी, २०१३ : पृ.१३७) को दानपत्रमा 'बक्स' धातुमा 'मान' नामशब्द जोडिएर आएको छ भने सँगै 'मया > माया = आदेश' नामशब्द पनि आएको छ र त्यस पछिमात्र सहायक क्रिया 'भैछ' आएको देखिनाले नेपाली भाषाको अभिलेख कालको दरवारी आदरार्थी क्रियाको विकासको शृङ्खलाले विस्तारै अर्को पाइला टेक्न लागेको अनुभव हुन्छ। यही सेरोफेरोमा तिपुरकोटे राजा सुरथ शाहको वि.सं.१७७६ (योगी, २०१३ : पृ.१४३) को ताम्रपत्र र पर्वतेराजा मलैवंमको वि.सं.१७७६ कै ताम्रपत्रमा भने क्रमशः 'बक्स्यो' तथा 'बक्सनुभयो' दरवारी आदरार्थी भूतकालिक समापिका क्रियाको प्रयोगले आधुनिक नेपाली भाषाको दरवारी आदरार्थी क्रियाको प्रयोगको प्रस्थानविन्दुलाई जोड्न पुगेको देखिन्छ। माथिउल्लिखित दरवारी आदरार्थी क्रियामा 'बक्स्यो' मा वर्तमान नेपालीमा प्रयोग हुने धातु 'बक्स' तथा भूतकालका लागि प्रयोग हुने '-यो' प्रत्यय तथा 'बक्सनुभयो' क्रियाको 'बक्स' धातुमा '-नु'भयो' सहायक क्रिया जोडिएर क्रमशः 'बक्स्यो' र 'बक्सनुभयो' सामान्य तथा संयुक्तक्रिया बनेको पाइन्छ। जो आजको नेपाली भाषाको दरवारी आदरार्थीमा प्रयोग भई आएको भूतकालिक समापिका क्रिया हो।

७.३ अभूत(वर्तमान) काल

अभिलेखीय नेपाली भाषामा निम्नअनुसारका सहायक क्रियाले अभूत (वर्तमान) काल जनाउँछ :

तालिका नं. १८

प्रथम मिति र अभिलेख	अभूतकालिक सहायक क्रिया	वचन	पुरुष
वि.सं. १३७३ (पुण्य मल्ल)	'छ'	एकवचन	अन्य
वि.सं. १३७३ (पुण्य मल्ल)	'छु'	एकवचन	उत्तम
वि.सं. १४८३ (पृथ्वी मल्ल : सुमति बंम)	'छौ'	बहुवचन	मध्यम
वि.सं. १६३५ (भान शाही)	'छन्'	बहुवचन	अन्य
वि.सं. १७९९ (रनजित मल्ल)	'हौ'	बहुवचन	उत्तम
वि.सं. १८०२ (पृथ्वीनारायण)	'हौ'	बहुवचन	मध्यम
वि.सं. १८०३ (पृथ्वीनारायण)	'हो'	एकवचन	अन्य
वि.सं. १८०३ (पृथ्वीनारायण)	'हवस्'	एकवचन	मध्यम
वि.सं. १८०३ (पृथ्वीनारायण)	'-नुहन्छ'	एक+बहुवचन	आदरार्थी
वि.सं. १८१० (त्रिविक्रम सेन)	'छौं'	बहुवचन	उत्तम
वि.सं. १८२२ (त्रिविक्रम सेन)	'हुं'	एकवचन	उत्तम
वि.सं. १८२२ (त्रिविक्रम सेन)	'हुन्'	बहुवचन	मध्यम
वि.सं. १८२५ (पृथ्वीनारायण)	'छस्'	एकवचन	मध्यम

७.३.१ 'छ'

नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा अभूत (वर्तमान) कालको अन्यपुरुष एकवचनमा 'छ' सातत्य/सहायक क्रिया लागेको देखिन्छ। वि.सं. १३७३ (आदित्य मल्ल)देखि वि.सं. १८३१ (पृथ्वीनारायण शाह)को अभिलेखसम्म उक्त सहायक क्रियाले अभूतकालको अन्यपुरुष एकवचन जनाएको छ। 'छ' सातत्य क्रिया लागेर मुख्य क्रियाका रूपमा वि.सं. १३७३ देखि निरन्तर रूपमा जुम्ला र त्यसपछिका अभिलेखहरूमा प्रसस्त पाइन्छन् भने 'छ' यौगिक सहायक क्रियाको रूपमा काठमाडौं र गोरखा क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका पाइन्छन् :

प्राचीन नेपाली- 'छ' सातत्य क्रिया, जस्तै :

- ○ (शून्य धातु) + छ = छ (आदित्य मल्ल : १३७३, जुम्ला)

मध्यकालीन नेपाली- 'छ' यौगिक सहायक क्रिया, जस्तै :

- चाह (इन्)+छ=चाहिन्छ (भूपतीन्द्र मल्ल : १७७१, भक्तपुर)
- बन् (द)+छ=बन्दछ (जयप्रकाश मल्ल : १८०६, काठमाडौं)
- रह (न्)+छ=रहन्छ (जयप्रकाश मल्ल : १८०६, काठमाडौं)
- पर्+छ=पर्छ (पृथ्वीनारायण शाह : १८२०, गोरखा)
- बोल्+छ=बोल्छ (पृथ्वीनारायण शाह : १८२५, गोरखा)
- आउ (ँ)+छ=आउँछ (पृथ्वीनारायण शाह : १८३०, काठमाडौं)
- जा (न्)+छ=जान्छ (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)
- लाग्+छ=लाग्छ (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)
- पाउ (ँ)+छ=पाउँछ (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)
- गर्+छ=गर्छ (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)
- भन् (न्)+छ=भन्छ (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)
- उठ्+छ=उठ्छ (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)

माथिउल्लिखित सातत्य क्रिया 'छ' बाट र धातुहरू 'चाह', 'बन्', 'रह' 'पर्', 'बोल्', 'आउ' 'जा', 'लाग्', 'पाउ', 'गर्', 'भन्', र 'उठ्', मा 'छ'सहायक क्रिया लागेर प्राचीन तथा मध्यकालीन अभिलेखहरूमा भएका प्रयोग निम्नअनुसारको देखिन्छन् :

(६) 'छ' सा.क्रिया : त्वामकरि सेवामा दत्त छ् ।

[त्यसै गरी सेवामा संलग्न छ् ।] (वि.सं.१३७३, आदित्य मल्ल; सुवेदी : २०४१, पृ.११७)

(७) 'चाह' धातु : खेत वेचनो भयादेखि राजा जनापनो चाइन्छ् ।

[खेत बेच्ने भएदेखि राजालाई राजस्व (जनताले तिर्ने कर) चाहिन्छ् ।] (वि.सं.१७७१, भूपतीन्द्र मल्ल; पोखरेल : २०४३, पृ.१०१)

(८) 'बन्' धातु : जस दिन गर्नु मनैले जसो गरी बन्दछ्, बनाउ ।

[जुनदिन गर्ने हो मनैले गरी जस्तो बन्दछ्, बनाउ ।] (वि.सं.१८०६, जयप्रकाश; वराल : २०३०, पृ.४३)

- (९) 'रह' धातु : जसो गरीकन गोर्षा पाटंको ढुंगा रहन्छ, सो अर्थ गर ।
[जस्तो गरेर गोर्षा पाटनको साथ रहन्छ, सोही अनुसार सोच गर ।] (वि.सं.१८०६, राज्यप्रकाश, वराल : २०३०, पृ.४३)
- (१०) 'पर्' धातु : कटक भया पछि, त आउनु असजिलो पर्छ ।
[युद्ध भएपछि, त आउन असजिलो पर्छ ।]
(वि.सं. १८२०, पृथ्वीनारायण, योगी : २०२२, पृ.७०९)
- (११) 'बोल्' धातु : देविघाटमा धामीले भलो मन्दो जो बोल्छ, सो हाम्रा हजुरमा जाहेर गर्नु ।
[देवीघाटको धामीले भलो कुभलो जे बोल्छ, सो कुरा हाम्रा हजुरमा जाहेर गर्नु ।]
(वि.सं. १८२५, पृथ्वीनारायण, वज्राचार्य र श्रेष्ठ:२०३२, पृ.७३)
- (१२) 'आउ' धातु : थर घर समेत कालुपाँडे कन पठाउँछौं, आउँछौं ।
[ठाउँ थरसहित कालु पाण्डेलाई पठाउँछौं, आउँछौं ।]
(वि.सं.१८३०, पृथ्वीनारायण, योगी : २०२२, पृ.६)
- (१३) 'जा' धातु : तेसो भयापछि, कल सबै मरी जान्छ ।
[त्यसो भएपछि, सबै भगडा समाप्त भएर जान्छ ।]
(वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण, श्रेष्ठ : २०४२, पृ.१२४)
- (१४) 'लाग्' धातु : पसको सवार गन्या चाँडो होला भन्या जस्तो लाग्छ ।
[खसको हिँडाइ गरे चाँडो होला भनेजस्तो लाग्छ ।]
(वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण, पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)
- (१५) 'पाउ' धातु : अघी गरुडको आँषा छलनु तव सर्पले भ्यागुतो षान पाउँछ ।
[अगाडि गरुडको आँखा छलनु तव सर्पले भ्यागुतो खान पाउँछ ।] (वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण, पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)
- (१६) 'गर' धातु : देसको भेद पनि तिनैले लैजान्छन् र हरिपले दगा गर्छ ।
[देशभित्रको गोप्य कुरा पनि तिनैले लैजान्छन् र वद्मासले आँखा गाड्छ ।] (वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण, पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)

- (१७) 'भन्' धातु : कासकी अैले भरे उठ्छ, भन्छ।
[कास्की तुरून्तै उठ्छ, भन्छ।] (वि.सं.१८३१, पर्वते
मल्लराजा; योगी:२०२२, पृ.६५४)
- (१८) 'उठ्' धातु : कासकी अैले भरे उठ्छ, भन्छ।
[कास्की तुरून्तै उठ्छ, भन्छ।] (वि.सं.१८३१, पर्वते
मल्लराजा; योगी:२०२२, पृ.६५४)

अभिलेखीय नेपालीमा वि.सं. १३७३ (आदित्य मल्ल)को अभिलेख र त्यसपछि अभूतकालमा 'छ्' सातत्य क्रिया मुक्त रूप भएर प्रयोग भएको वाक्य नं. (६) मा देखिएको छ भने 'छ्' सातत्य क्रिया नै अन्य धातुका साथमा जोडिएर सहायक क्रियाको रूपमा बढ्न रूप भएर प्रयोग भएको माथिउल्लिखित वाक्य नं. (७) देखि (१८) सम्मका वाक्यका उदाहरणहरूबाट देखिन्छन्। अभिलेखीय नेपालीमा 'छ्' सातत्य क्रिया सहायक क्रिया भएर आउन थालेको वि.सं. १७७१ (भूपतीन्द्र मल्ल)को काठमाडौं उपत्यकाको अभिलेख र त्यसपछि पृथ्वीनारायण शाहको नेपाल एकीकरणको अभियानसँगैको लिखतहरूमा आएको छ। सातत्य क्रिया अन्य धातुमा लागेर सहायक क्रियाको रूपमा पछाडि लाग्न थालेपछि वाक्यहरू तन्केर विस्तार हुने क्रमको विकास काठमाडौं उपत्यका र त्यस वरपर रहेका क्षेत्र (तनहुँ, गोरखा)मा प्रभाव परेको देखिन्छ। तसर्थ सातत्य क्रियालाई अन्य धातुमा पछाडि जोडेर वाक्य तन्काउने व्याकरणिक कार्यको विकासमा काठमाडौं क्षेत्रको भूमिका रहेछ।

०.३.२ 'छुँ'

नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा अभूत (वर्तमान) कालको एकवचन उत्तमपुरुषमा 'छ्+उँ=छुँ' सातत्य/सहायक क्रिया लागेको देखिन्छ। वि.सं. १३७३ (आदित्य मल्ल)देखि यता 'छुँ' सातत्य क्रियाले मुख्य क्रियाको भूमिका निभाएको छ भने वि.सं. १५०७ (बत्सराज) देखि वि.सं. १८३१ (पृथ्वीनारायण शाह)को अभिलेखसम्म उक्त सातत्य क्रिया सहायक क्रियाका रूपमा अन्य धातुमा लागेर अभूतकालको उत्तमपुरुष एकवचन जनाएको छ। 'छुँ' मुख्य तथा सहायक क्रियाको रूपमा जुम्ला, बझाङ, पर्वत र काठमाडौं क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका पाइन्छन् :

प्राचीन नेपाली- 'छुँ' सहायक क्रिया, जस्तै :

- अक्र(या)+छुँ = अक्र्याछुँ (आदित्य मल्ल : १३७३, जुम्ला)

मध्यकालीन नेपाली- 'छु' सहायक क्रिया, जस्तै :

- कि(या)+छु = कियाछु (बत्सराज : १५०७, जुम्ला)
- गर+छु = गर्छु (जितारी सिंह : १७३१, बझाङ)
- माग्+छु = माग्छु (मल्लै बंभ : १७७६, पर्वत)
- जा(न्)+छु = जान्छु (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)
- दि(न्)+छु = दिन्छु (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)

माथिउल्लिखित धातुहरू 'अक्र', 'कि', 'गर', 'माग्', 'जा', र 'दि' मा प्राचीनकालमा 'छुँ' र मध्यकालमा 'छु' सहायक क्रिया लागेर अभिलेखहरूमा भएका प्रयोग निम्नअनुसारका देखिन्छन् :

(१९) 'अक्र' धातु : यति आला सर्वकर अकर दोहोली करि पसाकि
अक्र्याछुँ ।

[यति खेत सवै कर अकर गरेर दोहोरो लिखतसहित प्रसाद गरी अक्र्याछुँ ।] (वि.सं. १३७८, आदित्य मल्ल, खनाल : २०३०, पृ.१-३)

(२०) 'कि' धातु : काटियावोढो तलि बाट उभो पिपलवोटधात गरि पसा कियाछु ।

[काटिएको वर तलबाट माथि पिपलवोटछेउ गरी प्रसाद गरेकोछु ।] (वि.सं. १५०७, बत्सराज, योगी : २०१३, पृ.११६)

(२१) 'गर' धातु : ठाकुरबाबु भव ग्रछु ।

[राजासाहेवलाई हुने गर्छु ।] (वि.सं.१७३१, जितारी सिंह, सुवेदी : २०५५, पृ.११०)

(२२) 'माग्' धातु : मेरा संतानकन सव कर अक्कगरि माग्छु भनि विन्ति गय्या ।

[मेरा सन्तानलाई सवै कर अकर गरी माग्छु भनी विन्ति गरे ।] (वि.सं.१७७६, मल्लै वंभ, श्रेष्ठ : २०३३, पृ.७६)

- (२३) 'जा' धातु : मैले भन्याँ “म आर्काको छत्रभङ्ग गर्न म जान्छु” ।
[मैले भने “म अर्काको छत्रभङ्ग गर्न म जान्छु” ।]
(वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण, पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)
- (२४) 'दि' धातु : अब पाँडे वस्न्यातको जुग बाँधि दिन्छु ।
[अब पाँडे र वस्न्यातको युग बाँधिदिन्छु ।]
(वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण, पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)

वाक्य नं.(१९) को प्राचीन नेपालीमा रहेको उत्तमपुरुष एकवचन 'छुँ' सातत्य क्रिया अन्य धातुमा लागेर सहायक क्रियाको रूपमा प्रयोग भएको देखिन्छ भने वाक्य नं. (२०) देखि (२४) सम्मका मध्यकालमा उत्तमपुरुष एकवचनमा 'छु' को रूपमा प्रयोग भएको देखिन्छ। तसर्थ आधुनिक नेपालीमा प्रयोग भएको अभूत(वर्तमान)कालको एकवचन उत्तमपुरुष 'छु' प्राचीन कालमा 'छुँ' सहायक क्रियाको रूपमा प्रयोग भएको रहेछ।

७.३.३ 'छौ'

नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा अभूत (वर्तमान) कालको मध्यमपुरुष बहुवचनमा 'छु+औ=छौ' सातत्य/सहायक क्रिया लागेको देखिन्छ। वि.सं. १४८३ (पृथ्वी मल्ल : सुमवि वम्म)देखि यता 'छौ' सातत्य क्रियाले मुख्य क्रियाको भूमिका निभाएको छ भने वि.सं.१७७६ (मल्ल बंम) देखि वि.सं. १८२८ (पृथ्वीनारायण शाह)को अभिलेखसम्म उक्त सातत्य क्रिया सहायक क्रियाका रूपमा अन्य धातुमा लागेर अभूतकालको मध्यमपुरुष बहुवचन जनाएको छ। 'छौ' सहायक क्रियाको रूपमा डोटी, पर्वत, गोरखा र काठमाडौँ क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका पाइन्छन् :

मध्यकालीन नेपाली- (क) 'छौ' सहायक क्रिया, जस्तै :

- ○ (शून्य धातु)+छौ = छौ (पृथ्वीमल्ल (सुमति वम्म) : १४८३, डोटी)

(ख) 'छौ' यौगिक सहायक क्रिया, जस्तै :

- माग्+छौ = माग्छौ (मल्ल बंम : १७७६, पर्वत)
- तर्स (न्)+छौ = तर्सन्छौ (पृथ्वीनारायण शाह : १८२०, गोरखा)
- भन्+छौ = भन्छौ (पृथ्वीनारायण शाह : १८२०, गोरखा)

- आउ (ँ)+छौ = आउँछौ (पृथ्वीनारायण शाह : १८२०, गोरखा)
- पाउ (ँ)+छौ = पाउँछौ (पृथ्वीनारायण शाह : १८२३, गोरखा)
- दि (न्)+छौ = दिन्छौ (पृथ्वीनारायण शाह : १८२३, गोरखा)
- गर्+छौ = गर्छौ (पृथ्वीनारायण शाह : १८२८, काठमाडौं)

माथिउल्लिखित मुख्य क्रिया 'छौ' बाट र धातुहरू 'माग्', 'तर्स', 'भन्', 'आउ', 'पाउ', 'दि' र 'गर्', मा 'छौ' सहायक क्रिया लागेर मध्यकालीन अभिलेखहरूमा भएका प्रयोग निम्नअनुसारका देखिन्छन् :

- (२५) 'छौ' सा.क्रिया : सर्व कर अकर सव दोष विसुद्ध ...छाडि धर्मम छौ ।
[सवै कर अकर गरी सवै दोष विशुद्धछाडि धर्ममा छौ ।] (वि.सं. १४८३, पृथ्वीमल्ल :सुमतिवम्म); थापा : २०३४, पृ.७)
- (२६) 'माग्' धातु : क्या मागछौ आज्ञा भयो ।
[के मागछौ आदेश भयो ।] (वि.सं. १७७६, मलै वंम, श्रेष्ठ : २०३३, पृ.७६)
- (२७) 'तर्स' धातु : म देषि तिमि तर्सन्छौ तर्सन्या होइन,नतर्स ।
[मदेखि तिमि तर्सन्छौ तर्सने होइन, नतर्स ।]
(वि.सं. १८२०, पृथ्वीनारायण, योगी : २०२२, पृ.७०९)
- (२८) 'भन्' धातु : आउँनु पर्छ भन्छौ त चाँडो आउ तिम्रो वन्यै छ ।
[आउनुपर्छ भन्छौ भने चाँडो आउ तिम्रो वन्यै छ ।]
(वि.सं. १८२०, पृथ्वीनारायण, योगी : २०२२, पृ.७०९)
- (२९) 'आउ' धातु : आज आउँछौ त पजनि त भैगयो ।
[आज आउँछौ भने पजनी भयो ।] (वि.सं. १८२०, पृथ्वीनारायण, योगी : २०२२, पृ.७०९)
- (३०) 'पाउ' धातु : ताँहाँको जस्तो षवर पाँउछौ तस्तो षवर चाँडो पठावन्या गर ।
[त्यहाँको जस्तो खवर पाउँछौ त्यस्तै खवर चाँडो पठाउने गर ।] (वि.सं. १८२३, पृथ्वीनारायण, पोखरेल : २०४३, पृ.१४१)

(३१) 'दि' धातु : अठार भन्या दिन्छौं भन्या सुना पनि दिन तयार भया ।

[अठार भने दिन्छौं भने सुन पनि दिन तयार भयो ।]

(वि.सं. १८२३, पृथ्वीनारायण; पोखरेल : २०४३, पृ.१४१)

(३२) 'गर्' धातु : दुई ठाउँको घोरियामहा भ्याक् भिक् गछौं गरे ।

[दुई ठाउँको खोरियामा भ्याकभुक् गछौं अरे ।]

(वि.सं. १८२८, पृथ्वीनारायण; योगी : २०२२, पृ.७५)

वाक्य नं.(२५) को अभिलेखीय नेपालीमा रहेको मध्यमपुरुष बहुवचन 'छौं' सातत्य क्रिया अन्य धातुमा लागेर सहायक क्रियाको रूपमा वाक्य नं.(२६) देखि (३२) सम्म प्रयोग भएका देखिन्छन् ।

०.३.४ 'छन्'

नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा अभूत (वर्तमान) कालको अन्यपुरुष बहुवचनमा 'छन्' सातत्य/सहायक क्रिया लागेको देखिन्छ । वि.सं. १६३५ (भान शाही)देखि यता 'छन्' सातत्य क्रियाले मुख्य क्रियाको भूमिका निभाएको छ भने वि.सं.१६४८ (अर्जुन्यापुडाको पुर्साकथुरा) देखि वि.सं. १८३१ (पृथ्वीनारायण शाह)को अभिलेखसम्म उक्त सातत्य क्रिया सहायक क्रियाका रूपमा अन्य धातुमा लागेर अभूतकालको मध्यमपुरुष बहुवचन जनाएको छ । 'छन्' सहायक क्रियाको रूपमा जुम्ला र गोरखा क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका पाइन्छन् :

मध्यकालीन नेपाली- (क) 'छन्' सहायक क्रिया, जस्तै :

- ○ (शून्य धातु)+छन् = छन् (भान शाही : १६३५ जुम्ला)

(ख) 'छन्' यौगिक सहायक क्रिया, जस्तै :

- खा(न्)+छन् = खान्छन् (अर्जुन्यापुडाको पुर्साकथुरा : १६४८, जुम्ला)
- भन्+छन् = भन्छन् (पृथ्वीनारायण शाह : १८२५, गोरखा)
- रह(न्)+छन् = रहन्छन् (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, गोरखा)

माथिउल्लिखित सातत्य क्रिया 'छन्' बाट र धातुहरू 'खा', 'भन्' र 'रह', मा 'छन्' सहायक क्रिया लागेर मध्यकालीन अभिलेखहरूमा भएका प्रयोग निम्नअनुसारका देखिन्छन् :

- (३३) 'छन्' सा.क्रिया : इ ब्रह्मन् छन् ।
 [यी ब्राह्मण छन् ।] (वि.सं. १६३५, भान शाही; अधिकारी : २०४३, पृ.३७)
- (३४) 'खा' धातु : कसैले ता वसि पानछन् भन्यो ।
 [कसैले त वसी खान्छन् भन्यो ।] (वि.सं. १६४८, अर्जुन्या पुडाको पुर्सोकथुरा; योगी : २०१३, पृ.१२६)
- (३५) 'भन्' धातु : घा लाग्यो भन्छन् ।
 [काम भयो भन्छन् ।] (वि.सं. १८२५, पृथ्वीनारायण शाह : योगी : २०२२, पृ.४)
- (३६) 'रह' धातु : यो दुनिया जस् देषी राजि रहन्छन् उसैलाई कजाई दिनु ।
 [यो संन्सार जोदेखि खुसी रहन्छन् उसैलाई जिम्मा दिनु ।] (वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण शाह; पोखरेल : २०४३, पृ.१५०)

वाक्य नं.(३३) को अभिलेखीय नेपालीमा रहेको अन्यपुरुष बहुवचन 'छन्' सातत्य क्रिया अन्य धातुमा लागेर सहायक क्रियाको रूपमा वाक्य नं.(३४) देखि (३६) सम्म प्रयोग भएका देखिन्छन् । अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएको 'छ' सातत्य क्रियामा '-न्' प्रत्यय लागेर बहुवचन जनाएको देखिन्छ । अभिलेखीय नेपालीमा 'न्' प्रत्ययले क्रियामा बहुवचन जनाउने कार्य वि.सं.१३७३(आदित्य मल्ल) कै अभिलेखदेखि प्रयोग भई आइसकेको देखिन्छ । यही 'न्' प्रत्यय आधुनिक नेपालीको क्रियामा लागेर बहुवचन जनाउँछ ।

०.३.५ 'हौं'

नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा अभूत(वर्तमान) कालको प्रथमपुरुष बहुवचनमा 'हु+औं=हौं' सहायक क्रिया लागेको देखिन्छ । वि.सं. १७९९ (रणजित मल्ल)देखि यता 'हौं' ले मुख्य क्रियाको भूमिकामा प्रथमपुरुष बहुवचन जनाएको छ । 'हौं' सहायक क्रियाको रूपमा भक्तपुर र अन्य क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका पाइन्छन् :

मध्यकालीन नेपाली- 'हौं' सहायक क्रिया, जस्तै :

- ○ (शून्य धातु)हौं = हौं (रणजित मल्ल : १७९९, भक्तपुर)

माथि उल्लिखित सहायक क्रिया 'हौं' लागेर मध्यकालीन अभिलेखहरूमा भएका प्रयोग निम्न अनुसारको देखिन्छ :

- (३७) 'हौं' स.क्रिया : श्री घनस्याम आरन पनाति हौं भनि आयो ।
[श्री घनश्यामनारायणको पनाति हौं भनी आयो ।]
(वि.सं.१७९९, रनजित मल्ल; वज्राचार्य र श्रेष्ठ २०३२, पृ.६७)

मध्यकालीन नेपाली अभिलेखको वाक्य नं. (३७) मा प्रयोग भएको 'हु+औं = हौं' सहायक क्रिया हो । यौगिक सहायक क्रियाको रूपमा अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएको भेटिँदैन ।

मध्यकालीन नेपालीमा अभूत (वर्तमान) कालमा उत्तमपुरुष बहुवचनका लागि 'उँ' (आचार्य : ई.१९९५, पृ.१२८) को प्रयोग गर्ने चलन रहेको उल्लेख भए तापनि अभिलेखकालीन नेपालीलाई अध्ययन गर्दा अभूत (वर्तमान) कालमा उत्तमपुरुष बहुवचनका लागि '-औं' बद्धरूपको योगद्वारा नै जनाएको देखिन्छ । तसर्थ आचार्यको अध्ययनमा आएको 'उँ' ले अभूत (वर्तमान) काल व्यक्त गर्ने उत्तमपुरुष बहुवचनको प्रतिनिधित्व गर्न नसक्ने देखिन्छ ।

७.३.६ 'हौं'

नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा अभूत(वर्तमान) कालको मध्यमपुरुष बहुवचनमा 'हौं' सहायक क्रिया लागेको देखिन्छ । वि.सं.१८०२(गोरखा)देखि यता 'हौं' ले मुख्य क्रियाको भूमिकामा मध्यमपुरुष बहुवचन जनाएको छ । 'हौं' सहायक क्रियाको रूपमा गोरखा र अन्य क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका पाइन्छन् :

मध्यकालीन नेपाली- 'हौं' सहायक क्रिया, जस्तै :

- ○ (शून्य धातु)हौं= हौं (पृथ्वीनारायण शाह : १८०२, गोरखा)

माथिउल्लिखित सहायक क्रिया 'हौ' लागेर मध्यकालीन अभिलेखहरूमा भएका प्रयोग निम्नअनुसारको देखिन्छ :

(३८) 'हौ' धातु : तिमि प्रजापात हौ ।

[तिमि प्रजापात हौ ।]

(वि.स.१८०२, पृथ्वीनारायण; पोखरेल : २०४३, पृ.१३५)

मध्यकालीन नेपाली अभिलेखको वाक्य नं. (३८) मा प्रयोग भएको 'हौ' सहायक क्रिया हो। यौगिक सहायक क्रियाको रूपमा अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएको भेटिँदैन।

७.३.७ 'हो' :

नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा अभूत(वर्तमान) कालको एकवचन अन्यपुरुषमा 'हो' अस्तित्ववाची सहायक क्रिया लागेको देखिन्छ। वि.सं.१८०३(पृथ्वीनारायण शाह)देखि यता 'हो' ले अस्तित्ववाची भूमिकामा प्रथमपुरुष बहुवचन जनाएको छ। 'हो' सहायक क्रियाको रूपमा गोरखा र अन्य क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका पाइन्छन् :

मध्यकालीन नेपाली- 'हो' अस्तित्ववाची सहायक क्रिया, जस्तै :

- ○ (शून्य धातु)हो= हो (पृथ्वीनारायण शाह : १८०३, गोरखा)

माथिउल्लिखित अस्तित्ववाची सहायक क्रिया 'हो' लागेर मध्यकालीन अभिलेखहरूमा भएका प्रयोग निम्नअनुसारका देखिन्छ :

(३९) 'हो' धातु : तहाँ भाइका पाउमा भलो विन्ति गर्नुभएछ, योग्यै हो ।

[त्यहाँ भाइका पाउमा असल विन्ति गर्नु भएछ, योग्यै हो ।] (वि.सं. १८०३, पृथ्वीनारायण, योगी : २०२२, पृ.१४)

वाक्य नं.(३९) मा प्रयोग भएको वाक्य बाहेक प्राचीन नेपालीको वि.सं.१३७८ (आदित्य मल्ल) को अभिलेखको “वासूगावा लामा सापरिवारि हाम्रा इ छत्रु नास हो (अधिकारी : ई ७९-८०,पृ.१७७)।” वाक्यमा प्रयोग भएको अन्यपुरुष एकवचन सहायक क्रिया 'हो' ले इच्छार्थ भाव 'होस्' को

अर्थ दिएको छ। तसर्थ लेख्य संरचनामा 'हो' भए पनि अर्थका आधारबाट फरक देखिन्छ।

उक्त अभिलेखमा नै प्रयोग भएको अर्को वाक्य “ हामि दान्पति हो। (अधिकारी : ई ७९-८०, पृ.१७७)।” को 'हो' लेख्य संरचनाले पनि अन्यपुरुष एकवचन सहायक क्रियाको अर्थ नदिएर अभूत(वर्तमान) कालको उत्तमपुरुष बहुवचन 'हौं' को छुट्टै अर्थ दिएकोले लेख्यमा संरचना जेजस्तो प्रयोग भए पनि अभूत(वर्तमान) कालको 'हो' सहायक क्रियाको संरचना प्रयोग र अर्थको आशय फरक देखिन्छ।

नेपाली अभिलेखको वाक्य नं. (३९) मा प्रयोग भएको 'हो' अस्तित्ववाची सहायक क्रिया हो। 'हो' अस्तित्ववाची सहायक क्रियाले वाक्यमा 'हुनुपर्छ' भन्ने अनुमानित भावार्थको सङ्केत गरेको देखिन्छ र यौगिक सहायक क्रियाको रूपमा यसको प्रयोग भेटिँदैन।

तसर्थ रूप रचनाको दृष्टिले वि.सं.१३७८ (आदित्य मल्ल) देखि वि.सं.१८०३(पृथ्वीनारायण शाह) सम्म 'हो' सहायक क्रिया अस्तित्ववाची जस्तो देखिए पनि कतै भावमा 'होस्', कतै अभूत कालमा 'हौं' र कतै अनुमानमा 'हुनुपर्छ' को छुट्टाछुट्टै भावार्थ देखिएकोले अर्थका आधारमा अभिलेखीय कालको 'हो', आधुनिक कालको जस्तो 'हो' को अस्तित्ववाची प्रयोग पनि होइन रहेछ।

७.३.८ 'हवस्'

नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा अभूत (वर्तमान) कालको मध्यमपुरुष एकवचन उच्चआदरमा 'हु+ओस्=हवस्' सहायक/यौगिक सहायक क्रिया लागेको देखिन्छ। वि.सं. १८०३ (पृथ्वीनारायण शाह) देखि यताका उनका अभिलेखहरूमा 'हवस्' सहायक क्रियाले मुख्य क्रियाको भूमिका निभाएको छ भने उनकै वि.सं.१८०३ देखि वि.सं. १८३१ का अभिलेखसम्म उक्त क्रिया यौगिक सहायक क्रियाका रूपमा अन्य धातुमा लागेर अभूतकालको मध्यमपुरुष एकवचन जनाएको छ। 'हवस्' सहायक क्रियाको रूपमा गोरखा क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएको पाइन्छ :

मध्यकालीन नेपाली— (क) 'हवस्' सहायक क्रिया, जस्तै :

- ○ (शून्य धातु)+हवस्= हवस् (पृथ्वीनारायण शाह : १८०३, गोरखा)

मध्यकालीन नेपाली- (ख) 'हवस्' यौगिक सहायक क्रिया, जस्तै :

- दि (नु)+हवस्= दिनुहवस् (पृथ्वीनारायण शाह : १८०३, गोरखा)
- मान् (नु)+हवस्= मान्नुहवस् (पृथ्वीनारायण शाह : १८२२, गोरखा)
- हान् (नु)+हवस्= हान्नुहवस् (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, गोरखा)

माथिउल्लिखित सहायक/यौगिक सहायक क्रिया 'हवस्' लागेर मध्यकालीन अभिलेखहरूमा भएका प्रयोग निम्नअनुसारका देखिन्छ :

- (४०) 'हवस्' स.क्रिया : उप्रान्त आउँदा जीवपक्षमा काज हवस्
[अब आउँदा तिम्रो तर्फबाट काम होस् ।]
(वि.सं.१८०३, पृथ्वीनारायण, योगी : २०२२, पृ.१४)
- (४१) 'दि' धातु : तहां काजिकन बुभाइ संभाइ जहा पठाइ
दिनुहवस् ।
[त्यहाँ काजीलाई संभाइबुभाइ यहाँ पठाइ
दनुहोस् ।] (वि.सं. १८०३, पृथ्वीनारायण, योगी :
२०२२, पृ.१४)
- (४२) 'मान्' धातु : काज पनि छोटियो पुऱ्याउँदा पनि पुऱ्याउंला
सनधेय नमान्नुहवस् ।
[काम पनि छोटियो, पुऱ्याउँन पनि पुऱ्याउँला
सन्धेय नमान्नुहोस् ।] (वि.सं. १८२२, त्रिविक्रम सेन,
अधिकारी:२०५५, पृ.९८)
- (४३) 'हान्' धातुत्र : तिमिहरू क्या भन्छौ ? भनि मैले भन्दा
“हान्नुहवस् महाराजा” भन्थ्या ।
[तिमिहरू के भन्छौ ? भनी मैले भन्दा
“हान्नुहोस् महाराज !” भने ।] (वि.सं.१८३१,
पृथ्वीनारायण, पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)

वाक्य नं.(४०) को अभिलेखीय नेपालीमा रहेको मध्यमपुरुष एकवचन 'हवस्' मुख्य क्रियाको रूपमा देखिएको छ भने अन्य धातुमा लागेर सहायक क्रियाको रूपमा वाक्य नं.(४१) देखि (४३) सम्म उच्चआदरको रूपमा प्रयोग भएका देखिन्छन्। अभिलेखीय नेपालीमा 'हवस्' को संरचना 'हो' अस्तित्ववाची क्रिया (हेर्नु, अध्याय ७.३.७) र '-ओस्' इच्छार्थ भाव प्रत्यय(

हेर्नु, अध्याय ५.२.४) को योगवाट यसको संरचना बनेको हो। तसर्थ '–ओस्' प्रत्यय वि.सं.१५०३(शक्ति ब्रह्म)मा पहिला अन्यपुरुष एकवचन इच्छार्थ भावमा र वि.सं.१८०३ (पृथ्वीनारायण शाह)देखि अभूत कालको मध्यमपुरुष एकवचन उच्चआदरमा आएको रहेछ। आधुनिक नेपालीमा यो दुवै रूप प्रयोग गरिन्छ।

७.३.६ '–नुहुन्छ'

नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा अभूत (वर्तमान) कालको दुवै वचन आदरार्थीमा '–नुहुन्छ' यौगिक सहायक क्रिया लागेको देखिन्छ। वि.सं. १८०३ (पृथ्वीनारायण शाह) देखि यताका उनका अभिलेखहरूमा '–नुहुन्छ' यौगिक सहायक क्रियाले भूमिका जनाएको छ। आदरार्थी क्रियाको रूपमा गोरखा क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएको पाइन्छ :

मध्यकालीन नेपाली– (क) '–नुहुन्छ' यौगिक सहायक क्रिया, जस्तै :

- हु+नु+हुन्छ= हुनुहुन्छ, (पृथ्वीनारायण शाह : १८०३, गोरखा)
- गर्+नु+हुन्छ=गर्नुहुन्छ, (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)

माथिउल्लिखित धातु 'हु' र 'गर्' मा '–नुहुन्छ' यौगिक सहायक क्रिया लागेर मध्यकालीन अभिलेखहरूमा भएका प्रयोग निम्नअनुसारको देखिन्छ :

(४४) 'हु' धातु : तहां भाइको पाउमा हुनुहुन्छ।

[तहां भाइको पाउमा हुनुहुन्छ।] (वि.सं. १८०३, पृथ्वीनारायण, योगी : २०२२, पृ.१४)

(४५) 'गर्' धातु : माइको दर्सन गर्नुहुन्छ की ?

[माइको दर्शन गर्नुहुन्छ कि ?] (वि.सं. १८३१, पृथ्वीनारायण, पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)

मध्यकालीन नेपाली अभिलेखको वाक्य नं. (४४) र वाक्य (४५) मा प्रयोग भएको '–नुहुन्छ' यौगिक सहायक क्रिया हो। अभिलेखीय नेपालीमा उच्चआदर जनाउने दुई थरी प्रक्रियाहरू रहेछन्। '–नुहोस्' संरचना(हेर्नु,

अध्याय ७.३.८)ले इच्छार्थ उच्चआदर र 'नुहुन्छ' संरचनाले सामान्य उच्चआदर जनाएको रहेछ। यी प्रक्रियाहरू आधुनिक नेपालीमा पनि प्रयोग भएका देखिन्छन्।

७.३.१० '-छौँ' प्रत्यय

नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा अभूत (वर्तमान) कालको उत्तमपुरुष बहुवचनमा '-छ्+औँ=छौँ' सहायक/यौगिक सहायक क्रिया लागेको देखिन्छ। वि.सं. १८१० (त्रिविक्रम सेन)देखि यता '-छौँ' सातत्य क्रियाले मुख्य क्रियाको भूमिका निभाएको छ भने वि.सं.१८२० (पृथ्वीनारायण शाह)देखि वि.सं. १८३१ (पर्वते मल्लराजा)को अभिलेखसम्म उक्त सातत्य क्रिया सहायक क्रियाका रूपमा अन्य धातुमा लागेर अभूतकालको उत्तमपुरुष बहुवचन जनाएको छ। '-छौँ' मुख्य क्रियाको रूपमा तनहूँ र सहायक क्रियाको रूपमा गोरखा, काठमाडौँ र पर्वत क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका पाइन्छन् :

मध्यकालीन नेपाली- (क) 'छौँ' सहायक क्रिया, जस्तै :

- ० (शून्य धातु)+छौँ = छौँ (त्रिविक्रम सेन : १८१०, तनहूँ)

(ख) 'छौँ' यौगिक सहायक क्रिया, जस्तै :

- आउ+छौँ = आउँछौँ (पृथ्वीनारायण शाह : १८२०, गोरखा)
- मास्+छौँ = मास्छौँ (पृथ्वीनारायण शाह : १८२३, गोरखा)
- सोध्+छौँ = सोध्छौँ (पृथ्वीनारायण शाह : १८२३, गोरखा)
- गर्+छौँ = गर्छौँ (पृथ्वीनारायण शाह : १८२४, गोरखा)
- लाउ+छौँ = लाउँछौँ (पृथ्वीनारायण शाह : १८२५, गोरखा)
- पठाउ+छौँ = पठाउँछौँ (पृथ्वीनारायण शाह : १८३०, काठमाडौँ)
- जा (न्)+छौँ = जान्छौँ (पर्वते मल्लराजा : १८३१, पर्वत)

माथिउल्लिखित सहायक क्रिया '-छौँ' बाट र धातुहरू 'आउ', 'मास्', 'सोध्', 'गर्', 'लाउ', 'दि', 'गर्' र 'जा' मा '-छौँ' सहायक क्रिया लागेर मध्यकालीन अभिलेखहरूमा भएका प्रयोग निम्नअनुसारका देखिन्छन् :

- (४६) 'छौं' स.क्रिया : सलामपूर्वक पत्रमिदं इहा कुशल छौं ।
[आदरपूर्वक पत्र पायौं, यहाँ असलै छौं ।]
(वि.सं.१८१०, त्रिविक्रम सेन; बराल : २०३०, पृ.४४)
- (४७) 'आउ' धातु : दुई दिन मँहाँ एकदिन गरिक(न) आउँछौं भन्यो ।
[दुईदिनमा एकदिन गरेर आउँछौं छौं, भन्यो ।]
(वि.सं. १८२०, पृथ्वीनारायण; योगी : २०२२,पृ.७०९)
- (४८) 'मास्' धातु : अठार भन्या अलिक कपट मास्छौं ।
[अठार भने अलिक अपट मास्छौं ।] (वि.सं.१८२३, पृथ्वीनारायण; पोखरेल : २०४३, पृ.१४१)
- (४९) 'सोध्' धातु : भन्दा हामि देवा स्वद्धछौं ।
[हामी तिच्च्वती मुख्तियारलाई सोध्छौं ।]
(वि.सं. १८२३, पृथ्वीनारायण; पोखरेल : २०४३, पृ.१४१)
- (५०) 'गर्' धातु : हाम्रै प्रजा हनु तन्कन हामि तसन्स् गछौं ।
[हाम्रै जनता हनु त्यसलाई हामी तहसनहस गछौं ।]
(वि.सं.१८२४, पृथ्वीनारायण; पोखरेल : २०४३, पृ.१४५)
- (५१) 'लाउ' धातु : जाहां पनि चर्चा गर्न लाउछौं ।
[यहाँ पनि चर्चा गर्न लाउँछौं ।] (वि.सं. १८२५, पृथ्वीनारायण; योगी : २०२२, पृ.४)
- (५२) 'पठाउ' धातु : जहाँ वाट एक जना जेठाबुढा र थर घर समेत कालुपाँडे कन पठाउँछौं ।
[यहाँवाट एकजना जेठाबुढा, नाम थरसहित कालु पाँडेलाई पठाउँछौं ।] (वि.सं.१८३०, पृथ्वीनारायण; योगी : २०२२, पृ.६)
- (५३) 'जा' धातु : हामी कुस्मा जाञ्छौं ।
[हामी कुस्मा जान्छौं ।] (वि.सं.१८३१, पर्वते मल्लराजा; योगी:२०२२, पृ.६५४)

वाक्य नं.(४६) को अभिलेखीय नेपालीमा रहेको उत्तमपुरुष बहुवचन 'छौं' सातत्य क्रिया अन्य धातुमा लागेर सहायक क्रियाको रूपमा वाक्य नं.(४७) देखि (५३) सम्म प्रयोग भएका देखिन्छन् ।

०.३.११ 'हुँ'

नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा अभूत(वर्तमान) कालको उत्तमपुरुष एकवचनमा 'हु+उँ=हुँ' सहायक क्रिया लागेको देखिन्छ। वि.सं.१८२२ (तनहुँ) देखि यता 'हुँ' ले मुख्य क्रियाको भूमिकामा उत्तमपुरुष एकवचन जनाएको छ। उक्त क्रियाको रूपमा तनहुँ र अन्य क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका पाइन्छन् :

मध्यकालीन नेपाली— (क) 'हुँ' सहायक क्रिया, जस्तै :

- ○ (शून्य धातु)हुँ = हुँ (त्रिविक्रम सेन : १८२२, तनहुँ)

माथिउल्लिखित 'हुँ' सहायक क्रिया लागेर मध्यकालीन अभिलेखहरूमा भएका प्रयोग निम्न अनुसारका देखिन्छ :

(५४) 'हुँ' धातु : पंथको छोरो हुं .।

[पन्थको छोरो हुँ।] (वि.सं.१८२२, त्रिविक्रम सेन,
अधिकारी:२०५५, पृ .९८)

मध्यकालीन नेपाली अभिलेखको वाक्य नं. (५४) मा प्रयोग भएको 'हुँ' सहायक क्रिया हो। यौगिक सहायक क्रियाको रूपमा अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएको भेटिँदैन।

०.३.१२ 'हुन्'

नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा अभूत (वर्तमान) कालको अन्यपुरुष बहुवचनमा 'हु+न्' सहायक क्रिया लागेको देखिन्छ। वि.सं. १८२२ (त्रिविक्रम सेन)देखि यता 'हुन्' सहायक क्रियाले मुख्य क्रियाको भूमिका निभाएको छ। उक्त क्रियाको रूपमा तनहुँ र अन्य क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका पाइन्छन् :

मध्यकालीन नेपाली— (क) 'हुन्' सहायक क्रिया, जस्तै :

- ○ (शून्य धातु)+हुन् = हुन् (त्रिविक्रम सेन : १८२२, तनहुँ)

माथिउल्लिखित 'हुन्' सहायक क्रिया लागेर मध्यकालीन अभिलेखहरूमा भएका प्रयोग निम्नअनुसारका देखिन्छ :

(५५) 'हुन्' स.क्रिया : ति हाम्रा साइधुवा हुन् ।

[ती हाम्रा दुस्मन हुन् ।] (वि.सं. १८२४, पृथ्वीनारायण,

पोखरेल : २०४३, पृ.१४५)

वाक्य नं.(५५) को अभिलेखीय नेपालीमा रहेको अन्यपुरुष बहुवचन 'हुन्' सहायक क्रिया अन्य धातुमा लागेर सहायक क्रियाको रूपमा प्रयोग भएको देखिदैन। अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएको 'हो' अस्तित्ववाची क्रिया(हेर्नु, अध्याय ७.३.७) र क्रियामा बहुवचन जनाउने '-न्' प्रत्यय लागेर 'हुन्' संरचना बनेको देखिन्छ।

७.३.१३ '-छस्'

नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा अभूत (वर्तमान) कालको पुलिङ्ग मध्यमपुरुष एकवचनमा '-छस्' सहायक क्रिया लागेको देखिन्छ। वि.सं. १८२५ (पृथ्वीनारायण शाह)देखि यता 'छस्' यौगिक क्रियाले सहायक क्रियाको भूमिका निभाएको छ भने उनैको वि.सं. १८२७ को अभिलेखले सहायक क्रियाको भूमिका निभाएको छ। उक्त क्रियाको रूप गोरखा र काठमाडौं क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका पाइन्छन् :

मध्यकालीन नेपाली- (क) '-छस्' यौगिक सहायक क्रिया, जस्तै :

- लेख् (इ)+छस्= छस् (पृथ्वीनारायण शाह : १८२५, गोरखा)

मध्यकालीन नेपाली- (ख) '-छस्' सहायक क्रिया, जस्तै :

- ० (शून्य धातु)+छस्= छस् (पृथ्वीनारायण शाह : १८२७, काठमाडौं)

माथिउल्लिखित धातु 'लेख्' मा यौगिक सहायक क्रिया '-छस्' तथा '-छस्' सहायक क्रिया लागेर मध्यकालीन अभिलेखहरूमा प्रयोग भएका निम्नअनुसारका उदाहरणका वाक्यले सोको प्रमाणित गरेको देखिन्छ, जस्तै :

(५६) 'लेख्' धातु : तेता: पारि तिरको षवर लेषिछस् ।

[त्यता पारितिरको खवर लेखिछस् ।]

(वि.सं. १८२५ पृथ्वीनारायण शाह : योगी : २०२२, पृ.४)

(५७) 'छस्' स.क्रिया : आफ्ना कर्तव्यले तहि भट्टो छस् ।

[आफ्नो कर्तव्यले तँ नै भट्टो छस् ।] (वि.सं.

१८२७, पृथ्वीनारायण, पोखरेल:२०४३, पृ.१४७)

अभिलेखीय नेपालीमा इच्छार्थ भाव अन्यपुरुष एकवचन ‘-ओस्’ प्रत्यय(हेर्नु, अध्याय ५.२.४), अभूत कालको मध्यमपुरुष एकवचन(हेर्नु, अध्याय ७.३.८) कै संरचनाबाट अभूत कालको मध्यमपुरुष एकवचन सातत्य क्रियामा ‘छ’ मा ‘-स्’ लागेर ‘-छस्’ बनेको हो। मध्यकालीन नेपाली अभिलेखको वाक्य नं. (५६) मा प्रयोग भएको ‘-छस्’ यौगिक सहायक क्रिया हो भने वाक्य नं. (५७) मा प्रयोग भएको ‘-छस्’ सहायक क्रिया हो।

तसर्थ ‘-ओस्’ प्रत्यय वि.सं.१५०३(शक्ति ब्रह्म)मा पहिला अन्यपुरुष एकवचन इच्छार्थ भावमा, त्यसपछि वि.सं.१८०३(पृथ्वीनारायण शाह)देखि अभूत कालको मध्यमपुरुष एकवचन उच्चआदरमा र अन्त्यमा वि.सं.१८२५ (पृथ्वीनारायण शाह) देखि अभूत कालकै मध्यमपुरुष एकवचन निम्नआदरमा आएको रहेछ। ‘-ओस्’ प्रत्यय निम्नआदरमा आइपुग्दा ‘-ओस्’ बाट ‘-ओ’ लोप भई ‘स्’ मात्र आइपुगेको समेत देखिन्छ। आधुनिक नेपालीमा यस्ता सबै रूप प्रयोग गरिन्छन्।

७.४. सम्भावनार्थमा अभूतकाल

अभिलेखीय नेपालीमा असामान्यार्थमा कालको भेद देखिदैन भन्ने सन्दर्भ(हेर्नु, अध्याय ५.३)मा आइसकेको छ। अर्थात् विध्यर्थ, इच्छार्थ तथा सम्भावनार्थमा कालभेद हुँदैन; तर निम्नलिखित अभिलेखीय नेपालीमा सम्भावनार्थक रूपावलीमा सम्भावना बुझाउने पश्च सर्ग ‘-ला’ अभूतकालका प्रत्ययमा व्यञ्जन भए अगाडि नत्र पछाडि लागेर जनाउँछ :

तालिका नं. १६ (क)

प्रथम मिति र अभिलेख	अभूत (सम्भावनार्थ)	पुरुष	वचन	‘अभूत प्रत्यय स्वर’ भए ‘ला’ पछाडि
वि.सं.१४८५ (इन्द्रवर्मा+चन्द्रवर्मा)	‘-ला’	अन्य	एकवचन	+०(शून्य)+ला
वि.सं.१५९७(भान शाही)	‘-औला’	उत्तम	बहुवचन	+औ+ला
वि.सं.१७६२(सुरथ शाह)	‘-उँला’	उत्तम	एकवचन	+उँ+ला
वि.सं.१८२०(पृथ्वीनारायण)	‘-औला’	मध्यम	बहुवचन	+औ+ला

तालिका नं.१६ (ख)

प्रथम मिति र अभिलेख	अभूत (सम्भावनार्थ)	पुरुष	वचन	'अभूत प्रत्यय व्यञ्जन' भए 'ला' अगाडि
वि.सं.१८२७(पृथ्वीनारायण)	'-नन्/-नान्'	अन्य	बहुवचन	+न/-नान्
वि.सं.१८२७(पृथ्वीनारायण)	'-लास्'	मध्यम	एकवचन	+लास्

अभूत (सम्भावनार्थ) कालको उदाहरण तथा विश्लेषण (हेर्नु, अध्याय ५.४.१ देखि ५.४.६ सम्म) दिइएको छ।

अकरण

८.१ परिचय

वाक्यको अर्थलाई पुरै वा आंशिक रूपमा निषेध गर्ने संरचना वा प्रक्रियालाई अकरण भनिन्छ। निम्नअनुसारका रूपले अभिलेखीय नेपालीमा अकरण जनाउँछन् :

- 'न-' उपसर्ग + प्रातिपदिक
- 'ना-' उपसर्ग + प्रातिपदिक
- 'अ-' + प्रातिपदिक
- प्रातिपदिक + अकरण 'न-' + प्रत्यय
- -नु(कृदन्त) + अकरण 'नाहि'
- -नु(कृदन्त) + अकरण 'नाइ'
- -इ(कृदन्त) + अकरण 'नास्ति'

८.२ धातुको अगाडि निषेधार्थक 'न-'

अभिलेखीय नेपालीका धातुमा 'न-' उपसर्ग लागेर अकरण क्रिया कृदन्तप्करण भएको देखिन्छ। वि.सं. १३७३ (आदित्य मल्ल) देखि वि.सं. १८३१ (पृथ्वीनारायण शाह)को अभिलेखसम्म उक्त 'न-' उपसर्गले अकरण जनाएको छ। 'न-' उपसर्ग लागेर अकरणका रूपमा जुम्ला, डोटी, अछाम, बझाङ, पर्वत, गोरखा र काठमाडौं लगायत् अन्य क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका पाइन्छन् :

प्राचीन नेपाली- 'न-' उपसर्ग, जस्तै :

- न+पाउ+अ=नपाव (आदित्य मल्ल : १३७३, जुम्ला)
- न+कि+अ=नकिय (आदित्य मल्ल : १३७८, जुम्ला)
- न+क्र+उँ=नक्रुँ (आदित्य मल्ल : १३७८, जुम्ला)
- न+मान्+ई=नमानी (पृथ्वी मल्ल : १४१३, जुम्ला)

मध्यकालीन नेपाली- 'न-' उपसर्ग, जस्तै :

- न+गर+अ=नगर (शक्ति ब्रह्म : १५०३, डोटी)

- न+घाल्+अः=नघालः (भान शाही : १५८६, जुम्ला)
- न+लाग्+आउ+नु=नलगाय (उ)नु (मान शाही : १६२४, जुम्ला)
- न+जा+नु=नजानु (मान शाही : १६२४, जुम्ला)
- न+काङ्+नु=नकाङ्नु (मान शाही : १६२४, जुम्ला)
- न+लाग्+दो=नलाग्दो (भान शाही : १६३५, जुम्ला)
- न+पुग्+या=नपुग्या (अर्जन्या पुडाको पुर्सो कथुरो : १६४८, अछाम)
- न+दि+नु=नदिनु (वीरभद्र शाही : १७२३, जुम्ला)
- न+हो+इ+ज्यू=नहोइज्यू (जितारी सिंह : १७३१, बझाङ)
- न+हर्+नु=नहर्नु (जितारी सिंह : १७५२, बझाङ)
- न+पाउ+नु=नपाउनु (जितारी सिंह : १७५२, बझाङ)
- न+हु~भ+या=नभया (जितारी सिंह : १७५२, बझाङ)
- न+डाग्+गु=नडागु (भूपति सिंह : १७५८, बझाङ)
- न+मार्+नु=नमार्नु (भूपति सिंह : १७५८, बझाङ)
- न+षा+नु=नषानु (भूपति सिंह : १७५८, बझाङ)
- न+बस्+आउ+एर=नबसाएर (मल्लै बं व : १७७६, पर्वत)
- न+सुन्+नु=नसुन्नु (पृथ्वीनारायण शाह : १७९६, गोरखा)
- न+लि+नु=नलिनु (पृथ्वीनारायण शाह : १७९६, गोरखा)
- न+आउ+या=नआया (पृथ्वीनारायण शाह : १८०२, गोरखा)
- न+राख्+ई=नराखी (पृथ्वीनारायण शाह : १८१९, गोरखा)
- न+तर्स्=नतर्स् (पृथ्वीनारायण शाह : १८२०, गोरखा)
- न+लेख्+नु=नलेख्नु (पृथ्वीनारायण शाह : १८२०, गोरखा)
- न+मिल्+दा=नमिल्दा (पृथ्वीनारायण शाह : १८२३, गोरखा)
- न+पस्+या=नपस्या (पृथ्वीनारायण शाह : १८२३, गोरखा)
- न+कुट्+ई=नकुटि (पृथ्वीनारायण शाह : १८२३, गोरखा)
- न+फुक+ई=नफुकि (पृथ्वीनारायण शाह : १८२३, गोरखा)
- न+मिस्+ई=नमिसी (पृथ्वीनारायण शाह : १८२३, गोरखा)
- न+चहाउ+नु=नचहाउनु (कीर्तिवम मल्ल : १८३०, पर्वत)
- न+छोङ्+नु=नछोङ्नु (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)
- न+छुट्+आउ+नु=नछुटाउनु (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)
- न+हाल्+नु=नहाल्नु (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)

- न+खोल्+नु=नखोलु (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)
- न+मास्+इ+ने=नमासिने (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)
- न+बन्+या=नबन्या (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)

माथिका धातु 'पाव', 'किय', 'कर', 'मान्', 'गर', 'घाल्', 'लाउ', 'जा', 'काड्', 'लाग्', 'पुग्', 'दि', 'हो', 'हर', 'पाउ', 'हु~भ', 'डाग्', 'मार', 'खा', 'बस्', 'सुन्', 'लि', 'आउ', 'राख्', 'तर्स', 'लेख्', 'मिल्', 'पस्', 'कुट्', 'फुक्', 'मिस्', 'चढाउ', 'छोड्', 'छुट्', 'हाल्', 'खोल्', 'मास्', र 'बन्' मा 'न-' उपसर्ग लागेर अकरण भएका प्रयोग अभिलेखीय नेपालीमा निम्नअनुसारका देखिन्छन् :

- (१) 'नपाव' क्रिया : राइका भाषा पसा भै छ अकडया कोहि लइन नपाव ।
[राजाको आदेश प्रसाद भएको छ, अकर गरेको कसैले लिन नपाउन् ।] (वि.सं. १३७३, आदित्य मल्ल; सुवेदी : २०४१, पृ.११७)
- (२) 'नकिय' क्रिया : कटक् आउदा जादा गुम्वा घच् नकिय ।
[युद्धमा आउँदाजाँदा गुम्बामा कसैले आक्रमण नगर्नु ।] (वि.सं. १३७८, आदित्य मल्ल; अधिकारी : ई ७९-८०, पृ.१७७)
- (३) 'नकर' क्रिया : कोहि जे घच कर त सोन तोला १०० को थारो तासु भलो नक्रुं ।
[जस्तो आक्रमण गरेपनि सयतोला सुन दण्ड लाग्छ, त्यसको भलो पनि नहोस् ।] (वि.सं. १३७८, आदित्य मल्ल; अधिकारी : ई ७९-८०, पृ.१७७)

- (४) 'नमानी' क्रिया : जो एति षौकिया नमानि एस् कनकपत्र भितरुकि भाषा घालघलाव एकै उपद्रव कर, तास्को बुबा गादह तासकि आमा सुग्नि ।
[जस्ले यति आज्ञा नमानी यस कनकपत्र भित्रको आदेश हाल्ने हलाउने एउटै उपद्रोगर्छ, त्यस्को बाबु गदाहा आमा सुगुर्नी होस् ।]
(वि.स.१४१३, पृथ्वी मल्ल; योगी : २०१३, पृ.४९-५२)
- (५) 'नगर' क्रिया : जो नगर सो पन्चमहापातक लागोस् ।
[जस्ले दरौन त्यस्लाई पञ्चमहापातक लागोस् ।]
(वि.सं. १५०३, शक्ति ब्रह्म; सुवेदी : २०३६, पृ.९६)
- (६) 'नघाल' क्रिया : अन्योअन्य स्ववंशः प्रवंश कसैले धर्म नघालः ।
[आफ्नो तथा अर्काको अन्यअन्य कुनै वंशले धर्म नफाल ।] (वि.सं. १५८६, भान शाही; योगी : २०१३, पृ.१२२)
- (७) 'नलायनु' क्रिया : वेठ वाउला नलायनु ।
[मेला पर्म नलाउनु ।] (वि.सं. १६२४, मान शाही; अधिकारी:२०३६-३७, पृ.१८७)
- (८) 'नजानु' क्रिया : किलो नजानु ।
[सिमाना ननाघ्नु ।] (वि.सं. १६२४, मान शाही; अधिकारी:२०३६-३७, पृ.१८७)
- (९) 'नकाड्नु' क्रिया : अपुतालो नकाड्नु ।
[नपुताली नलिनु ।] (वि.सं. १६२४, मान शाही; अधिकारी:२०३६-३७, पृ.१८७)
- (१०) 'नलाग्दो' क्रिया : अर्का वैक कोटाको मुग्रो नलाग्दो गरि मया भै छ ।
[अर्को श्रमदान र राज्यको ज्यामी नलाने गरी आदेश भएको छ ।] (वि.सं. १६३५, भान शाही; अधिकारी:२०४३, पृ.३७)

- (११) 'नपुग्या' क्रिया : तालन् पुग्या चलन् गर्नु नपुग्या कसैले ता वसि षानछन् भन्या: वंदालो ल्याउनु।
[तालनमा पुगे चलन गर्नु, नपुगे कसैले बसी खान्छन् भने खसी बनाइल्याउनु।]
(वि.सं. १६४८, अर्जन्यापुडा; योगी:२०१३, पृ.१२६)
- (१२) 'नदिनु; क्रिया : वेरागि देवां; त अपुतालि षानु त अर्का हाल् नदिनु।
[वैरागी देउवाले अपुताली खानु, अर्कालाई जानकारी नदिनु।] (वि.सं. १७२३, वीरभद्र शाही; वज्राचार्य र श्रेष्ठ:२०३२, पृ.२२)
- (१३) 'नहोइज्यु' क्रिया : कोइ नपाव कोइघात पसि वातकरत निक नहोइज्यु।
[कसैले नपाए, कसैले चित्त दुखाइ कुरा काटे राम्रो हुनेछैन।] (वि.सं. १७३१, जितारी सिंह; सुवेदी : २०५५, पृ.१०९)
- (१४) 'नहर्नु' क्रिया : ठाकुरले माटो नहर्नु।
[राजाले जग्गा नहर्नु।] (वि.सं. १७५२, जितारी सिंह; सुवेदी : २०५५, पृ.१११)
- (१५) 'नपाउनु' क्रिया : पिषेतिले नपाउनु।
[पिखेतीलै नपाउनु।] (वि.सं. १७५२, जितारी सिंह; सुवेदी : २०५५, पृ.१११)
- (१६) 'नभया' क्रिया : काल रोकाकि सन्तति नभया गमा रोकायाकि राउले पाउनु।
[काले रोकायाको सन्तान नभए गमा रोकायाको सन्तानले पाउनु।] (वि.सं. १७५२, जितारी सिंह; सुवेदी : २०५५, पृ.१११)
- (१७) 'नडागु' क्रिया : विक्रम धरालाका नाति पुतले धर्म राषनु नाना दोष नडागु ठुला दोष नमार्नु।
[विक्रम धरालाको छोरानातिले धर्म राख्नु, अरू दोष नदागनु, ठूलो दोष नमार्नु।]
(वि.सं. १७५८, भूपति सिंह; थापा : २०३४, पृ.७)

- (१८) 'नमार्नु' क्रिया : विक्रम धरालाका नाति पुतले धर्म राषनु नाना दोष नडागु ठुला दोष नमार्नु ।
[विक्रम धरालाको छोरानातिले धर्म राख्नु, अरू दोष नदागनु, ठूलो दोष नमार्नु ।]
(वि.सं. १७५८, भूपति सिंह; थापा : २०३४, पृ.७)
- (१९) 'नषानु' क्रिया : उपेडो संग्राति वलक नषानु और संग्राति षानु ।
[जमिन्दारले सङ्क्रान्तिको कर नखानु र सङ्क्रान्ति खानु ।] (वि.सं. १७५८, भूपति सिंह; थापा : २०३४, पृ.७)
- (२०) 'नबसाएर' क्रिया : धर्म वाधि कटक गराइ जुम्लो नवशायर भयेन भनि हुकुमभयो ।
[धर्म राखी युद्ध गराइ जुम्लालाई नबसाइ भएन भनी हुकुम भयो ।] (वि.सं. १७७६, मल्ल वंम; श्रेष्ठ : २०३३, पृ.७६)
- (२१) 'नसुनु' क्रिया : २० हजारको कर्नि भनि येक दासि दुर्जनका कुरा दुवैले नसुनु ।
[बीसहजारको सेवा गर्नेभनेले दासी र दुर्जनका एउटा पनि कुरा दुवैले नसुनु ।] (वि.सं. १७९६, पृथ्वीनारायण; वराल : २०४३, पृ.३१)
- (२२) 'नलिनु' क्रिया : तन्हौ नलिनु ।
[तनहूँ नलिनु ।] (वि.सं. १७९६, पृथ्वीनारायण; वराल : २०४३, पृ.३१)
- (२३) 'नआया' क्रिया : धर्म दिक्न तुमिं नआयादेखि तिम्रो जहोजात गरुंला ।
[धर्म दिएर पनि तिम्री नआएदेखि तिम्रो सर्वस्वहरण गरुंला ।] (वि.सं. १८०२, पृथ्वीनारायण; पोखरेल : २०४३, पृ.१३५)
- (२४) 'नराषि' क्रिया : शुक्रदेउ राणाहरू सन्धेय केहि नराषि पठायाका हुंनु ।
[शुक्रदेव राणाहरू सन्धेय केही नराखी पठाएका हुन् ।] (वि.सं. १८१९, पृथ्वी सिद्धि; वज्राचार्य र श्रेष्ठ: २०३२, पृ.७३)

- (२५) 'नतर्स' क्रिया : म देषि तिमि तर्सन्छौ. तर्सन्या होइन,नतर्स।
[मदेखि तिमि तर्सन्छौ, तर्सने होइन, नतर्स।]
(वि.सं. १८२०, पृथ्वीनारायण; योगी : २०२२, पृ.७०९)
- (२६) 'नलेषु' क्रिया : यौटा कुरो मात्र घटिया गर्यौं नआउन्‍या भया.
कागत नलेषु ।
[एउटा कुरो मात्र घटिया गर्यौं, नआउने भए
पत्र नलेखु ।] (वि.सं. १८२०, पृथ्वीनारायण; योगी :
२०२२, पृ.७०९)
- (२७) 'नमिल्दा' क्रिया : १८ भावमाहाँ नमिल्दा म पासाको
जगातसम्म..... थामि पठाय।
[अठार भाउमा नमिल्दा म खासाको
भन्सारसम्म.... थामी पठायो।] (वि.सं. १८२३,
पृथ्वीनारायण; पोखरेल : २०४३, पृ.१४१)
- (२८) 'नपस्या' क्रिया : एतिमाँहा पनि कदाचित नपस्या पनि नकुटि
नफुकिसत्रसम्म भया पनि आँट ।
[यतिमा पनि कदाचित नपसे नकुटी, नफुकी
सत्रसम्म भए पनि आँट।] (वि.सं. १८२३,
पृथ्वीनारायण; पोखरेल : २०४३, पृ.१४१)
- (२९) 'नकुटि' क्रिया : एतिमाँहा पनि कदाचित नपस्या पनि नकुटि
नफुकिसत्रसम्म भया पनि आँट ।
[यतिमा पनि कदाचित नपसे नकुटी, नफुकी
सत्रसम्म भए पनि आँट।] (वि.सं. १८२३,
पृथ्वीनारायण; पोखरेल : २०४३, पृ.१४१)
- (३०) 'नफुकि' क्रिया : एतिमाँहा पनि कदाचित नपस्या पनि नकुटि
नफुकिसत्रसम्म भया पनि आँट ।
[यतिमा पनि कदाचित नपसे नकुटी, नफुकी
सत्रसम्म भए पनि आँट।] (वि.सं. १८२३,
पृथ्वीनारायण; पोखरेल : २०४३, पृ.१४१)

- (३१) 'नमिसि' क्रिया : सरासर सुना दिन्या भया कपट नमिसि अठार महिंद्रमल्लिको भाव पनि आँट ।
[यतिमा पनि कदाचित नपसे नकुटी, नफुकी सत्रसम्म भए पनि आँट ।] (वि.सं. १८२३, पृथ्वीनारायण, पोखरेल : २०४३, पृ.१४४)
- (३२) 'नचहाउनु' क्रिया : नाम्मुकोट्याका वनमांहां भुर्जुकोटेयाका अधय नचहाउनु ।
[नाम्मुकोटेको वनमा भुर्जुकोटेको अध्याँ नचढाउनु ।] (वि.सं.१८३०, कीर्तिवम्म मल्ल, श्रेष्ठ:२०३७, पृ. ११८)
- (३३) 'नछोड्नु' क्रिय : यो असिल् हिन्दुस्थाना हो, आफ्ना कुलाधर्म नछोड्नु ।
[यो असल हिन्दुराज्य हो, आफ्ना कुलधर्म नछोड्नु ।] (वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण, पोखरेल:२०४३,पृ.१५०)
- (३४) 'नछुटाउनु' क्रिया : कालु कवर्दारका सन्तानलाई नछुटाउनु ।
[कालु कपर्दारका सन्तानलाई नछुटाउनु ।] (वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण, पोखरेल:२०४३,पृ.१५०)
- (३५) 'नहाल्लु' क्रिया : अदालतमा पैसा दरवारभित्र नहाल्लु ।
[अदालतको पैसा दरवारभित्र नहाल्लु ।] (वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण, पोखरेल:२०४३,पृ.१५०)
- (३६) 'नषोल्लु' क्रिया : तिन जातलाई पहाड आम्फ दरफ पनि कसैले नषोल्लु ।
[तीन जातलाई पहाडका कुनै मानिसले पनि नसोध्नु ।] (वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण, पोखरेल:२०४३,पृ.१५०)
- (३७) 'नमासिने' क्रिया : अरू राजा मासिने हुँदा तिमीहरू राजा नै भन्ने नमासिने हौ ।
[अरू राजा मासिने हुँदा तिमीहरू राजा नै भन्नेहरू नमासिने हौ ।] (वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण, श्रेष्ठ:२०४२, पृ.१२२)

(३८) 'नबन्या' क्रिया : घा नबन्या अब हामीले सुखिमसंग लड्नु पर्न्या छ।

[काम नबने अब हामीले सुखिमसँग लड्नु पर्नेछ।] (वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण, पोखरेल:२०४३,पृ.१५१)

'न-' रूपले अकरण क्रियामा निरपेक्ष भाव हुँदा क्रियामा बद्धरूप भई ध्रुवीयता प्रकट गरेको देखिन्छ। 'न-' अकरणको संरचना विकास ऋग्वेदको मौलिक कालमा 'न-' तथा 'मा-' (मोनियर : १८९९, पृ.८०४) उपसर्गको आधारमा विकास भएको देखिन्छ।

प्राचीन नेपालीमा जस्तै 'न-' अकरण उपसर्ग ओरिया, मराठी, कोंकणी, तथा बङ्गाली (मासिका : १९९१,पृ.३९०-३९१) भाषामा पनि प्रयोग भएको देखिन्छ।

'मा-' र 'न-' हिन्दी, पञ्जाबी, सिन्धी, गुज्राती भाषामा प्रयोग भएको पाइन्छ भने 'मा-' मात्र चाँहि काश्मिरी (मासिका : १९९१, पृ.३९०-३९१) मा मात्र प्रयोग भएको पाइन्छ।

माथिको तुलनात्मक विवरणले संस्कृतको 'मा-' तथा 'न-' आधुनिक आर्य भाषाहरूमा कतै बेग्लाबेग्लै र कतै दुवैमा सामान्यार्थमा निरपेक्ष जनाउन अकरणको रूपमा प्रयोग भएको रहेछ।

ट.३ धातुको अगाडि निषेधार्थ 'ना-'

अभिलेखीय नेपालीका धातुमा 'ना-' उपसर्ग लागेर अकरण क्रिया बनेको देखिन्छ। वि.सं. १४१९ (निरय पाल)देखि वि.सं. १७८७ (चन्द्र प्रभावती)को अभिलेखसम्म उक्त 'ना-' उपसर्गले अकरण जनाएको छ। 'ना-' उपसर्ग लागेर अकरणका रूपमा डोटी र गोरखा क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका पाइन्छन् :

प्राचीन नेपाली- 'ना-' उपसर्ग, जस्तै :

- ना+कर्=नाकर्नी (निरय पाल : १४१९, डोटी)

मध्यकालीन नेपाली- 'ना-' उपसर्ग, जस्तै :

- ना+रह=नारहया (चन्द्रप्रभावती : १७८७, गोरखा)

माथिका धातु 'कर', र 'रह' मा 'ना-' उपसर्ग लागेर अकरण भएका प्रयोग अभिलेखीय नेपालीमा निम्न अनुसारका देखिन्छन् :

(३९) 'नाकर्नी' धातु : सर्वकर विवर्जिता कटक सेवा क्याही ना कर्नी ।
[सवैप्रकारका कर निषेध गरी सैनिकसेवामा केही नगर्नु ।] (वि.सं. १४१९, निरय पाल; पन्त : २०३२, पृ.८७)

(४०) 'नारह्या' धातु : बाँकि नारह्या एक जुरा उधारा दिनु ।
[बाँकी नरहे एक जोडी भाले वाज उधारो दिनु ।]
(वि.सं. १७८७, चन्द्रप्रभावती; वज्रचार्य:२०३९-४०, पृ.१११)

'ना-' रूपले अकरण क्रियामा निरपेक्ष भाव हुँदा बद्धरूप भई ध्रुवीयता प्रकट गरेको देखिन्छ । वि.सं.१४१९(निरय पाल) र वि.सं. १७८७ (चन्द्रप्रभावती) को अभिलेखमा देखिएको 'ना-' अकरणको प्रयोग स्थानीय उच्चारण समस्या तथा अन्य भाषाको प्रभावका कारणले 'न-' बाट 'ना-' भएको हो । वाक्य नं.(३९) मा प्रयोग भएको 'ना-' समापक क्रियामा आएको देखिन्छ भने वाक्य नं. (४०) मा प्रयोग भएको 'ना-' असमापक क्रियामा प्रयोग भएको देखिन्छ । तसर्थ अभिलेखीय नेपालीमा भाव तथा असमापक क्रियामा अकरणको उपसर्ग लाग्ने गरेको रहेछ । कुमाउनी तथा हिन्दीमा अहिले पनि 'ना-' अकरणमा प्रयोग गरिने हुनाले त्यसको प्रभावबाट 'कर' तथा 'रह' धातुमा 'ना-' उपसर्ग लागेर यस्तो प्रयोग भएको हुनसक्छ ।

८.४ धातुको अगाडि निषेधार्थक 'अ-' उपसर्ग

अभिलेखीय नेपालीका धातुमा 'अ-' उपसर्ग लागेर अकरण क्रिया बनेको देखिन्छ । वि.सं. १४१९ (निरय पाल)को अभिलेखको उक्त 'अ-' उपसर्गले अकरण जनाएको छ । उक्त उपसर्ग लागेर अकरणका रूपमा डोटी क्षेत्रको एक मात्र अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएको पाइन्छ :

प्राचीन नेपाली- 'अ-' उपसर्ग, जस्तै :

- अ+पाउ+ओ=अपावो (निरय पाल : १४१९, डोटी)

माथिका धातु 'पाउ' मा 'अ-' उपसर्ग लागेर अकरण भएको प्रयोग निम्नअनुसारको देखिन्छ :

(४१) 'अपावो' क्रिया : राम भडारी अपावो हिल पानी.....सर्वकर विवर्जिता ।

[.....सवैप्रकारको करमुक्त गरियो ।]

(वि.सं. १४१९, निरय पाल, पन्त : २०३२, पृ.८७)

'अ-' उपसर्गले क्रियामा अकरण भई निरपेक्ष भाव हुँदा निषेध प्रकट गरेको पाइन्छ। अकरण 'अ-' को संरचना विकास ऋग्वेद तथा प्राचीन ग्रीकको होमर (मोनियर : १८९९, पृ.१) का समयमा निषेध जनाउने उपसर्गका रूपमा प्रयोग भएको देखिन्छ। साथै 'ना-' र 'अ-' उपसर्ग दुवै लागेर प्राचीन नेपालीमा अकरण बनाउने विशेषता वि.सं.१४१९(निरय पाल) को एउटै अभिलेखमा प्रयोग भएको देखिन्छ।

८.५ क्रियाको प्रातिपदिक पछाडि निषेधार्थक '–न' प्रत्यय

अभिलेखीय नेपालीका धातुमा '–न' प्रत्यय लागेर अकरण क्रिया बनेको देखिन्छ। वि.सं. १४९७ (शक्ति ब्रह्म)को अभिलेखदेखि वि.सं. १८३१ (पृथ्वीनारायण शाह)को अभिलेखसम्म प्रातिपदिकमा '–न' प्रत्यय लागेको देखिन्छ। उक्त प्रत्यय लागेका अकरणका रूप बभाड, डोटी, काठमाडौं, पर्वत, जुम्ला र गोरखा क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका पाइन्छन् :

मध्यकालीन नेपाली– '–न' प्रत्यय, जस्तै :

- छ (इ)+न=छैन (शक्ति ब्रह्म : १४९७, बभाड)
- दि (नै)+न=दिनैन (विक्रम,साइमल : १६७७, डोटी)
- सुग् (नै)+न=सुग्नैन (विक्रम,साइमल : १६७७, डोटी)
- हो (इ)+नौ=होइनौ (जगत्प्रकाश मल्ल : १७२०, काठमाडौं)
- हो~भ (ए)+न=भएन (मल्ल बंस : १७७६, पर्वत)
- पाउ (ए)+न=पाएन (सुरथ शाह : १७८६, जुम्ला)
- रह (ओइ)+नौ=रहोइनौ (पृथ्वीनारायण शाह : १८०३, गोरखा)
- बिराउ (ए)+नौ=बिराएनौ (पृथ्वीनारायण शाह : १८२०, गोरखा)
- नास् (ऐ)+नौ=नासैनौ (पृथ्वीनारायण शाह : १८२०, गोरखा)

- सक् (ए)+न=सकेन (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)
- पुग् (ए)+न=पुगेन (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)
- जा (दै)+न=जादैन (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)
- गर् (ए)+न (न्)=गन्यनन् (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)
- पस् (तै)+न (न्)=पस्तैनन् (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)
- लाग् (दै)+न (न्)=लागदैनन् (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)
- जन्म (ए)+न (न्)=सकेन (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)

माथिका धातु 'छ', 'दि', 'सुग्' 'हो', 'हो~भ', 'पाउ', 'रह' 'बिराउ', 'नास्', 'सक्', 'पुग्' 'जा', 'गर्', 'पस्', 'लाग्' र 'जन्म', मा '-न' प्रत्यय लागेर अकरण भएका प्रयोग निम्नअनुसारको देखिन्छन् :

- (४२) 'छैन' क्रिया : सिमाकि यति रेप नाइकेको छाडि वेकको हुनु कैले छैन ।
[सिमाको यति सिमानामा राजालाई छोडेर वैरीको हुनु कहिल्यै छैन ।] (वि.सं. १४९७, शक्ति ब्रह्म, "यात्री":२०३४, पृ.२४७)
- (४३) 'दिनैन' क्रिया : विक्रंशाइका शत्रु शाइदवा वाटो ठाहार दिनैन
[विक्रम शाहीको वापती शत्रुले वाटोमा आश्रय दिदैन ।] (वि.सं. १६७७, विक्रमसाइमल, योगी २०१३, पृ.१३२)
- (४४) 'सुगनैन' क्रिया : शाइमलराजकि रेष्भिन्नको शाइमलशाइको टरिपर विक्रंशाइले मुष् सुगनैन
[साइमल राजाको हकभोग भिन्नको साइमल शाहीले टार्ने पुन्याउने गर्नु, विक्रम शाहीले अर्काको कुरा नसुन्नु ।] (वि.सं. १६७७, विक्रम-साइमल, योगी २०१३, पृ.१३२)
- (४५) 'होइनौ' क्रिया : जौ कदाचितं खेत वेचना होइनौ ।
[जुन खेत कदाचित वेचदैनौ ।] (वि.सं. ७२०, जगत्प्र मल्ल, पोखरेल : २०४३, पृ.८९)

- (४६) 'भएन' क्रिया : धर्म बाधि कटक गराइ जुम्लो नवशायर भयेन भनि हुकुम भयो ।
[धर्म राखी युद्ध गराइ जुम्लालाई नवसाइ भएन भनी हुकुमभयो ।] (वि.सं. १७७६, मलै वंम, श्रेष्ठ : २०३३, पृ.७६)
- (४७) 'पायेन' क्रिया : आपाप्नु भाग् पांनु मिशिहि पायेन त शर्प उनुले पांनु ।
[आ-आफनु भागपाउनु मिसिएर पाएन भने उनीहरूले नै सर्प पाउनु ।] (वि.सं. १७८६, सुरथ शाह, योगी : २०१३, पृ.१४६)
- (४८) 'रहोइनौ' क्रिया : तहावाट काज गन्या एतावाट हामिले हेरि रहोइनौ ।
[त्यहाँबाट काम गरे यताबाट हामीले हेरिरहोइनौ ।] (वि.सं. १८०३, पृथ्वीनारायण, योगी : २०२२, पृ.१४)
- (४९) 'विरायेनौ' : नेपालका निमित्त भरिसक्य गन्यौ त त्यो केहि विरायेनौ ।
[नेपालका निमित्त भरिसक्य गन्यौ भने त्यो केही विराएनौ ।] (वि.सं. ८२०, पृथ्वीनारायण, योगी : २०२२, पृ.७०९)
- (५०) 'नासैनौ' क्रिया : नासनन् भनिकन जनि डराउ, हामि नासैनौ, पालौला ।
[नास्छन् भनेर जति डराउँछौ, हामी नास्दैनौ, पालौला ।] (वि.सं. १८२०, पृथ्वीनारायण, योगी : २०२२, पृ.७०९)
- (५१) 'सकेन' क्रिया : सल्लाह गर्दा कसैले पनि ठहराउन सकेन ।
[सल्लाह गर्दा कसैले पनि ठहराउन सकेन ।]
(वि.सं. १८३१, पृथ्वीनारायण, पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)
- (५२) 'पुगेन' क्रिया : लडाईंमा पुगेन ।
[लडाईंमा पुगेन ।] (वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण, पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)

- (५३) 'जादैन' क्रिया : यस्व भया नगद विदेस जादैन ।
[यसो भए नगद विदेश जादैन ।] (वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण; पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)
- (५४) 'गन्यानन्' क्रिया : सिपाहि भैभारादारले स्वष गन्यानन् ।
[सिपाही भाइभारदारले सोख गरेनन् ।]
(वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण; पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)
- (५५) 'पस्तैनन' क्रिया : तिषारि राष्याका सिपाहि कसैका मलाजामा पस्तैनन ।
[तिखारी राखेको सिपाही कसैको मोलाहिजामा पस्तैनन ।] (वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण; पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)
- (५६) 'लागदैन' क्रिया : यस्व भया असत्यको दोस् लागदैन ।
[यसो भए असत्यको दोष लागदैन ।]
(वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण; पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)
- (५७) 'जन्मेनन्' क्रिया : आफना पाथले आशीर्वाद वक्स्या अरु जन्मदा पनि जन्मेनन् ।
[आफ्ना विचारले आशीर्वाद बक्से अरु जन्मदा पनि जन्मदैनन् ।] (वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण; पोखरेल:२०४३, पृ.१५१)

अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएको वाक्य नं. (४२) को सातत्य क्रिया 'छ' मा '-न' प्रत्यय लागेर बभाडको अभिलेखमा पहिलो पटक अकरण जनाएको छ। वाक्य नं. (४३) को मूल धातुमा '-न' प्रत्यय लागेर डोटीको अभिलेखमा पहिलो पटक अकरण जनाएको देखिन्छ। वाक्य नं. (४५) र (४८) को काठमाडौं र गोरखा क्षेत्रका अभिलेखमा '-न' अकरणमा '-औ' मध्यमपुरुष जनाउने थप प्रत्यय थपिएर अर्को संरचना बनेको देखिन्छ। वाक्य नं. (५४) को काठमाडौं क्षेत्रका अभिलेखमा '-न' अकरणमा '-न्' बहुवचन जनाउने थप प्रत्यय थपिएर पनि अर्को संरचना बनेको छ। यसर्थ अभिलेखीय नेपालीमा प्रातिपदिकका पछ्याडि लाग्ने '-न' लाई मध्यमपुरुष जनाउने '-औ' र बहुवचन '-न्' बनाउने कार्य

मध्यकालीन पूर्वी भाषिकाको विशषता रहेछ। ‘-न’ प्रत्ययले सामान्यार्थमा अकरण क्रिया बनेको देखिन्छ।

ट.६ ‘नाहि’ अकरणको प्रयोग

अभिलेखीय नेपालीका धातुमा ‘-नाहि/-नाइ’ रूप लागेर अकरण क्रिया बनेको देखिन्छ। वि.सं. १६८९ (जगज्जोर्ति मल्ल)को अभिलेखमा ‘-नाहि’ अकरण रूप र वि.सं. १६९३ (बहादुर शाही)को अभिलेखमा ‘-नाइ’ अकरण रूप क्रियाका पछ्याडि लागेर अकरण बनेको देखिन्छ। उक्त रूप लागेर काठमाडौं र मुगु क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका पाइन्छन् :

मध्यकालीन नेपाली- ‘-नाहि/-नाइ’ रूप, जस्तै :

- लिनु+नाहि=लिनुनाहि (जगज्जोर्ति मल्ल : १६८९, काठमाडौं)
- गर्नु+नाइ=गर्नुनाइ (बहादुर शाही : १६९३, मुगु)

माथिका धातु ‘लि’ मा ‘-नाहि’ र धातु ‘गर्’ मा ‘-नाइ’ रूप लागेर अकरण भएका प्रयोग निम्नअनुसारका देखिन्छन् :

(५८) ‘लिनुनाहि’ क्रिया : मथ रह्यासम्म लिनु नाहि ।

[मठ रहेसम्म नलिनु ।] (वि.सं. १६८९, जगज्जोर्ति,
खनाल:२०३०, पृ.२१-२२)

(५९) ‘गर्नुनाइ’ क्रिया : डाला धापो थ शघा गर्नुनाइ ।

[डालो थाप्ने र सँघार छेक्ने नगर्नु ।]

(वि.सं. १६९३, बहादुर शाही; अधिकारी२०३६-३७,
पृ.१८९-९०)

वाक्य नं. (५८) मा प्रयोग भएकोको काठमाडौं क्षेत्रको ‘-नाहि’ अकरण रूपमा रहेको ‘ह’ महाप्राण ध्वनि लोप भएर मुगु क्षेत्रमा ‘-नाइ’ भएको रहेछ। तसर्थ काठमाडौं उपत्यकामा नेवारी भाषाको ध्वनि प्रभाव यहाँ पनि देखिएको छ। ‘-नाहि/-नाइ’ रूप आधुनिक नेपालीमा यदाकदा प्रयोग गर्ने गरिन्छ।

ट.७ ‘-नास्ति’ अकरणको प्रयोग

अभिलेखीय नेपालीका धातुमा ‘-नास्ति’ रूप लागेर अकरण क्रिया बनेको देखिन्छ। वि.सं. १७६० (पृथ्वीपति शाह)को अभिलेखमा ‘-नास्ति’ अकरण रूप क्रियाका पछाडि लागेर बनेको देखिन्छ। उक्त रूप लागेर प्युठान क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएको पाइन्छ :

मध्यकालीन नेपाली-‘-नास्ति’ रूप, जस्तै :

- गरि+नास्ति=गरि नास्ति (पृथ्वीपति शाह : १७६०, प्युठान)

माथिका धातु ‘गर्’ मा ‘-नास्ति’ रूप लागेर अकरण भएको प्रयोग निम्नअनुसारका देखिन्छ :

(६०) ‘गरि नास्ति’ : अपुतालि चाक चकुवाहि डंडकुंड मोरे अपुतालि गरि नास्ति ।

[अपुताली, नोकरनोकर्नी दण्डजरिवाना र मृत्यु अपुताली समेत गरी छैन ।] (वि.सं. १७६० (पृथ्वीपति शाह) अधिकारी : २०४३, पृ.१५५)

वि.सं.१६८९(जगतज्योति मल्ल)को अभिलेखमा ‘नाहि’ अकरण जनाउने रूप प्रयोग भएको छ। ‘नास्ति’ संस्कृतको प्रभावको आधारमा प्रयोग भएको देखिन्छ। यसलाई आधुनिक नेपालीमा यदाकदा बोलचालमा पनि प्रयोग गरेको भेटिन्छ।

प्रेरणार्थक प्रक्रिया

९.१ परिचय

वाक्यमा प्रेरणाको अर्थ बुझाउन क्रियाको संरचनामा परिवर्तन गरेर व्युत्पन्न भएको संरचनालाई प्रेरणार्थक प्रक्रिया बुझाउँछ। निम्नअनुसारका प्रत्ययले प्रेरणार्थक प्रक्रिया जनाउँछ :

प्रेरणार्थक प्रक्रियाहरू

- 'स्वर विवृतीकरण'
- '-आव' प्रत्यय
- '-आउ' प्रत्यय
- 'ए'कारमा '-आउ' प्रत्यय
- 'अनुभूतिवाचक'

९.२ स्वर विवृतीकरण

अभिलेखीय नेपालीमा प्रेरणार्थक जनाउन स्वर विवृतीकरण भएर बनेको देखिन्छ। वि.सं. १३८५ (पुण्य मल्ल)देखि वि.सं. १८३१ (पृथ्वीनारायण शाह)को अभिलेखसम्म स्वर विवृतीकरणले प्रेरणार्थक जनाएको छ। स्वर विवृतीकरण भएर जुम्ला, बझाङ, डोटी, गोरखा र काठमाडौँ क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका पाइन्छन् :

प्राचीन नेपाली- 'अ >आ' / 'उ >ओ' / 'इ >ए' स्वर विवृत्तिकरण प्रत्यय, जस्तै :

- लग्+अ >आ=लाग् (पुण्य मल्ल : वि.सं. १३८५, जुम्ला)
- कट्+अ >आ=काट् (पृथ्वी मल्ल : वि.सं. १४१३, जुम्ला)

मध्यकालीन नेपाली- 'अ >आ' / 'उ >ओ' / 'इ >ए' स्वर विवृत्तिकरण प्रत्यय, जस्तै :

- रह+अ >आ=राख् (शक्ति ब्रह्म : वि.सं. १४९७, बझाङ)
- तर+अ >आ=तार् (शक्ति ब्रह्म : वि.सं. १४९७, बझाङ)

- धङ्+अ >आ=धाङ् (शक्ति ब्रह्म : वि.सं. १४९७, बभाङ्)
- मर्+अ >आ=मार् (शक्ति ब्रह्म : वि.सं. १४९७, बभाङ्)
- छुट्+उ >ओ=छोङ् (कुवेर माला : वि.सं. १५३४, डोटी)
- जुट्+उ >ओ=जोङ् (सुर्ति शाही : वि.सं. १६३८, जुम्ला)
- बिक्+इ >ए=बेच् (सिलेम साइ : वि.सं. १६५६, जुम्ला)
- टुट्+उ >ओ=तोङ् (पहाडी शाइ : वि.सं. १७०६, डोटी)
- डग्+अ >आ=डाङ् (भूपति सिंह : वि.सं. १७५८, बभाङ्)
- टर्+अ >आ=टार् (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं. १७९६, गोरखा)
- गङ्+अ >आ=गाङ् (सूर्यभान शाह : वि.सं. १८०२-८, जुम्ला)
- फुट्+उ >ओ=फोर् (पृथ्वी +जयप्रकाश : वि.सं. १८१४, गोरखा+काठमाडौं)
- बल्+अ >आ=बाल् (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं. १८३१, काठमाडौं)
- जँच्+अ >आ=जाँच् (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं. १८३१, काठमाडौं)

माथिका धातु 'लग्', 'कट्', 'रह', 'धङ्', 'मर्', 'तर्', 'छुट्', 'जुट्', 'बिक्', 'डग्', 'टुट्', 'टर्', 'गङ्', 'फुट्', 'बल्' र 'जँच्' लाई 'अ >आ'/'उ >ओ'/'इ >ए' विवृतीकरण गराएर प्रेरणार्थक भएका प्रयोग निम्नअनुसारका देखिन्छन् :

- (१) 'लग् > लाग्(अ>आ)' धातु : पुणमल्लको अदिस पूर्वतिर लाग्यो ।
[पुण्य मल्लको आदेशले पूर्वतिर लाग्यो ।] (वि.सं. १३८५, पुण्य मल्ल, खनाल : २०३०, पृ.९-१०)
- (२) 'कट् > काट् (अ>आ)' धातु : छिद्याँका गाँवक चरि काटन कोहि नपाव ।
[छिद्याँको गाउँको चरन कसैले नपावोस् ।] (वि.सं. १४१३, पृथ्वी मल्ल, योगी : २०१३, पृ.४९-५२)
- (३) 'रह् > राख्(अ>आ)' धातु : राजाले धर्म राख्नु धाडिनु मारिनु कैले छैन ।
[राजाले धर्म राख्नु, भाडिनु मारिनु कहिल्यै पर्दैन ।] (वि.सं.१४९७, शक्ति ब्रह्म, "यात्री":२०३४, पृ.२४७)

- (४) 'धड् > धाड्(अ>आ)' धातु : राजाले धर्म राख्नु धाडिनु मारिनु कैले छैन ।
[राजाले धर्म राख्नु, धाडिनु मारिनु कहिल्यै पर्दैन ।] (वि.सं.१४९७, शक्ति ब्रह्म; "यात्री":२०३४, पृ.२४७)
- (५) 'मर् > मार(अ>आ)' धातु : राजाले धर्म राख्नु धाडिनु मारिनु कैले छैन ।
[राजाले धर्म राख्नु, धाडिनु मारिनु कहिल्यै पर्दैन ।] (वि.सं.१४९७, शक्ति ब्रह्म; "यात्री":२०३४, पृ.२४७)
- (६) 'तर् > तार(अ>आ)' धातु : सिमा(चौकिदार)ले दरेखदेख) गर्नु देष नगरन्त धार्नु(धार्नी) सुन तार्नु ।
[चौकिदारले रेखदेख गर्नु रेखदेख नगरे धार्नी सुन तार्नु ।] (वि.सं. १४९७, शक्ति ब्रह्म; "यात्री":२०३४, पृ.२४७)
- (७) 'छुट् > छोड् (अ>आ)' धातु : घर कुडि वण छोडि गाड घट्ट लेक ।
[घर कुरी वन छोडी बाडि आउने लेक ।] (वि.सं. १५३४, कुवेर माला; अधिकारी : ई .१९८६, पृ.२११)
- (८) 'जुट् > जोड्(उ>ओ)' धातु : बाह्यभाग हाम्रा..... बाह्यौचौधौको भाग दि धर्म जोड्याको छ
[बाह्यभाग हाम्रोबाह्यौचौधौको भागदिई धर्म जोडेको छ ।] (वि.सं. १६३८, सुर्ति शाही,योगी:२०१३, पृ.१२४)
- (९) 'बिक् > बेच् (इ>ए)' धातु : दुनावाभ वछेरा वेची घानु मया भैछ ।
[बाज, चराचुरूङ्गी वेची खान आदेश भएको छ ।] (वि.सं. १६५६, सिलेम शाइ; योगी:२०१३, पृ.१२८)

- (१०) 'टुट्>तोड् (उ>ओ)' धातु : छत्तीसै परग्यौलीको नेग तोडी..१
लाइ अर्पन गरी सबै करमाफ पायो ।
[छत्तीसै प्रकारको माग छाडी....लाई
अर्पण गरी सबै करमाफ पायो ।]
(वि.सं. १७०६, पहाडि शाही; "यात्री" :
२०३४, पृ. २५६)
- (११) 'डग्>डाग् (इ>ए)' धातु : नाना दोष नडागु ।
[अनेक दोस नदागु ।] (वि.सं. १७५८,
भूपति सिंह; थापा : २०३४, पृ. ७)
- (१२) 'टर्>टार् (अ>आ)' धातु : कसैको कुधो भ्नाक्रो पर्दा १२
हजारले टार्नु ।
[कसैको खनखाँचो पर्दा बाह्रहजारले
टार्नु ।] (वि.सं. १७९६, पृथ्वीनारायण
शाह; बराल : २०४३, पृ. ३१)
- (१३) 'गड्>गाड् (अ>आ)' धातु : ४० जंना दुंग्गाको षांन् गाड्न्या
डेड हजार वेठेरि ।
[चालिसजना दुङ्गाको खाम
गाड्नेलाई डेढहजार ज्याला ।]
(वि.सं. १८०२-८, सूर्यभान; योगी :
२०१३, पृ. १४९)
- (१४) 'फुट्>फोर् (उ>ओ)' धातु : उकीलका मतले भारि फोर्नु ।
[वकिलका विचारले भारी फोर्नु ।]
(वि.सं. १८१४, पृथ्वी जयप्रकाश; बराल :
२०३०, पृ. ४५)
- (१५) 'बल्>बाल् (अ>आ)' धातु : भेटिकन रूपैया एक् वाति बाल्न्या
सराजाम एतावाट पठाइदियाको
छ्.।
[भेटिलाई रूपैयाँ एक, बत्ति बाल्ने
सरजाम यतावाट पठाइ दिएको छ्.।]
(वि.सं. १८३१, पृथ्वीनारायण; वज्राचार्य
श्रेष्ठ: ०३२, पृ. ७)

(१६) 'जँच्>जाँच् (अ>आ)' धातु : सात पगरिले स्वह्रहुदा हाल्दा आफुसित मर्न्यामान्या जाँची १६हुदा हाल्नु ।

[सात श्रीपेचधारी सोह्रहुँदा आफूसित मर्नेमार्ने जाँची सोह्रहुँदा हाल्नु ।]

(वि.सं. १८३१, पृथ्वीनारायण,
पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)

स्वर विवृतीकरणका आधारमा अभिलेखीय नेपालीमा प्रेरणार्थक वनाउन धातु 'लग्', 'कट्', 'रह', 'धड्', 'मर्', 'तर्', 'टर्', 'डग्', 'गड्', 'बल्' र 'जँच्' मा धातुको पहिलो स्वरध्वनि 'अ' बाट 'आ' मा बदलिएर विवृतीकरण भई प्रेरणार्थक क्रिया बनेको पाइन्छ भने 'जुट्' 'टुट्', 'छुट्', 'फुट्' मा धातुको पहिलो स्वरध्वनि 'उ' बाट 'ओ' मा बदलिएर विवृतीकरण भई प्रेरणार्थक क्रिया बनेको देखिन्छ। त्यसै गरी 'बिक्' मा धातुको पहिलो स्वरध्वनि 'इ' बाट 'ए' मा बदलिएर प्रेरणार्थक क्रिया बनेको देखिन्छ। यसरी स्वर विवृतीकरण हुँदा धातुको अन्त्यमा आउने व्यञ्जनहरू 'ट' लाई 'ड' वा 'र' मा बदलेको समेत देखिएको छ।

माथिउल्लिखित वाक्य नं. (१) देखि (१६) सम्मका वाक्यमा प्रयोग भएका धातुहरू 'लग्', 'कट्', 'रह', 'धड्', 'मर्', 'तर्', 'छुट्', 'जुट्' 'बिक्', 'डग्', 'टुट्', 'टर्', 'गड्', 'फुट्' 'बल्' र 'जँच्' अकर्मक हुन्। यी धातुहरूले अकर्मकका रूपमा नभई सकर्मक रूपमा अभिलेखीय नेपालीमा विवृतीकरण 'अ >आ'/'उ >ओ'/'इ >ए' द्वारा प्रेरणार्थक जनाएको छ। तीनै धातुहरू अभिलेखमा अकर्मकभन्दा पहिल्यै प्रेरणार्थक भएर सकर्मक धातुका रूपमा प्रयोग भएका छन् भने पछिल्ला अभिलेखहरूमा उक्त धातुहरू नै प्रतिप्रेरणार्थक भएका देखिन्छन्। साथै अभिलेखमा रहेका उक्त धातुहरूको प्रथम पटकको प्रतिप्रेरणार्थक प्रयोगको तुलनात्मक स्थिति निम्नअनुसारका देखिन्छन् :

सकर्मक धातुहरू (पहिलो प्रयोग)

'लाग्' (वि.सं. १३८५, पुण्य मल्ल)

'कट्' (वि.सं. १४१३, पृथ्वी मल्ल)

प्रतिप्रेरणार्थक

'आ >अ'

'आ >अ'

अकर्मक धातुहरू (पहिलो प्रयोग)

'लग्' (वि.सं. १६२४, मान शाही)

'कट्' (वि.सं. १८३१, पृथ्वीनारायण शाह)

‘राख्’ (वि.सं. १४९७, शक्ति ब्रह्म)‘	‘आ >अ’	‘रह’ (वि.सं. १७२३, वीरभद्र शाही)
‘धाड्’ (वि.सं. १४९७, शक्ति ब्रह्म)‘	‘आ >अ’	‘धड्’ (वि.सं. १६९८, लक्ष्मीनरसिंह मल्ल)
‘मार’ (वि.सं. १४९७, शक्ति ब्रह्म)‘	‘आ >अ’	‘मर्’ (वि.सं. १४९७, शक्ति ब्रह्म)‘
‘तार्’ (वि.सं. १४९७, शक्ति ब्रह्म)‘	‘आ >अ’	‘तर्’ (वि.सं. १८३१, पृथ्वीनारायण शाह)
‘छोड्’ (वि.सं. १५३४, कुव्नेर माला)	‘ओ >उ’	‘छुट्’ (वि.सं. १८३१, पृथ्वीनारायण शाह)
‘जोड्’ (वि.सं. १६३८, सुर्ति शाही)	‘ओ >उ’	‘जुर्’ (वि.सं. १८२५, पृथ्वीनारायण शाह)
‘वेच्’ (वि.सं. १६५६, सिलेम शाह)	‘ए >इ’	‘विक्’ -
‘डाग्’ (वि.सं. १७०६, पहाडि शाही)	‘आ >अ’	‘डग्’ (वि.सं. १८३१, पृथ्वीनारायण शाह)
‘तोड्’ (वि.सं. १७५८, भूपति सिंह)	‘ओ >उ’	‘टुट्’ -
‘टार्’ (वि.सं. १७९६, पृथ्वीनारायण शाह)	‘आ >अ’	‘टर्’ -
‘गाड्’ (वि.सं. १८०२-८, सूर्यमान शाह)	‘आ >अ’	‘गड्’ (वि.सं. १८०२-८, सूर्यमान शाह)
‘फोड्’ (वि.सं. १८१४, पृथ्वी जयप्रकाश)	‘ओ >उ’	‘फुट्’ (वि.सं. १६८३, सुर्ति शाही)
‘बाल्’ (वि.सं. १८३१, पृथ्वीनारायण शाह)	‘आ >अ’	‘बल्’ -
‘जाँच्’ (वि.सं. १८३१, पृथ्वीनारायण शाह)	‘आ >अ’	‘जाँच्’ (वि.सं. १७२०, जगत्प्रकाश मल्ल)

त्यसैले अभिलेखीय नेपालीमा अकर्मक क्रिया धातुहरूमा लागेको ‘अ/उ/इ’ स्वर संवृतीकरणको इतिहासभन्दा सकर्मक क्रिया धातुहरूमा लागेको ‘आ/ओ/ए’ स्वर विवृतीकरणको प्रयोगको इतिहास पहिले रहेछ।

५.३ प्रेरणार्थक ‘-आव’ प्रत्यय

अभिलेखीय नेपालीमा प्रेरणार्थक जनाउँन ‘-आव’ प्रत्यय लागेर बनेको देखिन्छ। वि.सं. १४१३ (पृथ्वी मल्ल) देखि वि.सं. १८३१ (पर्वते मल्लराजा)को अभिलेखसम्म उक्त प्रत्ययले प्रेरणार्थक जनाएको छ। ‘-आव’ प्रत्यय लागेर जुम्ला, डोटी, बझाङ, तनहूँ र पर्वत क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका पाइन्छन् :

प्राचीन नेपाली- ‘-आव’ प्रत्यय, जस्तै :

- घाल्+आव=घलाव (पृथ्वी मल्ल : वि.सं. १४१३, जुम्ला)
- खोस्+आव=खोसाव (पृथ्वी मल्ल : वि.सं. १४१३, जुम्ला)
- अड्+आव=अडाव (निरय पाल : वि.सं. १४१९, डोटी)

मध्यकालीन नेपाली-‘-आव’ प्रत्यय, जस्तै :

- बजाव+आव=बजाव (शक्ति ब्रह्म : वि.सं. १४९७, बभाङ)
- खस्+आव=खसाव (बत्सराज : वि.सं. १५०७, जुम्ला)
- हाल्+आव=हलाव (जितारी सिंह : वि.सं. १७३१, बभाङ)
- उठ्+आव=उठाव (त्रिविक्रम सेन : वि.सं. १८११, तनहुँ)
- बन्+आव=बनाव (पर्वते मल्ल राजा : वि.सं. १८३१, पर्वत)

माथिका धातु ‘घाल्’, ‘खोस्’, ‘अड्’, ‘बज्’, ‘खस्’ ‘हाल्’, ‘उठ्’ र ‘बन्’ मा ‘-आव’ प्रत्यय लागेर प्रेरणार्थक भएका प्रयोग निम्नअनुसारका देखिन्छन् :

(१७) ‘घाल्’ धातु : जो यो कनकपत्र भितरकि भाषा घाल घलाव षोस षोसाव ।

[जस्ले यो कनकपत्रको आदेश हाल्छ, हलाउँछ, खोस्छ, खोसाउँछ ।] (वि.सं. १४१३, पृथ्वी मल्ल, योगी : २०१३, पृ.४९-५२)

(१८) ‘खोस्’ धातु : जो यो कनकपत्र भितरकि भाषा घाल घलाव षोस षोसाव ।

[जस्ले यो कनकपत्रको आदेश हाल्छ, हलाउँछ, खोस्छ, खोसाउँछ ।] (वि.सं. १४१३, पृथ्वी मल्ल, योगी : २०१३, पृ.४९-५२)

(१९) ‘अड्’ धातु : देवलय पुष्प (ज) नायो दत्त जो अडाव् सो लिंग की पूष्पा टाल ।

[देवालयको पूजाका निमित्त जस्ले अडाउँछ, त्यस्ले लिङ्गको पूजा गर्नु ।] (वि.सं. १४१९, निरय पाल, पन्त : २०३२, पृ.८७)

(२०) ‘बज्’ धातु : जो षज वजाव सो पंच महापातक पाइय ।

[जस्ले खजवजाउँछ, त्यस्ले पञ्च महापातक पावोस् ।] (वि.सं. १४९७, शक्ति ब्रह्म, अधिकारी:२०४३, पृ.८४)

(२१) ‘खस्’ धातु : छत्तिस करको अकर लाव षसाव सो पाप पाइय ।

[छत्तिसकरको अकर जस्ले खोस्छ, खोसाउँछ, त्यस्ले पाप पावोस् ।] (वि.सं., १५०७, बत्सराज, योगी : २०१३, पृ.११६)

(२२) 'हाल्' धातु : जोकोई यो रेषु हाल हलाव गाइको मासु कउवाको षुट्टो षा ।

[जो कोहीले सीमा हाल्छ हलाउँछ, त्यस्ले गाईको मासु, कौवाको खुट्टो खावोस् ।] (वि.सं. १७३१, जितारी सिंह, सुवेदी : २०५५, पृ.११०)

(२३) 'उठ्' धातु : तिनै नेपालको एक चित्त गरी कार्य उठाव ।

[तिनै नेपालको एकचित्त गरी काम उठाउ ।]

(वि.सं. १८११, त्रिविक्रम, बज्राचार्य : ई १९८२-८३, पृ.११४)

(२४) 'बन्' धातु : घायका कुराकन वाइसीले आफुलाई चलाई लै गयाथ्या । जसो वन्द छ, वनाव ।

[लडाईको कुरालाई बाईसीले आफुलाई चलाई नै गएथ्यो, जस्तो बन्छ, बनाउ ।] (वि.सं.१८३१, पर्वते मल्लराजा, योगी:२०२२, पृ.६५४)

अभिलेखीय नेपालीको वाक्य नं. (१७) देखि (२४) सम्म रहेका प्राचीन तथा मध्यकालीन नेपालीका वाक्यहरूमा '-आव' प्रत्ययले प्रेरणार्थक क्रिया जनाएको देखिन्छ ।

५.४ प्रेरणार्थक '-आउ' प्रत्यय

अभिलेखीय नेपालीमा प्रेरणार्थक जनाउन '-आउ' प्रत्यय लागेर बनेको देखिन्छ । वि.सं. १४८५ (चन्द्र वर्मा इन्द्र वर्मा) देखि वि.सं. १८३१ (पृथ्वीनारायण शाह)को अभिलेखसम्म उक्त प्रत्ययले प्रेरणार्थक जनाएको छ । '-आव' प्रत्यय लागेर अछाम, डोटी, जुम्ला, मुगु, गोरखा र काठमाडौं क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका पाइन्छन् :

मध्यकालीन नेपाली- '-आउ' प्रत्यय, जस्तै :

- **हर्+आउ=हराउ** (ला) (चन्द्रवर्मा इन्द्र वर्मा : वि.सं. १४८५, अछाम)
- **चढ्+आउ=चढाउ** (नु) (कल्याण मल्ल : वि.सं. १५०३, डोटी)
- **सुभ्+आउ=सुभाउ** (नु) (भान शाही : वि.सं. १५९७, जुम्ला)
- **लग्+आउ=लाउ** (नु) (मान शाही : वि.सं. १६२४, जुम्ला)
- **खोस्+आउ=खोसाउ** (बहादुर शाही : वि.सं. १६९३, मुगु)
- **चल्+आउ=चलाउ** (दा) (अर्जुन मल्ल : वि.सं. ११७६६, जुम्ला)

- पहिर्+आउ=पहिराउ (नु) (सुरथ शाह : वि.सं. १७७७, अछाम)
- बुभ्+आउ=बुभाउ (नु) (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं. १७९६, गोरखा)
- गड्+आउ=गडाउ (न्य) (सूर्यभान शाह: वि.सं. १८०२-८, जुम्ला)
- बन्+आउ=बनाउ (न्यै) (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं. १८०३, गोरखा)
- बद्+आउ=बढाउ (ँछ) (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं. १८२०, गोरखा)
- बोल्+आउ=बोलाउ (ँछ) (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं. १८२०, गोरखा)
- पुम्+आउ=पुयाउ (ँला) (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं. १८२२, गोरखा)
- माग्+आउ=मगाउ (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं. १८२४, गोरखा)
- गर्+आउ=गराउ (नु) (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं. १८२५, गोरखा)
- हेर्+आउ=हेराउ (ँदा) (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं. १८२५, गोरखा)
- जम्+आउ=जमाउ (ँनु) (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं. १८३०, काठमाडौं)
- सुन्+आउ=सुनाउ (ँला) (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं. १८३१, काठमाडौं)
- नछुट्+आउ=नछुटाउ (ँला) (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं. १८३१, काठमाडौं)
- मर्+आउ=मराउ (न्या) (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं. १८३१, काठमाडौं)
- साध्+आउ=सधाउ (नु) (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं. १८३१, काठमाडौं)
- ठहर्+आउ=ठहराउ (न) (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं. १८३१, काठमाडौं)
- काम्+आउ=कमाउ (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं. १८३१, काठमाडौं)

माथिका धातु 'हर्', 'चद्', 'सुभ्', 'लग्', 'खोस्', 'चल्', 'पहिर्', 'बुभ्', 'गड्', 'बन्', 'बद्', 'बोल्', 'पुग्', 'माग्', 'गर्', 'हेर्', 'जम्', 'सुन्', 'छुट्', 'मर्', 'साध्', 'ठहर्' र 'काम्' मा '-आउ' प्रत्यय लागेर प्रेरणार्थक भएका प्रयोग निम्नअनुसार देखिन्छन् :

- (२५) 'हर्' धातु : यो भूमि जो हर्ला वा हराउला तासकि मा (आमा) सुंग्रि बाप गादह ।
[यो भूमि जस्ले हर्ला हराउला त्यसकी आमा सुगुर्नी वावु गधाहा ।] (वि.सं. १४८५, इन्द्रवर्मा चन्द्रवर्मा, अधिकारी:२०४३, पृ.१०५)
- (२६) 'चद्' धातु : ठाकुरालै पठलो ते सरावरस चढाउनु ।
[राजाले पाठो तेस्रो वर्ष चढाउनु ।] (वि.सं. १५१३, कल्याण मल्ल, (भट्टराई : २०३७, पृ.९७)

- (२७) 'सुभ्र' धातु : जेठराको पनि औलिया दुदले सुजाउनु छ ।
[जेठमासमा पनि औलिया दुध ल्याउनु विचार गर्नु ।] (वि.सं. १५९७, भान शाही; अधिकारी: २०४३, पृ. ३४)
- (२८) 'लग्' धातु : कटक कु (ड) लाउनु ।
[सैनिक सेवामा लगाउनु ।] (वि.सं. १६२४, मान शाही; अधिकारी: २०३६-३७, पृ. १८७)
- (२९) 'खोस्' धातु : छत्तिशि वत्तिशि मोडअपुतालि काटोजगटो लवो जो पोशाउ वाड् पाउनुआथिन ।
[छत्तिसी, वत्तिसी, मोड, अपुताली, काटो, जगटो जो खोसाउँछ, बाँडेर लिनु ।] (वि.सं. १६९३, बहादुर शाही; अधिकारी २०३६-३७, पृ. १८९-९०)
- (३०) 'चल्' धातु : गद्दिमा हुकुम् चलाउदामा निजदारा माजषंडमध्ये भामिगाउ ।
[गद्दिमा हुकुम् चलाउँदामा निजद्वारा माजखण्डमध्ये भामिगाउँ ।] (वि.सं., १७६६, अर्जुन मल्ल; योगी : २०१३, पृ. १४२)
- (३१) 'पहिर' धातु : जुगाडि पण्डित नशि गो जुगाडि भाग्योदेषि कुड्याल सुद्ध सांचो जानि पैराउनु भयो ।
[जुगाडी पण्डित नासी भाग्य लेखी कुड्याललाई शुद्धसाँचो मानी पैराउनु भयो ।] (वि.सं. १७७७, सुरथ शाह; अधिकारी : २०४३, पृ. ४७)
- (३२) 'बुभ्र' धातु : २ वर्षभित्र काठपात कास्की बुभाउनु ।
[दुई वर्षभित्र काठपात कास्की बुभाउनु ।] (वि.सं. १७९६, पृथ्वीनारायण, वराल : २०४३, पृ. ३१)
- (३३) 'गड्' धातु : कुल्या भंडारि राम् महरि हुंगा गडाउनु कंमठैलाइ गात जाग्योः।
[कुल्या भण्डारी राम्ररी हुङ्गा गडाउने कर्मिलाई निगाह भयो ।] (वि.सं. १८०२-८, सूर्यभान; योगी : २०१३, पृ. १४९)

- (३४) 'बन्' धातु : कामले लामु छोटो पन्या पनि लंजुं घटाइ भाइको काज बनाउनुँ आकाँछ्छ।
[कामले लामोछोटो परे पनि लम्जुड घटाइ भाइको काम बनाउने आकाङ्क्षा छ।] (वि.सं. १८०३, पृथ्वीनारायण; योगी : २०२२, पृ.१४)
- (३५) 'बद्' धातु : जस्ले बढाउँछ जस्को नुन षाईन्छ, तस्का निमित्त भरिसक्य गरिन्छ।
[जस्ले बढाउँछ, जस्को नून खाइन्छ, त्यसका निमित्त भरिसक्य गरिन्छ।] (वि.सं. १८२०, पृथ्वीनारायण; योगी : २०२२, पृ.७०९)
- (३६) 'बोल्' धातु : थोरा काम महाँ ढाँट्या त मानिस व्यथितिको बोलाउँछ।
[थोरै काम गर्दा ढाँटेमा मानिस बेथितिको बोलाउँछ।] (वि.सं. १८२०, पृथ्वीनारायण; योगी : २०२२, पृ.७०९)
- (३७) 'पुग्' धातु : काज पुन्याउला।
[काम दिउँला।] (वि.सं. १८२२, त्रिविक्रम सेन; अधिकारी:२०५५, पृ.९८)
- (३८) 'माग्' धातु : अरू माथि भोटवाट पनि सोना चाँडो मगाउ।
[अरू माथि भोटवाट पनि सुन चाँडो मगाउ।] (वि.सं. १८२४, पृथ्वीनारायण; पोखरेल : २०४३, पृ.१४५)
- (३९) 'गर्' धातु : सहर गुल्जार गराउनु।
[सहर गुल्जार गराउनु।] (वि.सं. १८२५, पृथ्वीनारायण; वज्राचार्य र श्रेष्ठ:२०३२, पृ.७२)
- (४०) 'हेर्' धातु : तस निमित्त आहा वाडा जोसिलाई हेराउँदा तुम्रो नाउँमा जुन्यो।
[त्यस निमित्त यहाँ बाँडा जोसीलाई हेराउँदा तिम्रो नाउँमा जुन्यो।] (वि.सं. १८२५, पृथ्वीनारायण; वज्राचार्य र श्रेष्ठ:२०३२, पृ.७३)
- (४१) 'जम्' धातु : सहर अवाद गरि जमाउनु।
[सहर आवाद गरी जमाउनु।] (वि.सं. १८३०, पृथ्वीनारायण; योगी : २०२२, पृ.५)

- (४२) 'सुन्' धातु : तिमिहरू सबैछेउ सुनाइ गयाको भया तम्रा सन्तानलाई सुनाउला ।
[तिमीहरू सबैछेउ सुनाइ गएको भए तिम्रा सन्तानलाई सुनाउँला ।] (वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण, पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)
- (४३) 'छुट्' धातु : कालु कवर्दारका सन्तानलाई नछुटाउनु ।
[कालु कपर्दारका सन्तानलाई नछुटाउनु ।]
(वि.सं. १८३१, पृथ्वीनारायण, पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)
- (४४) 'मर्' धातु : तेस्लाई मराउन्त्या हो ।
[त्यस्लाई मराउने हो ।] (वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण, श्रेष्ठ : २०४२, पृ.१२४)
- (४५) 'साध्' धातु : आफ्ना देसका कपरा बन्न जान्थालाई नमना देषाई सधाउनु ।
[आफ्ना देशका कपडा बन्न जान्नेलाई नमूना देखाई सुधाउनु ।] (वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण, पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)
- (४६) 'ठहर' धातु : त्यसलाई बैठाई आउन को सकौला भनि सल्लाहगर्दा कसैले पनि ठहराउन सकेन ।
[त्यसलाई बैठाई आउन को सकौला भनी सल्लाहगर्दा कसैले ठहराउन सकेन ।]
(वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण, पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)
- (४७) 'काम्' धातु : क्या चुनी सिपाई भया क्या भैभारादार भया इनलाई दवलथ् कमाउनु नदिनु ।
[के छानेको सिपाइ, के भाइ भारदार यिनलाई दौलथ कमाउनु नदिनु ।] (वि.सं. १८३१, पृथ्वीनारायण, पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)

अभिलेखीय नेपालीको वाक्य नं. (२५) देखि (४७) सम्म रहेका मध्यकालीन नेपालीका वाक्यहरूमा '—आउ' प्रत्ययले प्रेरणार्थक क्रिया जनाएको देखिन्छ ।

५.५ “ए”कार परिवर्तनमा “-आउ” प्रत्यय

अभिलेखीय नेपालीमा प्रेरणार्थक जनाउन धातुमा ‘ए’ > ‘इ’ कार भई ‘-आउ’ प्रत्यय लागेर बनेको देखिन्छ। वि.सं.१५८६(भान शाही) र वि.सं.१६४८(अर्जन्यापुडाको पुर्सो कथुरो)को अभिलेखमा उक्त प्रत्ययले प्रेरणार्थक जनाएको छ। ‘ए’ कार भएका क्रियामा ‘-आउ’ प्रत्यय लागेर जुम्ला क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका पाइन्छन् :

मध्यकालीन नेपाली-‘धातुमा ‘ए’ > ‘इ’ कार परिवर्तन’, जस्तै :

- दे+आउ=दियाउ (छौं) (भान शाही : वि.सं. १५८६, जुम्ला)
- ले+आउ=ल्याउ (नु) (अर्जन्यापुडाको : वि.सं. १६४८, जुम्ला)

माथिका धातु ‘दे’ र ‘ले’ को ‘ए’ कार ‘इ’ कारमा परिवर्तन भई ‘-आउ’ प्रत्यय लागेर प्रेरणार्थक भएका प्रयोग निम्नअनुसारका देखिन्छन् :

(४८) ‘दे’ धातु : मोतिपुरका २ आला वक्शि दियां (उ)छौं।

[मोतिपुरको दुईवटा खेत बक्सी दियाउँछौं।]

(वि.सं. १५८६, भान शाही; योगी : २०१३, पृ.१२२)

(४९) ‘ले’ धातु : वदिलो: भेडि ल्याउनु:।

[गतिलो भेडी ल्याउनु।] (वि.सं. १६४८, अर्जन्यापुडा,

योगी:२०१३, पृ.१२६)

‘-आउ’ प्रत्ययमा ‘दे’ र ‘ले’ धातुको अन्त्यको ‘ए’कार ‘इ’कारमा परिवर्तन भई प्रेरणार्थक क्रिया बनेको वाक्य नं.(४८) र (४९) ले देखाउँछ।

५.६ अनुभूतिवाचक धातुमा प्रेरणार्थक

अभिलेखीय नेपालीमा प्रेरणार्थक जनाउन अनुभूतिवाचक धातुमा ‘-आउ’ प्रत्यय लागेर बनेको देखिन्छ। वि.सं.१७७८(नारायण सिंह) देखि वि.सं.१८२०(पृथ्वीनारायण शाह)को अभिलेखसम्म उक्त प्रत्ययले प्रेरणार्थक जनाएको छ। अनुभूतिवाचक धातुमा ‘-आउ’ प्रत्यय लागेर बभाङ र गोरखा क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका पाइन्छन् :

मध्यकालीन नेपाली-‘अनुभूतिवाचक धातुमा -आउ’ प्रत्यय, जस्तै :

- चित्+आउ=चिताउ (नु) (नारायण सिंह : वि.सं. १७७८, बभाङ)
- डर्+आउ=डराउ (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं. १८२०, गोरखा)

माथिका अनुभूतिवाचक धातु ‘चित्’ र ‘डर्’ मा ‘-आउ’ प्रत्यय लागेर प्रेरणार्थक भएकाका प्रयोग निम्नअनुसारका देखिन्छ :

(५०) ‘चित्’ धातु : सेलुधार भितरु षेत नारायण सिंह रजवार सर्ततिले मया चिताउनु ।

[सेलुधार भित्रको खेत नारायण सिंह भारदारका सन्तानले निगाह चिताउनु ।] (वि.सं. १७७८, नारायण सिंह, सुवेदी : २०५५, पृ.११२)

(५१) ‘डर्’ धातु : नासनन् भनिकन जनि डराउ ।

[नास्छन् भन्ने जानेर डराउ ।] (वि.सं. १८२०, पृथ्वीनारायण, योगी : २०२२, पृ.७०९)

अनुभूतिवाचक धातु ‘चित्’ र ‘डर्’ मा ‘-आउ’ लागेर प्रेरणार्थक क्रिया बनेको वाक्य नं. (५०) र (५१) ले देखाउँछ । अनुभूतिवाचक शब्दहरूको भावकर्मवाच्य नबन्ने (पोखरेल : २०५६, पृ. ३६) हुनाले नेपाली व्याकरणअनुसार एकैचोटि प्रेरणार्थक बनेको देखिन्छ ।

अध्याय १०

संयुक्तक्रिया

१०.१ परिचय

अभिलेखीय नेपालीमा जुनसुकै किसिमको संयुक्तक्रियामा पनि उनिएको पहिलो धातुमा मात्र अभिधार्थ वा कोशगत अर्थ कायम रहने, दोस्रो, तेस्रो, चौथो आदि अरू जुनसुकै धातुको पनि अभिधार्थ उड्ने र त्यसमा नयाँ व्याकरणिक अर्थको जलप लाग्ने तथा यसमा एउटै धातु दोहोरिए पनि पहिलो र दोस्रो धातुको एउटै अर्थ नहुने प्रक्रियाले संयुक्तक्रिया जनाएको छ। यसरी आफ्नो अभिधार्थ कायम राख्ने, संयुक्तक्रियाका शृङ्खलामा उनिएका सबभन्दा देब्रेतिर पर्ने अर्थात् पहिलो धातुलाई मेरु सबभन्दा दाहिनेतिर पर्नसक्ने धातु (छ, थियो)लाई योजिका र कोशगत अर्थ गुमाइसकेर नयाँ व्याकरणिक अर्थको जलप लागेको अनि मेरु र योजिका बीचका धातुलाई रञ्जक क्रियाका रूपमा रहेको देखिन्छ। अभिलेखीय नेपालीमा “मुख्यक्रिया+सहायकक्रिया (भाव, काल, पक्ष, र आदरसहित)” संरचनाका आधारमा मिलितक्रिया बनेका देखिन्छन् :

१०.२ मेरु, रञ्जक र योजिका

अभिलेखीय नेपालीमा निम्नअनुसारका संरचनाले संयुक्तक्रियामा मेरु, रञ्जक र योजिका जनाउँछ। वि.सं.१४९३(पृथ्वी मल्ल)को अभिलेखदेखि वि.सं.१८३१(पृथ्वीनारायण शाह)को अभिलेखसम्म यस्तो प्रयोग देखिन्छ। अभिलेखीय नेपालीमा प्राय पाइने मेरु, रञ्जक र योजिकाको प्रयोग भेटिने हुनाले यस अध्ययनमा उदाहरणका लागि पहिलो अभिलेख वि.सं.१४९३ र मध्यकालको पछिल्लो अभिलेख वि.सं.१८३१ को मात्र प्रस्तुत गरिएको छ। ती अभिलेखहरू जुम्ला र काठमाडौँ क्षेत्रबाट प्रकाशित भएका देखिन्छन् :

प्राचीन नेपाली—“मेरु+रञ्जक+योजिका” संयुक्तक्रिया, जस्तै :

- छाडि+अक्र्याँ+छुँ= छाडिअक्र्याँ छुँ (पृथ्वी मल्ल : १४९३, जुम्ला)

मध्यकालीन नेपाली—“मेरु+रञ्जक+योजिका” संयुक्तक्रिया, जस्तै :

- मरि+जाने+थियो= मरिजाने थियो (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौँ)

माथिउल्लिखित मेरु 'छाडि' र 'मरि' मा रञ्जक 'अक्र्याँ' र 'जाने' तथा 'छुँ' र 'थियो' योजिका लागेर अभिलेखीय नेपालीमा भएका प्रयोग निम्नअनुसारका देखिन्छन् :

- (१) 'छाडि' मेरू : कठक् कुढ सेवा धारा सबै छाडि अक्र्याँ छुँ ।
[सैनिक सेवा, भ्रारा सबै छाडिअक्रेको छु ।]
(वि.सं.१४१३, पृथ्वी मल्ल; योगी : २०१३,पृ.४९-५२)
- (२) 'मरि' मेरू : बुधीकर्न राईलाई पायापछि कल मरी जान्या थियो पायियन ।
[बुद्धिकर्ण राईलाई पाएपछि भ्रगडा मरिजाने थियो, पाइएन ।] (वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण; श्रेष्ठ : २०४२,पृ.१२४)

मेरु, रञ्जक र योजिका क्रिया संयुक्त लागेर बनेका क्रिया संयुक्तक्रिया भई वाक्य नं. (१) र (२) मा आएको देखिन्छ ।

१०.३ मेरुको कृदन्तरूप र रञ्जकको प्रतिबन्ध

अभिलेखमा निम्नलिखित धातुहरू रञ्जक भएर आएका पाइन्छन् :

तालिका नं.२०

प्रथम मिति र अभिलेख	मेरुको कृदन्तरूप	रञ्जकहरू	कैफियत
वि.सं.१४४६(मलय वर्मा)	'-इ'	दे, हाल्, जा, ल्याउ, रह, आउ, पाउ, पुग्, राख्, छाड्, भेट्	यी सबै धातुमा '-इ' प्रत्यय पहिलो प्रयोग हो
वि.सं.१५५०(गगनिराज)	'-या'	हो~भ	यी सबै धातुमा '-या' प्रत्यय पहिलो प्रयोग हो
वि.सं.१६५५(शिलेम शाही)	'-नु'	जा, लाग्, आउ, पाउ	यी सबै धातुमा '-नु' प्रत्यय पहिलो प्रयोग हो
वि.सं.१८०२(पृथ्वीनारायण)	'-दै'	रह, आउ, गर्	यी सबै धातुमा '-दै' प्रत्यय पहिलो प्रयोग हो

१०.३.१ मेरुको कृदन्तरूपमा 'इ' प्रत्यय

अभिलेखीय नेपालीमा निम्नअनुसारका संरचनाले संयुक्तक्रियाको असमापक मेरुमा 'इ' प्रत्यय लागेर कृदन्त रूप जनाउँछ। वि.सं.१४४६ (मलय वर्मा)को अभिलेखदेखि वि.सं.१८३१(पृथ्वीनारायण शाह)को अभिलेखसम्म यस्तो प्रयोग देखिन्छ। मेरुको कृदन्तरूपमा 'इ' प्रत्ययको प्रयोग जाजरकोट, बझाङ, जुम्ला, डोटी, गोरखा र काठमाडौं क्षेत्रबाट प्रकाशित भएका अभिलेखहरूमा पाइन्छन्:

प्राचीन नेपाली— “मेरू+इ(कृदन्त रूप)+रञ्जक” संयुक्तक्रिया, जस्तै :

- बसाल्+इ+दे+याको= बसालिदियाको (मलय वर्मा : १४४६, जाजरकोट)

मध्यकालीन नेपाली—“मेरू+इ(कृदन्त रूप)+रञ्जक” संयुक्तक्रिया, जस्तै :

- घाल्+इ+हाल्+अ= घालिहाल (शक्ति ब्रह्म : १४९७, बझाङ)
- मर्+इ+जा+नु= मरिजानु (शक्ति ब्रह्म : १४९७, बझाङ)
- बुभ्+इ+ल्याउ+नु= (अर्जन्या पुडाको : १६४८, जुम्ला)
- कर्+इ+रह+यो= करिरह्यो(कल्याणचन्द्र : १७८८, डोटी)
- हो+इ+आउ+ला= होइआउला (पृथ्वीनारायण शाह : १८०३, गोरखा)
- गर्+इ+पाउ+(ँ)= गरिपाउँ (पृथ्वीनारायण शाह : १८२०, गोरखा)
- आउ+इ+पुग+यो= आइपुग्यो (पृथ्वीनारायण शाह : १८२५, गोरखा)
- गर्+इ+राख्+यो= गरिराख्यो (पृथ्वीनारायण शाह : १८३०, काठमाडौं)
- गर्+इ+छाड्+छन्= गरिछाड्छन् (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)
- मर्+इ+मेट्+न्या= मरिमेट्न्या (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)

माथिउल्लिखित रञ्जकको धातु 'दे', 'हाल्', 'जा', 'ल्याउ', 'रह', 'आउ', 'पाउ', 'पुग', 'राख्', 'छाड्' र 'मेट्' का अगाडि र मेरुका पछाडि असमापक कृदन्त 'इ' प्रत्यय लागेर अभिलेखीय नेपालीमा भएका प्रयोग निम्नअनुसारका देखिन्छन् :

- (३) 'दे' धातु : कालुकवा अनंतमल्ल बसालिदियाको छ।
[तालुकवाला ? अनन्त मल्लले बसालिदिएको छ।]
(वि.सं.१४४६, मलय वर्मा, अधिकारी : २०४३,पृ.१२)

- (४) 'हाल्' धातु : जो राजा धर्म घालि हाल त गौ हत्या ब्रह्म वध धर्मिक नास ।
[जुन राजाले धर्म हालिहाल्छ, त्यस्को गौहत्या, ब्रह्महत्या जस्तै धर्मनास हुनेछ,] (वि.सं.१४९७, शक्ति ब्रह्म; "यात्री":२०३४,पृ.२४७)
- (५) 'जा' धातु : जत्त देवी जोइसिका पुत नातिले मरि जानु ।
[जत्तदेवी जोशीका छोरानातिले मरिजानु ।]
(वि.सं.१४९७, शक्ति ब्रह्म; "यात्री":२०३४,पृ.२४७)
- (६) 'ल्याउ' धातु : चाहाडि वाहाडि समा कैले पासोसोलो षेल्यो भन्या सिसार दस्तुर बुझि ल्याउनु ।
[चाडवाडमा कहिलेकाही जुवातास खेल्यो भने शिकार दस्तुर भनी बुझिल्याउनु ।]
(वि.सं.१६४८, अर्जन्यापुडा; योगी:२०१३,पृ.१२६)
- (७) 'रह' धातु : मनकुपा गैडाले कुमाउ राभ भै अपशु अमल करी रह्यो ।
[मनकुपा नाम गरेको गैडाले कुमाउ राज्यमै सत्य काम गरी रह्यो ।] (वि.सं.१७८८, कल्याणचन्द्र; थापा:२०३१-३४,पृ.१२७)
- (८) 'आउ' धातु : जो होइ आउला काज गरौला ।
[जो होआउला काम अरौला ।] (वि.सं.१८०३, पृथ्वीनारायण; योगी : २०२२,पृ.१४)
- (९) 'पाउ' धातु : पाटनमहा थाप्यादेपि पुँडोको विराउँ माफ गरिपाउँलेपि पठायाँथ्यौ
[पाटनमा थापेको पुँडोदेखि विरायौँ, माफपाउँलेखी पठाएथ्यौ ।] (वि.सं. १८२०, पृथ्वीनारायण; योगी : २०२२,पृ.७०९)
- (१०) 'पुग्' धातु : षवर ल्याउन्या षाँचिको मानिस आइपुग्यो ।
[खवर ल्याउने खाँचीको मानिस आइपुग्यो ।]
(वि.सं.१८२५, पृथ्वीनारायण; योगी : २०२२,पृ.४)

- (११) 'राख्' धातु : अरु घाट वन्दै गरिराख्या छन् ।
 [अरू घाट वन्दै गरिराखेका छन् ।]
 (वि.सं.१८३०, पृथ्वीनारायण शाह; योगी :२०२२,पृ.६)
- (१२) 'छाइ' धातु : देसका महाजनहरू हाम्रा मुलुकमा आया भन्या
 दुनित्रां कंगाल गरिछाइदछन् ।
 [देशका महाजनहरू हाम्रा मुलुकमा आए भने
 दुनियाँ कङ्गाल गरिछाइदछन् ।] (वि.सं.१८३१,
 पृथ्वीनारायण; पोखरेल:२०४३,पृ.१५०)
- (१३) 'मेट्' धातु : जकप्रगासमल्लको नुन् षाई हाल्याँ मरिमेटन्या छु ।
 [जयप्रकाश मल्लको नुन खाइहालें मरिमेटने छु ।]
 (वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण; पोखरेल:२०४३,पृ.१५०)

वाक्य नं.(३) देखि (१३) सम्मका वाक्यहरू संयुक्तक्रियाको मेरुमा असमापक कृदन्त 'इ' प्रत्ययको रूपमा देखिएको हुँदा यहाँ रञ्जक धातुको प्रतिबन्ध देखिएको छ ।

१०.३.२ मेरुको कृदन्तरूपमा '-या' प्रत्यय

अभिलेखीय नेपालीमा निम्नअनुसारका संरचनाले संयुक्तक्रियाको असमापक मेरुमा '-या' प्रत्यय लागेर कृदन्त रूप जनाउँछ । वि.सं.१५५० (गगनिराज)को अभिलेखमा यस्तो प्रयोग देखिन्छ । मेरुको कृदन्तरूपमा '-या' प्रत्ययको प्रयोग जुम्ला क्षेत्रबाट प्रकाशित भएका अभिलेखहरूमा पाइन्छन् ।

मध्यकालीन नेपाली—“मेरू+या(कृदन्त रूप)+रञ्जक” संयुक्तक्रिया, जस्तै :

- पाउ+या+हो~भ+याको छ= दिया भैछ (गगनिराज : १५५०, जुम्ला)

माथिउल्लिखित रञ्जकको धातु 'हो~भ' का अगाडि र मेरुका पछाडि असमापक कृदन्त 'या' प्रत्यय लागेर अभिलेखीय नेपालीमा भएका प्रयोग निम्नअनुसारका देखिन्छन् :

(१४) 'हो~भ' धातु : रविदासलाई राजा गगनिवमले दिया भै छ, रविदासले पाया भै छ :

[रविदासलाई राजा गगनिवमले दिनु भएकोछ, रविदासले पाउनु भएको छ।] (वि.सं.१५५०, गगनिराज; अधिकारी : २०५५,पृ.७४)

वाक्य नं.(१४) का वाक्यहरू संयुक्तक्रियाको मेरुमा असमापक कृदन्त '-या' प्रत्ययको रूपमा देखिएको छ। यसले असमापक '-नु' को कार्य गरेको देखिन्छ, तसर्थ अभिलेखीय नेपालीमा '-नु' असमापकभन्दा पहिले '-या' असमापकको प्रयोग भएको रहेछ। उक्त वाक्यको '-या' ले उच्चआदरको समेत प्रतिनिधित्व गरेको छ।

१०.३.३ मेरुको कृदन्तरूपमा '-नु' प्रत्यय

अभिलेखीय नेपालीमा निम्नअनुसारका संरचनाले संयुक्तक्रियाको असमापक मेरुमा '-नु' प्रत्यय लागेर कृदन्त रूप जनाउँछ। वि.सं.१६५५ (शिलेम शाही)को अभिलेखदेखि वि.सं.१८३१(पृथ्वीनारायण शाह)को अभिलेखसम्म यस्तो प्रयोग देखिन्छ। मेरुको कृदन्तरूपमा '-नु' प्रत्ययको प्रयोग जुम्ला, गोरखा र काठमाडौं क्षेत्रबाट प्रकाशित भएका अभिलेखहरूमा पाइन्छन् :

मध्यकालीन नेपाली-“मेरु+नु(कृदन्त रूप)+रञ्जक” संयुक्तक्रिया, जस्तै :

- जा+नु+हो~भ+यो= जानुभयो (शिलेम शाही : १६५५, जुम्ला)
- आउ+नु+पर्+छ= आउनुपर्छ (पृथ्वीनारायण शाह : १८२०, गोरखा)
- बुझ्+नु+हो~हुँ+दा= बुझ्नुहुँदा (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)

माथिउल्लिखित रञ्जकको धातु 'हो~भ', 'पर्' र 'हो~हुँ' का अगाडि र मेरुका पछाडि असमापक कृदन्त '-नु' प्रत्यय लागेर अभिलेखीय नेपालीमा भएका प्रयोग निम्नअनुसारका देखिन्छन् :

(१५) 'हो~ भ' धातु : डोक विडोक भया लागो दोकफुटो हाडिपालको जानुभया दोषसास्ति ।

[तलवितल भए लागेको आरोप पखाली

हाडिखाल जानुभए दोष लाग्नेछैन ।]

(वि.सं.१६५५, सिलेम शाह; योगी:२०१३,पृ.१२८)

(१६) 'पर्' धातु : आँउनु पर्छ, भन्छौ त. चाँडो आउ तिम्रो वन्यै छ।
[आउनुपर्छ, भन्छौ भने चाँडो आउ तिम्रो
वन्ने नै छ।] (वि.सं.१८२०, पृथ्वीनारायण; योगी :
२०२२,पृ.७०९)

(१७) 'हो~हु' धातु : वाइसिचौविसिले क्या भन्छन् भनि बुभ्नुहुँदा
...पनि कालुपाँडेकै चाहा रहेछ।
[वाइसीचौविसीले के भन्छन् भनी बुभ्नुहुँदा
.....पनि कालुपाँडेकै चाहना रहेछ।]
(वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण; पोखरेल:२०४३,पृ.१५०)

वाक्य नं.(१५) देखि (१७) सम्मका वाक्यहरू संयुक्तक्रियाको मेरुमा असमापक कृदन्त '-नु' प्रत्ययको रूपमा देखिएको हुँदा यहाँ रञ्जक धातुको प्रतिबन्ध देखिएको छ।

१०.३.४ असमापकमा मेरुको कृदन्तरूप '-दै' प्रत्यय

अभिलेखीय नेपालीमा निम्नअनुसारका संरचनाले संयुक्तक्रियाको असमापक मेरुमा '-दै' प्रत्यय लागेर कृदन्त रूप जनाउँछ। पृथ्वीनारायण शाहको वि.सं.१८०२ देखि वि.सं.१८३१ सम्मको अभिलेखमा यस्तो प्रयोग देखिन्छ। मेरुको कृदन्तरूपमा '-दै' प्रत्ययको प्रयोग गोरखा क्षेत्रबाट प्रकाशित भएका अभिलेखहरूमा पाइन्छन्।

मध्यकालीन नेपाली—“मेरु+दै(कृदन्त रूप)+रञ्जक” संयुक्तक्रिया, जस्तै :

- गर्+दै+रह+या= गर्दैरहया (पृथ्वीनारायण शाह : १८०२, गोरखा)
- नगर+दै+आउ+या= नगर्दैआया (पृथ्वीनारायण शाह : १८२०, गोरखा)
- बन्+दै+गर्+अ= बन्दैगर (पृथ्वीनारायण शाह : १८२३, गोरखा)

माथिउल्लिखित रञ्जकको धातु 'रह', 'आउ' र 'गर्' का अगाडि र मेरुका पछाडि असमापक कृदन्त '-दै' प्रत्यय लागेर अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका निम्नअनुसारका देखिन्छन् :

- (१८) 'रह' धातु : सेवा छाड्या तावापत्र काँचो सेवा गर्दैरह्या पाको ।
[सेवा छाडे ताम्रपत्र कच्चा सेवा गर्दैरहे पक्का ।]
(वि.सं.१८०२, पृथ्वीनारायण; वज्राचार्य र श्रेष्ठ:२०३२, पृ.२३)
- (१९) 'आउ' धातु : नेपाल हामिले मार्दा केहि सेवन् गरौला र तिम्रो केहि बनला ।
[नेपाल हामीले जितेमा केही सेवा गरौंला र तिम्रो केही बन्ला ।] (वि.सं.१८२०, पृथ्वीनारायण; योगी : २०२२,पृ.७०९)
- (२०) 'गर' धातु : उप्रांत राहा ता बन्दै गर, छोडनु छैन ।
[उप्रांत बाटो बन्दैगर, छाड्ने होइन ।]
(वि.सं.१८२३, पृथ्वीनारायण; पोखरेल : २०४३,पृ.१४१)

वाक्य नं.(१८) देखि (२०) सम्मका वाक्यहरू संयुक्तक्रियाको मेरुमा असमापक कृदन्त '-दै' प्रत्ययको रूपमा देखिएको हुँदा यहाँ रञ्जक धातुको प्रतिबन्ध देखिएको छ ।

१०.४ संयुक्तक्रियामा भावकर्म वाच्य

अभिलेखीय नेपालीमा निम्नअनुसारका संरचनाले संयुक्तक्रियामा '-इ' प्रत्यय लागेर भावकर्म वाच्य जनाउँछ । वि.सं.१५४५(पृथ्वी मल्ल) को अभिलेखदेखि पछाडि यस्तो प्रयोग देखिन्छ । मेरुको कृदन्तरूपमा '-इ' प्रत्ययको प्रयोग डोटीलगायत् अन्य क्षेत्रबाट प्रकाशित भएका अभिलेखहरूमा पाइन्छन् ।

मध्यकालीन नेपाली-“मेरू+इ(भावकर्म वाच्य प्रत्यय)+(लिङ्ग, वचन, पुरूष र काल)” संयुक्तक्रिया, जस्तै :

- टङ्कार+इ+यो= टङ्कारियो (पृथ्वी मल्ल : १५४५, डोटी)

माथिउल्लिखित धातु 'टङ्कार्' संग '-इ' प्रत्यय लागेर अभिलेखीय नेपालीमा भएका प्रयोग निम्नअनुसारका देखिन्छन् :

(२१) '–इ' प्रत्यय : खवला राउत डंडु वकोटी खलु पयार संकर ऐर
.....सव राखी टंकारियो ।

[खवला रावत, डण्डु बोगटी, खलु परियार, शंकर
ऐर....सवै राखी टड्कारियो ।] (वि.सं.१५४५, पृथ्वी
मल्ल; "यात्री":२०३४,पृ.२४८)

'–इ' प्रत्ययको विकासका बारे(हेर्नु, अध्याय ५.१.१)मा चर्चा गरिसकिएकोले माथिको वाक्य नं.(२१) मा संयुक्तक्रियाको '–इ' प्रत्यय भावकर्म वाच्यको रूपमा देखिएको छ। अभिलेखीय नेपालीको प्राचीन कालमा देखिएको अध्याय(५.१.१)को इच्छार्थ भावको '–इ' प्रत्यय र माध्यमिक कालमा देखिएको भावकर्म वाच्यको '–इ' प्रत्ययको संरचनाको स्रोत उस्तै रहेको देखिन्छ। तसर्थ प्राचीन कालमा इच्छार्थ भावमा देखिएको '–इ' प्रत्यय माध्यमिक कालदेखि मात्रै भावकर्म वाच्यमा देखिएको रहेछ।

१०.५ द्वित्व प्रक्रियामा संयुक्तक्रिया

अभिलेखीय नेपालीमा निम्नअनुसारका संरचनाले संयुक्तक्रियामा धातु दोहरिएर द्वित्व प्रक्रिया जनाउँछ। वि.सं.१६७७(विक्रम शाही साइमल शाही)को अभिलेखदेखि वि.सं.१८०३(पृथ्वीनारायण शाह)को अभिलेखसम्म यस्तो प्रयोग देखिन्छ। द्वित्व प्रयोग भएका जुम्ला र गोरखालगायत् अन्य क्षेत्रबाट प्रकाशित भएका अभिलेखहरूमा पनि पाइन्छन् :

मध्यकालीन नेपाली–“क्रिया+क्रिया” द्वित्व संयुक्तक्रिया, जस्तै :

- गरायो+गर्नु= गरायोगर्नु (विक्रम साइमल : १६७७, जुम्ला)
- लाग्+लाग्यो= लाग्लाग्यो (सूर्यभान शाह : १८०२–८, जुम्ला)
- हुनु+हुन्छ= हुनुहुन्छ (पृथ्वीनारायण शाह : १८०३, गोरखा)

माथिउल्लिखित क्रिया 'गरायो', 'लाग्' र 'हुनु' का साथमा 'गर्नु', 'लाग्यो' र 'हुन्छ' क्रिया लागेर अभिलेखीय नेपालीमा भएका प्रयोग निम्नअनुसारका देखिन्छन् :

- (२२) 'गरायो' क्रिया : शाइमल राजा .विक्रंशाइको गरायोगर्नु ।
 [साइमल राजाले विक्रम साइलाई गराए गर्नु ।]
 (वि.सं.१६७७, विक्रमसाइमल; योगी २०१३,पृ.१३२)
- (२३) 'लाग्' क्रिया : भांडा वेठेरि कुलाला षर्च जांड्पिनि लाग्
लाग्यो ।
 [भांडा बनाउने कुलालालाई जाँडपिउने खर्च
 लाग्नेलाग्यो ।] (वि.सं.१८०२-८, सूर्यभान; योगी :
 २०१३,पृ.१४९)
- (२४) 'हुनु' क्रिया : तहां भाइको पाउमा हुनुहुन्छ ।
 [त्यहाँ भाइको अधीनमा हुनुहुन्छ ।]
 (वि.सं.१८०३, पृथ्वीनारायण; योगी : २०२२,पृ.१४)

वाक्य नं.(२२) देखि (२४) सम्मका वाक्यले अभिलेखीय नेपालीको मध्यकालमा द्वित्व क्रिया संरचना प्रस्तुत गरेको देखिन्छ। तसर्थ मध्यकालमा द्वित्वका रूपमा 'गर्नु', 'लाग्यो' र 'हुन्छ' लागेर संयुक्तक्रिया बनेको रहेछ।

१०.६ दरवारी आदरार्थीमा संयुक्तक्रिया

अभिलेखीय नेपालीमा निम्नअनुसारका संरचनाले संयुक्तक्रियामा दरवारी क्रिया लागेर दरवारी आदरार्थी संयुक्तक्रिया जनाउँछ। वि.सं.१७७६ (मल्लै बंम) देखि पछाडि यस्तो प्रयोग देखिन्छ। दरवारी आदरार्थी क्रियामा संयुक्तक्रियाको प्रयोग पहिलो पटक उक्त अभिलेखमा भएको र त्यसपछि निरन्तर अन्य अभिलेखहरूमा पनि देखिएको छ। पर्वतलगायत् अन्य क्षेत्रबाट प्रकाशित भएका अभिलेखहरूमा पनि उक्त प्रकार संयुक्तक्रिया पाइन्छन् :

मध्यकालीन नेपाली—“दरवारी क्रिया+क्रिया” दरवारी आदरार्थी संयुक्तक्रिया, जस्तै :

- बक्सनु+भयो= बक्सनुभयो (मल्लै बंम : १७७६, पर्वत)

माथिउल्लिखित दरवारी क्रिया 'बक्सनु' का साथमा 'भयो' क्रिया लागेर अभिलेखीय नेपालीमा भएका प्रयोग निम्नअनुसारका देखिन्छ :

(२५) 'बक्सनु' दरवारी : थलाहारि जैशिका संतानकन सव कमाफ अक्कगरि बक्सनुभयो ।

[धलाहारी जोशीका सन्तानलाई सबै करमाफ अकर गरी बक्सनुभयो ।] (वि.सं.१७७६, मलै वंम; श्रेष्ठ : २०३३, पृ. ७६)

अभिलेखीय नेपालीमा दरवारी आदरार्थी क्रियाको बारे(हेर्नु, अध्याय ७.२.१)मा चर्चा गरिसकिएको छ। तसर्थ वाक्य नं.(२५) को अभिलेखीय वाक्यले मध्यकालमा दरवारी आदरार्थी 'बक्सनु' क्रियामा 'भयो' क्रिया लागेर संयुक्तक्रिया संरचना बनाएको रहेछ।

१०.७ आदरार्थीमा संयुक्तक्रिया

अभिलेखीय नेपालीमा निम्नअनुसारका संरचनाले संयुक्तक्रियामा क्रिया लागेर आदरार्थी जनाउँछ। पृथ्वीनारायण शाहको वि.सं.१८०३ देखि वि.सं. १८३१ सम्मका अभिलेखमा यस्तो प्रयोग देखिन्छ। गोरखा र काठमाडौं क्षेत्रबाट प्रकाशित भएका अभिलेखहरूमा उक्त प्रकार संयुक्तक्रिया पाइन्छन् :

मध्यकालीन नेपाली—“क्रिया+क्रिया” आदरार्थी संयुक्तक्रिया, जस्तै :

- हुनु+हुन्छ= हुनुहुन्छ (पृथ्वीनारायण शाह : १८०३, गोरखा)
- गर्नु+हुन्छ= गर्नुहुन्छ (पृथ्वीनारायण शाह : १८३१, काठमाडौं)

माथिउल्लिखित क्रिया 'हुनु' र 'गर्नु' का साथमा 'हुन्छ' क्रिया लागेर अभिलेखीय नेपालीमा भएका प्रयोग निम्नअनुसारका देखिन्छन् :

(२६) 'हुनु' क्रिया : तहां भाइको पाउमा हुनुहुन्छ ।

[त्यहाँ भाइको अधीनमा हुनुहुन्छ ।]

(वि.सं.१८०३, पृथ्वीनारायण; योगी : २०२२, पृ.१४)

(२७) 'गर्नु' क्रिया : माइको दर्सन गर्नुहुन्छ की ?

[माइको दर्शन गर्नुहुन्छ, कि ?] (वि.सं.१८३१,

पृथ्वीनारायण; पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)

अभिलेखीय नेपालीमा आदरार्थी क्रिया बारे(हेर्नु, अध्याय ७.३.९)मा चर्चा गरिसकिएको छ। तसर्थ वाक्य नं.(२६) र (२७) को अभिलेखीय वाक्यले मध्यकालका 'हुनु' र 'गर्नु' क्रियामा 'हुन्छ' क्रिया लागेर संयुक्तक्रिया संरचना बनेको रहेछ। उक्त वाक्यहरूको 'गर्' र 'हो' मा लागेको '-नु' प्रत्ययको प्रयोगका लागि '-या' ले उच्चआदरको प्रतिनिधित्व गरेको छ।

लिङ्ग व्यवस्था

अभिलेखीय नेपालीमा लिङ्ग जनाउन निम्नानुसारका संरचनाबाट बनेको देखिन्छ :

११.१ विशेषक र क्रियामा लिङ्गभेद

अभिलेखीय नेपालीमा विशेषक र क्रियामा लिङ्ग भेद जनाउन निम्नानुसार प्रत्यय लागेर बनेको देखिन्छ :

तालिका नं. २१

प्रथम मिति र अभिलेख	विशेषक	नाम/ सर्वनाम	क्रिया	लिङ्ग	आदर
वि.सं. १३२७ (अक्षय मल्ल)	राइ(आ)	भाष(अ)	अक्रि(इ)	पुलिङ्ग	उच्च
वि.सं. १४१३ (पृथ्वी मल्ल)	भाषा(आ)	पुण्य(आ)	पाइय(ए)	पुलिङ्ग	निम्न
वि.सं. १४४६ (मलय वर्मा)	अधिकारी(ओ)	बाहुन(ओ)	पायो(ओ)	पुलिङ्ग	मध्यम
वि.सं. १५०३ (कल्याण मल्ल)	सुनकि(ई)	बेताला(ई)	पाइ(ई)	स्त्रीलिङ्ग	उच्च
वि.सं. १५३७ (कीर्ति मल्ल)	भगवती(ई)	संकन्या(ई)	अकन्यो(ओ)	स्त्रीलिङ्ग	मध्यम
वि.सं. १७७६ (मल्ल बंब)	मल्लैवंम(आ)	सन्तान(आ)	वक्सनुभयो(ओ)	पुलिङ्ग	दरवारी
वि.सं. १८२२ (त्रिविक्रम सेन)	महाराजका(आ)	पाउ(आ)	लाम्नुभयो(ओ)	पुलिङ्ग	उच्च
वि.सं. १८३१ (पृथ्वीनारायण)	कन्या(ई)	घुगुटी(ई)	आइन(ईन्)	स्त्रीलिङ्ग	निम्न

माथिका प्रत्ययले लिङ्ग व्यवस्था जनाउन भएका प्रयोग निम्नानुसारका देखिन्छन् :

(१) 'आ,अ,इ' पुलिङ्ग प्रत्यय : राइका भाष पसाकि अक्रि ।

राइका-वि. भाष-ना. पसाकि
अक्रि-क्रि (पु.उ.)

[राजाले आदेश प्रसाद गरी अक्रि ।]

(वि.सं. १३२७, अक्षय मल्ल; "यात्री" : २०३९,

पृ. ७३)

- (२) 'आ,आ,ए' पुलिङ्ग प्रत्यय : जो यो भाषा प्रतिपाल सो पुण्य पाइय ।
जो यो भाषा प्रतिपाल-वि. सो
पुण्य- ना. पाइय-क्रि(पु.म.)
[जो यो आदेश प्रतिपाल सो पुण्य पाए ।]
(वि.सं.१४१३, पृथ्वी मल्ल; योगी : २०१३,
पृ.४९-५२)
- (३) 'ओ,ओ,ओ' पुलिङ्ग प्रत्यय : खिडकीसैन्य हरिदत्त अधिकारि वाहुंले
पायो ।
खिडकीसैन्य-वि. हरिदत्त अधिकारि
वाहुंले-ना. पायो-क्रि.(पु.नि.)
[खिडकीका सेना हरिदत्त अधिकारी
ब्राह्मणले पायो ।] (वि.सं.१४४६, मलय
वर्मा; अधिकारी : २०४३, पृ.१२)
- (४) 'ई,ई,ई' स्त्रीलिङ्ग प्रत्यय : वडा हरानी सूनकि पाचसेर वेतालले
पाइ ।
वडाहरानी सूनकि-वि. पाचसेर
वेतालले-ना पाइ-क्रि(स्त्री.उ.)
[वडामहारानीबाट सुनकी पाँचसेर
वेतालले पाइ ।] (वि.सं.१५१३, कल्याण
मल्ल; भट्टराई : २०३७, पृ.९७)
- (५) 'ई,ई,ओ' स्त्रीलिङ्ग प्रत्यय : भगवतिजिउ पाय संकल्प पशाकि
अकन्यो ।
भगवतिजिउ-वि. पाय संकल्प-ना
पशाकि अकन्यो-क्रि(स्त्री.म.)
[भगवतीज्यूको पाउमा संकल्प गरी
प्रसाद गरी अकन्यो ।] (वि.सं.१५३७,
कीर्ति मल्ल; अधिकारी:२०४३, पृ.६६)

(६) 'आ,आ,ओ' स्त्रीलिङ्ग प्रत्ययः (मलै वंम) थलाहारि जैशिका....सव
कमार्फ अक्कगरि वक्सनुभयो ।

(मलै वंमले)...सव कमार्फ-वि.

अक्कगरि-ना. वक्सनुभयो-क्रि

(पु.द.)

[मलै वंमले ..जैशिका.....सवै कर
माफगरी अकर वक्सनुभयो ।]

(वि.सं.१७७६, मलै वंम; श्रेष्ठ : २०३३,
पृ.७६)

(७) 'आ,आ,ओ' पुलिङ्ग प्रत्यय : महाराजका पाउ पनि लाग्नुभयो ।

महाराजका-वि. पाउ-ना. पनि

लाग्नुभयो-क्रि(पु.उ.)

[महाराजका पाउ पनि लाग्नुभयो ।]

(वि.सं.१८२२,त्रिविक्रम सेन; अधिकारी:२०५५,
पृ .९८)

(८) 'ई,ई,इन्' स्त्रीलिङ्ग प्रत्यय : पछिउराको घुगूटि पारि मछेउ
आइन् ।

पछिउराको-वि. घुगूटि-ना. पारि

मछेउ आइन्-क्रि(स्त्री.नि.)

[कन्या कुसुमे पछ्यौराको घुम्टी
पारी मछेउ आइन् ।] (वि.सं.१८३१,

पृथ्वीनारायण; पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)

वाक्य नं.(१) मा प्रयोग भएको वाक्य '-आ, -आ, -ओ'
उच्चआदरार्थीको पुलिङ्ग हुनुपर्नेमा '-आ (राइका), -अ (भाष), -ई
(अक्रि)' भई उच्चआदरार्थीको स्त्रीलिङ्गमा पदसङ्गति हुन पुगेको छ भने
वाक्य नं. (७) मा प्रयोग भएको वाक्य मात्रै आधुनिक नेपाली अनुसारको
लिङ्गमा पदसङ्गति भएको पाइन्छ, त्यसैले अभिलेखीय नेपाली र आधुनिक
नेपालीमा उच्चआदरार्थीमा लिङ्गीय फरक रहेको देखिन्छ। अभिलेखीय
नेपालीमा उच्चआदरार्थी स्त्रीलिङ्गमा प्रयोग हुँदोरहेछ भने आधुनिक

नेपालीमा पुलिङ्गमा प्रयोग भएको पाइन्छ। तसर्थ प्राचीन कालमा 'ई' प्रत्यय उच्चआदरार्थीमा समेत प्रयोग भएको निष्कर्ष निकलन्छ। वाक्य नं. (६) मा प्रयोग भएको '-आ, -आ, -ओ' प्रत्यय दरवारी आदरार्थीमा समेत प्रयोग भएको छ। तुलनात्मक रूपमा अभिलेखीय नेपालीमा आधुनिक नेपालीमा पाइने उच्च तथा दरवारी आदरार्थीको लिङ्ग व्यवस्था एकै समानको प्रयोग हुने हुनाले वाक्य नं.(६) मा प्रयोग भएको दरवारी आदरार्थीकै प्रत्यय गुच्छको आधारमा उच्चआदरार्थीको पनि प्रयोग हुन थानेको निष्कर्ष रहन्छ।

वाक्य नं. (५) मा प्रयोग भएको '-ई, -ई, -ओ' लिङ्गीय प्रत्यय गुच्छको प्रयोग अपवादको रूपमा देखिएको छ। यसमा नाम स्त्रीलिङ्ग भएपछि 'ओ' क्रियाको स्थानमा '-ई' प्रत्यय हुनुपर्ने थियो। त्यसो नभई अन्यथा भएकोले यसलाई अपवादको रूपमा हेरिएको छ।

वाक्य नं.(२), (३), (४) र (८) मा प्रयोग भएका लिङ्ग व्यवस्थाअनुसारका प्रत्यय गुच्छहरूले आधुनिक नेपालीमा जस्तै आफ्नो भूमिका निर्वाह गरेकोले अभिलेखीय त्यस्ता लिङ्गीय प्रत्यय गुच्छ र आधुनिक नेपालीको लिङ्ग व्यवस्थामा समानता रहेको देखिन्छ।

११.२ कोटिकारका आधारमा लिङ्गभेद

अभिलेखीय नेपालीमा लिङ्गभेद जनाउन निम्न कोटिकार लागेर बनेको देखिन्छ :

प्राचीन नेपाली— 'जना/घडि' कोटिकार, जस्तै :

- चारू+जना=चारुजना (अक्षय मल्ल : वि.सं.१३२७, जुम्ला)
- नाम+घडि=केलाघडि (अभय मल्ल : वि.सं.१४४८, म्याग्दी)

मध्यकालीन नेपाली— 'कोसो/गेडा/खला/वटा/कट्यारा/गोटी' कोटिकार, जस्तै :

- केला+कोसो= केलाको कोसो (बहादुर शाही : वि.सं.१७०१, जुम्ला)
- जामिर+गेडो= जामिरको गेडो(बहादुर शाही : वि.सं.१७०१, जुम्ला)
- सात+षला=सातषला (सुरथ शाह : वि.सं.१७९३, जुम्ला)
- एक+वटा=एकवटा(यौटा) (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं.१८२०, गोरखा)
- एक+कट्यारा=दुईकट्यारा (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं.१८२५, गोरखा)
- दुई+गोटी=दुईगोटी (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं.१८३०, काठमाडौं)

माथिका कोटिकारहरू लागेर लिङ्ग जनाएको पाइन्छ। साथै निम्नअनुसारका अभिलेखीय उदाहरणको वाक्यले सोको प्रमाणित गरेको देखिन्छ, जस्तै :

- (९) 'जना' लिङ्ग : सर्वु जसु जयतु गुनु चारूजना नेपा संकल्प करि रस्यो वस्यो करि पाइ ।
[सर्वु, जसु, जयतु र गुनु चारजनालाई नेपा सङ्कल्प गरी रस्तीवस्ती पाए ।]
(वि.सं. १३२७, अक्षय मल्ल; "यात्री" :२०३९, पृ.७३)
- (१०) 'घडि' लिङ्ग : पंडा षेत उदो १९ षेत उनो सातारो केला घडि १ डालो ।
[पण्डा खेतमाथि उन्नाइस खेत तल केलाघडि एक डालो ।] (वि.सं.१४४८, अभय मल्ल; खनाल : २०३०, पृ.१७-१८)
- (११) 'कोसो' लिङ्ग : खेत शुदा: केलाको कोसो: जामिरको गेडो छ, त पोरि पालो छ :
[खेत शुद्ध गर्दा केराको कोसो र ज्यामिरको गेडो भए त्यसको पालो हो ।] (वि.सं.१७०१, बहादुर शाही; अधिकारी:२०४३, पृ.४१)
- (१२) 'गेडो' लिङ्ग : खेत शुदा: केलाको कोसो: जामिरको गेडो छ, त पोरि पालो छ :
[खेत शुद्ध गर्दा केराको कोसो र ज्यामिरको गेडो भए त्यसको पालो हो ।] (वि.सं.१७०१, बहादुर शाही; अधिकारी:२०४३, पृ.४१)
- (१३) 'खला' लिङ्ग : सात षलाको आलो संकल्प गरि मया भैछ ।
[सातखलाको आलो सङ्कल्प गरी मया भएको छ ।] (वि.सं.१७९३, सुरथ शाह; योगी : २०१३, पृ.१४७)

- (१४) 'वटा' लिङ्ग : उप्रान्त यौटा कुरो मात्र घटिया गर्यौ न आउन्था भया. कागत नलेषनु ।
[उप्रान्त एउटा कुरो मात्र घटिया गर्यौ, नआउने भए कागज नलेख्नु ।] (वि.सं. १८२०, पृथ्वीनारायण; योगी : २०२२, पृ.७०९)
- (१५) 'कप्ट्यारा' लिङ्ग : रातमहा जायेर दुइ कप्ट्यारा गरिकन फिरी आउन त होला ।
[रातमा गई दुईकप्ट्यारा गरेर फर्की आउन त होला ।] (वि.सं. १८२५, पृथ्वीनारायण; योगी : २०२२, पृ.४)
- (१६) 'गोटी' लिङ्ग : दुइ गोटी कमारी नकु गुण भन्याकी नेवार्नीकनदेवदासी गरि चढायौ ।
[दुईगोटी कमारी राम्रो गुण भनेकी नेवार्नीलाईदेवदासी चढायौ ।] (वि.सं.१८३०, पृथ्वीनारायण; वज्राचार्य र श्रेष्ठ:०३७, पृ.११४)

कोटिकारसँगको नामको पदसङ्गतिका आधारमा पनि लिङ्गभेद छुट्टिन्छ। वाक्य नं.(९) मा प्रयोग भएको 'जना' कोटिकार मानवीय नामसँग मात्र लाग्दछ, मानवेतर नामसँग नलागेको हुनाले यो पनि एक प्रकारको लिङ्गीय भेद हो। वाक्य नं.(१४) मा प्रयोग भएको 'वटा' कोटिकारले गन्न(सङ्ख्येय) सकिने नामसँग मात्र लाग्दछ, गन्न नसकिने नामसँग यो कोटिकार नलागेको हुनाले यसमा पनि लिङ्गीयभेद रहेको छ भने यस कोटिकारले मानवीय नाममा भाले र पोथीको भेद छुट्याउँदा प्रयोग गरिएको छ। वाक्य नं.(१६) मा प्रयोग भएको 'गोटी' कोटिकार त्यसैको प्रयोग हो। तसर्थ उक्त कोटिकारले सङ्ख्येय असङ्ख्येय तथा मानवीय भाले पोथीको प्रकार छुट्याउँदा लिङ्गभेद छुट्टिएको छ।

वाक्य नं.(१०), (११), (१२), (१३) र (१५) मा प्रयोग भएको कोटिकारहरू क्रमशः 'घडि' र 'कोसो' ले विन्यासको भेद, 'गोडो' ले दृढताको भेद तथा 'खला' र 'कप्ट्यारा' ले आकारको भेद प्रकट गरेको छ। यसले पनि विन्यास, दृढता र आकारको आधारमा लिङ्ग भेद प्रकट गरेकोले यस्ता कोटिकारहरूद्वारा पनि अभिलेखीय नेपालीमा असङ्ख्येय नामका कारणले लिङ्ग छुट्टिएको रहेछ।

कोटिकारको प्रयोग नेपाली भाषामा भोटबर्मेली र आग्नेय परिवार (पोखरेल : २०५६, पृ.८२) को सङ्गतमा परेर आएको भए पनि माथिका निष्कर्षले प्राचीन नेपाली देखिनै कोटिकारको उपयोग वक्ताहरूले गरेको देखिन्छ। तसर्थ नेपाली भाषाको साइनो कोटिकारको आधारमा भोटबर्मेली भाषासँग निकै अगाडि रहेको स्पष्ट हुन्छ।

११.३ सर्वनाम साटफेरका आधारमा लिङ्गभेद

नाम र सर्वनामको लिङ्गीय पदसङ्गतिको भेदका आधारमा नेपाली वाक्यमा पाइने सम्पूर्ण मानवीय नामहरू (को ?, जो) र मानवेतर नामहरू (के ? जे)द्वारा साटफेर गरेर मानवीय नाम हो कि मानवेतर नाम हो भनेर छुट्याउन सकिन्छ। प्राचीन तथा मध्यकालीन अभिलेखहरूमा प्रयोग भएका मानवीय नामहरू (राइ, जयविद्याधर, पण्डित, चेला, सर्वु, जसु, जयतु, गुनु, जठ्या भाट, चँठ्या गिरी, सगुना भाम, सउना कार्की, धम्मु जोइसी, अनु उपाध्याय, सिउद्यो उपाध्याय तथा जगद्यो उपाध्यायलगायत् थुप्रै) लाई को ? जो सर्वनाम साटफेरका आधारमा मानवीय लिङ्गको रूपमा लिन सकिन्छ भने तिनै अभिलेखहरूमा प्रयोग भएका मानवेतर नामहरू (नेपा, तलीनेपा, आलो, रजतशासन, देवल, गुम्वा, सोन(सुन), पिउथर्पु, ठिक्याँ र उकुँजस्ता थुप्रै) लाई के ? जे सर्वनाम साटफेरका आधारमा मानवेतर लिङ्गको रूपमा लिन सकिन्छ। यस्ता मानवीय तथा मानवेतर नामहरू प्राचीन तथा मध्यकालीन नेपाली भाषाको अभिलेखहरूमा प्रसस्तै प्रयोग भएका पाइन्छन्। यसका अतिरिक्त मानवीय लिङ्गका नामभित्र सर्वनाम साटफेर गर्दा आदरका आधारमा अतिरिक्त वर्गीकरण पनि हुन्छ।

वचनको व्यवस्था

वाक्यमा नामको एक वा अनेक सङ्ख्याअनुसार सबै विकारी (नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रिया) पदमा देखिने प्रत्यय वा संरचनाको भेद वचनको रूपतत्त्वका रूपमा देखिन्छ।

१२.१ नाम र विशेषणका रूपमा वचन

अभिलेखीय नेपालीमा नाम र विशेषणमा ओकारान्त (-ओ) एकवचनमा र आकारान्त (-आ) बहुवचनमा देखिन्छ। वि.सं.१३२७(अक्षय मल्ल) को अभिलेख देखियता ‘-ओ’ एकवचन र ‘-आ’ बहुवचन दुवै देखिन्छ। उक्त प्रयोग अभिलेखीय नेपालीमा जुम्ला क्षेत्रका अभिलेखमा प्रयोग भएका पाइन्छन् :

तालिका नं.२२.क

एकवचनमा

प्रथम मिति र अभिलेख	ओकारान्त विशेषण (ओ)	ओकारान्त (ओ) नाम
वि.सं.१३२७ (अक्षय मल्ल)	पालको (क्+ओ)	आलो (ल्+ओ)
वि.सं.१३२७ (अक्षय मल्ल)	गिरिको (क्+ओ)	आलो (ल्+ओ)
वि.सं.१३२७ (अक्षय मल्ल)	भामको (क्+ओ)	आलो (ल्+ओ)

तालिका नं.२२.ख

बहुवचनमा

प्रथम मिति र अभिलेख	आकारान्त विशेषण (आ)	आकारान्त (आ) नाम
वि.सं.१३२७ (अक्षय मल्ल)	पण्डितका (क्+आ)	चेला(ल्+आ)
वि.सं.१३७८(आदित्य मल्ल)	कान्सा (स्+आ)	आला (ल्+आ)

माथिका ‘-ओ’ र ‘-आ’ प्रत्ययहरू लागेर वचन जनाउन निम्नअनुसारका प्रयोग भएका देखिन्छन् :

- (१) ‘-ओ’ प्रत्यय : रोच्या पालको आलोचँठयागिरिको आलो
१...रजतशासन करि अक्र्या ।
[रोचेपालको खेतचन्ठेगिरीको खेत
१...रजतआदेश गरी अक्रिएँ ।] (वि.सं. १३२७, अक्षय
मल्ल; “यात्री” : २०३९, पृ. ७३)
- (२) ‘-आ’ प्रत्यय : (क) जयविद्याधर पण्डितका चेला-चेलानि
भुचन् ।
[जयविद्याधर पण्डितका चेला-चेलानी भुचन् ।]
(वि.सं. १३२७, अक्षय मल्ल; “यात्री” : २०३९, पृ. ७३)
(ख) पद्मो जोइसीका कान्सा चेला पदमनाभा धामु दुहु
जना ...पसाकि अक्र्याछुं ।
[पद्मो जोइसीकाकान्छा चेला पद्मनाभा र धामु
दुईजना..प्रसाद गरी अक्र्याछु ।] (वि.सं.१३७८, आदित्य
मल्ल; खनाल : २०३०, पृ.१-३)

अभिलेखीय नेपालीमा नाम, विशेषण तथा सम्बन्ध पदजस्ता शब्दको लिङ्गको रूपावली (ब्रतराज आचार्य : ई.१९९५ : पृ.११५) अन्तर्गत पुलिङ्गमा अविकारीको ‘-०’, प्रत्यय र विकारीको ‘-ओ’ एकवचन तथा ‘-आ’ बहुवचन प्रत्ययद्वारा मध्ययुगीन नेपालीको पुलिङ्ग बन्ने कुरा उल्लेख गरेको पाइन्छ। माथिउल्लिखित वाक्य नं. (१) र (२) ले पनि सोही कुरा प्रमाणित गरेको देखिए तापनि वाक्य नं. २(क) र (ख) मा प्रयोग भएको वाक्यको ‘-आ’ प्रत्ययले आधारभूत रूपमा आदरार्थीको भूमिका निभाएकाले उक्त वाक्यहरूमा प्रयोग भएको ‘पण्डितका’ र ‘कान्सा’ शब्दहरूमा नाम पछाडिको ‘का’ सम्बन्धकाकरको ‘-आ’ प्रत्ययले बहुवचन जनाउने प्रत्ययका रूपमा देखिए तापनि उक्त वाक्यहरूमा आएको ‘-आ’ प्रत्यय आदरार्थीको रूपमा देखिएको छ।

१२.२ क्रियापदका रूपमा वचन

अभिलेखीय नेपालीमा धातुमा निम्नअनुसारका प्रत्यय लागेर वचन बनेको देखिन्छ :

तालिका नं.२३.क

काल	एकवचन	बहुवचन
भूत काल	‘-यो’	‘-यौँ’
भूत काल	‘-यूँ’	‘-यौ’
भूत काल	‘-नु+भयो’(दुवैवचन)	—

तालिका नं.२३.ख

काल	एकवचन	बहुवचन
अभूत काल	‘-*’	‘-न्’
अभूत काल	‘-स्’	‘-औँ’
अभूत काल	‘(-उँ)’	‘-औ’
अभूत काल	‘-नु+हुन्छ’(दुवैवचन)	—

अभिलेखीय नेपालीको भूतकालमा प्रयोग हुने एकवचनको ‘-यो’, ‘-यूँ’ र ‘-नुभयो’ प्रत्ययका सन्दर्भ हेर्नु, अध्याय (४.२.२, ४.२.३ र ७.२) तथा बहुवचनको ‘-यौँ’ र ‘-यौ’ प्रत्ययका सन्दर्भमा हेर्नु, अध्याय (४.२.६ र ४.२.८) उल्लेख भइसकेका छन्। अभिलेखीय नेपालीको अभूतकालमा प्रयोग हुने एकवचनको ‘-*’, ‘-स्’, ‘(-उँ)’ र ‘-नुहुन्छ’ र बहुवचन ‘-न्’, ‘-औँ’ र ‘-औ’ प्रत्ययका सन्दर्भ हेर्नु, अध्याय (७.३) मा उल्लेख भइसकेको छ। सोहीअनुसार क्रियापदको रूपमा वचनलाई परिभाषित गरी यस शीर्षकमा देखाइएको हो।

१२.३ सर्वनामको रूपमा वचन

अभिलेखीय नेपालीको सर्वनाममा निम्नअनुसार वचन बनेको देखिन्छ। वि.सं.१३७८(आदित्य मल्ल) को अभिलेखदेखि यता ‘हामी’ सर्वनामको रूपमा, वि.सं.१५०३(शक्ति ब्रह्म)को अभिलेखदेखि यता ‘उनी’ सर्वनामको रूपमा र वि.सं.१५८६(भानमाता भानशाही)को अभिलेखदेखि यता ‘तिमी’ बहुवचनको रूपमा प्रयोग भएको देखिन्छ, भने वि.सं.१४१३ (पृथ्वी मल्ल)को अभिलेखदेखि यता ‘म’, वि.सं.१५५०(गगनिराज)देखि यता

‘त्यो’ स्थानवाचक सर्वनामको रूपमा र वि.सं.१८२७(पृथ्वीनारायण शाह) को अभिलेखदेखि यता ‘तँ’ सर्वनामको रूपमा एकवचन भएर प्रयोग भएको पाइन्छ। उक्त सर्वनामको वचन जुम्ला, बभाड, मुगु र काठमाडौँ क्षेत्रलगायतका अभिलेखहरूमा प्रयोग भएका देखिन्छन् :

तालिका नं.२४.क

बहुवचन

प्रथम मिति र अभिलेख	सर्वनाम	पुरुष
वि.सं.१३७८(आदित्य मल्ल)	हामी	उत्तमपुरुष
वि.सं.१५०३(शक्ति ब्रह्म)	उनी	अन्यपुरुष
वि.सं.१५८६(भानमाता भान शाही)	तिमी	मध्यमपुरुष

तालिका नं.२४.ख

एकवचन

प्रथम मिति र अभिलेख	सर्वनाम	पुरुष
वि.सं.१४१३(पृथ्वी मल्ल)	म	उत्तमपुरुष
वि.सं.१५५०(गगनराज)	त्यो	अन्यपुरुष
वि.सं.१८२७(पृथ्वीनारायण)	तँ	मध्यमपुरुष

अभिलेखीय नेपालीमा सर्वनामका पनि वचनको भेद पाइन्छ, भने वचनका दृष्टिले रूपावली(प्रत्यय) को भेद पाइँदैन। आधुनिक नेपालीमा ‘हामी’, ‘उनी’ र ‘तिमी’ यी तीनवटा सर्वनाममा बाहेक अरू कुनै पनि सर्वनाम पछाडि ‘हरू’ प्रत्यय जोडेर बहुवचन बनाउनु पर्दैन। त्यसैले अभिलेखीय नेपालीको वाक्यात्मक कार्यमा तिनीहरू बहुवचन र एकवचनमा भिन्न देखिँदैनन् तापनि वाक्यका अर्थका दृष्टिले ‘हामी’, ‘उनी’ र ‘तिमी’ बहुवचनका रूपमा प्रयोग भएका देखिन्छन्। मध्यकालीन नेपालीमा ‘हरू’ अन्य परस्थानिकका रूपमा ‘मुडन+हरू’= ‘मुडनहरू’ भई पृथ्वीपति शाह (वि.सं.१७६०, प्युठान) को अभिलेखमा बहुवचनको अर्थ दिने गरी लेखाइमा आएको देखिएकोले उक्त अभिलेखभन्दा अगाडि प्रयोग भएका सर्वनाम

‘हामी’, ‘उनी’ र ‘तिमी’ मा बहुवचन सर्वनाम हुँदा ‘हरू’ प्रत्यय नलाग्नु स्वभाविक भएको र त्यस्ता सर्वनामले वाक्यात्मक प्रयोगशीलताका आधारमा आवश्यक वचन जनाएको उपयुक्त देखिन्छ।

१२.४ भावको रूपमा वचन

वक्ताको मनोभाव वा मनसायको भिन्नतालाई व्यक्त गर्ने क्रियाको रूपावली वा संरचनाको भिन्नतालाई क्रियाको भाव भनिन्छ। सामान्यार्थमा मात्र भूतकाल र अभूतकालको भेद हुन्छ। असामान्यार्थमा कालभेद हुँदैन र सामान्यार्थको रूपमा पाइने यो कालभेद असामान्यार्थका रूपमा पाइँदैन। नेपालीमा भावमा पनि वचनको प्रयोग गरिने गरिन्छ। प्राचीन तथा मध्यकालीन नेपाली भाषाको अभिलेखमा विध्यर्थ, इच्छार्थ तथा संभावनार्थ भावको वचन प्रकट भएको पाइएकोले क्रियापदमा वचनको भेद यस प्रकारको रहेको भेटिन्छ :

१२.४.१ विध्यर्थमा वचन

अभिलेखीय नेपालीका क्रियापदमा वचनको भेद विध्यर्थकमा पनि पाइन्छ। वि.सं.१४१३(पृथ्वी मल्ल) को अभिलेखदेखि यता विध्यर्थ भावमा ‘-अ’ र ‘-०’ प्रत्यय दुवै वचनका धातुमा लागेर बनेको देखिन्छ। उक्त प्रत्ययहरूको प्रयोग जुम्ला, बभ्काड, अछाम र प्युठानलगायतका क्षेत्रमा प्रयोग भएका पाइन्छन् :

तालिका नं.२५.क

एकवचन

प्रथम मिति र अभिलेख	कर्ता	विध्यर्थ	धातु विध्यर्थ
वि.सं.१४१३(पृथ्वी मल्ल)	कनकपत्र	घाल	घाल् + -अ
वि.सं.१४४७(उदयसिंह)	चेलो	खा	खा + -०
वि.सं.१४४७(ईन्द्र+चन्द्रवर्मा)	कुंवर	गर	गर् + -अ

तालिका नं.२५.ख

बहुवचन

प्रथम मिति र अभिलेख	कर्ता	विध्यर्थ	धातु विध्यर्थ
वि.सं.१५८६(भान शाही)	कसैले(ब.व.)	घाल	घाल् + -अ
वि.सं.१७३१(जितारी सिंह)	गाईको मासु (र) कौवाको खुट्टा(ब.व)	खा	खा + -०
वि.सं.१७६०(पृथ्वीपति शाह)	यकलाष बाह्रहजार मिलि वावाजि(ब.व.)	गर	गर् + -अ

अभिलेखीय नेपालीमा निम्नअनुसारका भएका प्रयोग देखिन्छ :

- (३) **एकवचन** : (क) जो यो कनकपत्र भितरकि भाषा घाल ।
 [जस्ले यो कनकपत्र भित्रको भाषा घाल]
 (वि.सं.१४१३, पृथ्वी मल्ल; योगी : २०१३, पृ.४९-५२)
- (ख) सर्वकर अकर उदैसिंहको चेलिको चेलो खा ।
 [सवैकर अकर गरी यदैसिंहको छोरीको छोरो खा]
 (वि.सं. १४४७, उदय सिंह; सुवेदी : २०३६, पृ.९३)
- (ग) अछामिका वंस कुंवरीको कुंवर पसा गर ।
 [अछामीका वंश राजकुमारीको राजकुमार प्रसाद गर]
 (वि.सं.१४८५, इन्द्रवर्मा चन्द्रवर्मा; अधिकारी:२०४३,पृ.१०५)
- (४) **बहुवचन** : (क) अंत्योअंत्य स्ववंशः प्रवंश कसैले धर्म नघालः ।
 [अनन्य स्ववंश, प्रवंश कसैले धर्म नघाल]
 (वि.सं.१५८६, भान शाही; योगी : २०१३, पृ.१२२)
- (ख) गाइको मासु कौवाका खुट्टो खा ।
 [गाईको मासु र कौवाको खुट्टो खा]
 (वि.सं.१७३१, जितारी सिंह; सुवेदी : २०५५,पृ .१०९)
- (ग) यकलाष बाह्रहजार मिलि वावाजि भोग गर ।
 [एकलाख बाह्रहजार मिली वावाजी भोग गर]
 (वि.सं.१७६०, पृथ्वीपति शाह; अधिकारी : २०४३,पृ.१५५)

माथि उल्लिखित वाक्य नं.(३) र (४) मा क्रियापदकै विध्यर्थ भावमा एकवचन र बहुवचन भेद पाइँदैन तर कर्ताअनुसारको एकवचन र बहुवचनको भेद भने पाउन सकिन्छ। ‘-अ’ प्रत्ययमा व्यञ्जनान्त र ‘-०’ प्रत्यय स्वरान्तमा आएको समेत पाइन्छ।

१२.४.२ सम्भावनार्थ भावमा वचन

अभिलेखीय नेपालीका क्रियापदमा वचनको भेद सम्भावनामा पनि देखिन्छ :

तालिका नं.२६

भाव :	एकवचन	बहुवचन
सम्भावनार्थ	‘-ला’	‘-औं’
सम्भावनार्थ	‘-उं’	‘-औ’
सम्भावनार्थ	‘-लास्’	-

अभिलेखीय नेपालीको सम्भावनार्थ भावमा प्रयोग हुने एकवचनको ‘-ला’, ‘उं’ र ‘-लास्’ प्रत्ययका सन्दर्भमा हेर्नु, अध्याय (५.४.१, ५.४.३ र ५.४.६) माउल्लेख भइसकेका छन् भने बहुवचनको ‘-औं’, ‘-औ’ ‘-नान्/ -नन्’ प्रत्ययका सन्दर्भमा हेर्नु, अध्याय (५.४.२, ५.४.४ र ५.४.५) माउल्लेख भइसकेका छन्। यस अध्यायका उल्लिखित प्रत्ययले सम्भावनार्थमा वचनको भेद देखाएका छन्।

१२.४.३ इच्छार्थ भावमा वचन

अभिलेखीय नेपालीका क्रियापदमा वचनको भेद इच्छार्थमा पनि देखिन्छ :

तालिका नं.२७

भाव :	एकवचन	बहुवचन
इच्छार्थ	‘-इ’	‘-ऊन्’
इच्छार्थ	‘-इय’	‘-इया’
इच्छार्थ	‘-ओस्’	‘-औं’
इच्छार्थ	‘-उं’	-
इच्छार्थ	‘-यस्’	-

अभिलेखीय नेपालीको इच्छार्थ भावमा प्रयोग हुने एकवचनको 'इ', 'इय', 'ओस्', 'उँ' र 'यस्' प्रत्ययका सन्दर्भमा हेर्नु, अध्याय (५.२.१, ५.२.३, ५.२.४, ५.२.५ र ५.२.७) माउल्लेख भइसकेका छन् भने बहुवचनको 'ऊन्', 'इया' र 'औँ' प्रत्ययका सन्दर्भमा हेर्नु, अध्याय (५.२.२, ५.२.३ र ५.२.६) माउल्लेख भइसकेका छन्। यस अध्यायका उल्लिखित प्रत्ययले इच्छार्थ भावमा वचनको भेद देखाएका छन्। तसर्थ आसिक, सराप वा इच्छा व्यक्त गर्ने क्रियामा पनि अभिलेखीय नेपालीमा वचनको भूमिका रहेछ।

पुरुषको व्यवस्था

अभिलेखीय नेपालीमा कुनै कुरो बोलेका बेलामा बोलचालका सहभागीहरूको परिस्थितिगत प्रकृति व्यक्त गर्ने व्याकरणिक कोटिबाट पुरुष बन्ने गरेको भेटिन्छ। प्रायः कुरा गर्ने व्यक्ति एउटा पुरुष, कुरा सुन्ने व्यक्ति अर्को पुरुष र कुराकानीमा भाग नलिने (असहभागी) व्यक्ति व्याकरणमा अर्कै पुरुषका देखिन्छन् :

१३.१. सामान्यार्थक भूतकालमा पुरुष

अभिलेखीय नेपालीका धातुमा निम्नअनुसारका प्रत्यय लागेर सामान्यार्थक भूत कालको पुरुष बनेको देखिन्छ :

तालिका नं.२८

काल	उत्तमपुरुष	मध्यमपुरुष	अन्यपुरुष
भूत	‘-यौँ’	‘-यौ’	‘-यो’
भूत	‘-यूँ’	—	‘-तुभयो’(आदर)

अभिलेखीय नेपालीको सामान्यार्थक भूतकालमा प्रयोग हुने उत्तमपुरुष ‘-यौँ’ र ‘-यूँ’, मध्यमपुरुष ‘-यौ’ तथा अन्यपुरुष ‘-यो’ र ‘-तुभयो’ प्रत्ययका सन्दर्भमा हेर्नु, अध्याय (४ र ७) का वाक्यहरूमा उल्लेख भइसकेका छन्। यस अध्यायका उल्लिखित प्रत्ययले सामान्यार्थक भूतकालमा पुरुषको भेद देखाएका छन्।

१३.२ सामान्यार्थक अभूतकालमा पुरुष

अभिलेखीय नेपालीका धातुमा निम्नअनुसारका प्रत्यय लागेर सामान्यार्थक अभूत कालको पुरुष बनेको देखिन्छ :

तालिका नं.२८

काल	उत्तमपुरुष	मध्यमपुरुष	अन्यपुरुष
अभूत	'(-उँ)	'-स्'	'-*'
अभूत	'-औं'	'-औ'	'-न्'
अभूत	-	-	'-नुहुन्छ'(आदर)

अभिलेखीय नेपालीको सामान्यार्थक अभूतकालमा प्रयोग हुने उत्तमपुरुष '(-उँ)' र '(-औं)', मध्यमपुरुष '(-औ)' र '(-स्)' तथा अन्यपुरुष '(-*)', '(-न्)' तथा '(-नुहुन्छ)' प्रत्ययका सन्दर्भमा हेर्नु, अध्याय (७.३) मा उल्लेख भइसकेका छन्। यस अध्यायका उल्लिखित प्रत्ययले सामान्यार्थक अभूतकालमा पुरुषको भेद देखाएका छन्।

१३.३ पुरुषमा इच्छार्थकको रूपावली

अभिलेखीय नेपालीमा क्रियापदको पुरुषमा इच्छार्थकको रूपावली पनि देखिन्छ :

तालिका नं.३०

रूपावली	उत्तमपुरुष	अन्यपुरुष	मध्यमपुरुष
इच्छार्थक	'-उँ'	'-इ'	'-यस्'
इच्छार्थक	'-औं'	'-ऊन्'	-
इच्छार्थक	-	'-इय'	-
इच्छार्थक	-	'-इया'	-
इच्छार्थक	-	'-ओस्'	-

अभिलेखीय नेपालीको इच्छार्थक भावमा प्रयोग हुने अन्यपुरुषको रूपावली '(-इ)', '(-ऊन्)', '(-इय)', '(-इया)' र '(-ओस्)' प्रत्ययका सन्दर्भमा हेर्नु, अध्याय (५.२.१., ५.२.२, ५.२.३ र ५.२.४) का वाक्यमा उल्लेख भइसकेका छन् भने उत्तमपुरुषको '(-उँ)' र '(-औं)' प्रत्ययका सन्दर्भमा हेर्नु, अध्याय (५.२.५ र ५.२.६) मा उल्लेख भइसकेका छन्। मध्यमपुरुषको '(-यस्)' प्रत्ययका सन्दर्भमा हेर्नु, अध्याय (५.२.७) मा प्रस्तुत भइसकेका छन्। यस अध्यायका उल्लिखित प्रत्ययले पुरुषमा ईच्छार्थकको रूपावलीको

भेद देखाएका छन्। तसर्थ आसिक, सराप वा इच्छा व्यक्त गर्ने क्रियामा पनि अभिलेखीय नेपालीमा ईच्छार्थक भेदको भूमिका रहेछ।

१३.४ लिङ्गभेदका आधारमा क्रियाका रूपावलीमा सहभागिता

अभिलेखीय नेपालीमा लिङ्गभेदका आधारमा क्रियाको रूपावली सहभागिता देखिन्छ :

तालिका नं.३१

रूपावली सहभागिता	एकवचन	बहुवचन	लिङ्गभेद
अन्यपुरुष	–	‘–एनन्’	उभयलिङ्ग
मध्यमपुरुष	–	‘–इनौ’/‘–एनौ’	स्त्रीलिङ्ग/पुलिङ्ग
उत्तमपुरुष	‘–इन्’	–	स्त्रीलिङ्ग

अभिलेखीय नेपालीमा लिङ्गभेदका आधारमा क्रियाको रूपावलीमा सहभागिता देखिन मध्यमपुरुषको बहुवचन ‘–इनौ’ स्त्रीलिङ्ग, ‘–एनौ’ पुलिङ्गका बीचमा भेद देखिएको छ। तसर्थ अभिलेखीय नेपालीमा सहभागी मध्यमपुरुषमा लिङ्ग भेद देखिए पनि उत्तमपुरुष(सहभागी) र अन्यपुरुष (असहभागी)का बीचमा भने लिङ्ग भेद देखिएको छैन। उक्त कुरा अध्याय (४.२.४ र ४.२.५)मा दिइएका वाक्यका उदाहरणहरू तुलना गर्दा देखिन्छ तर अध्याय (४.२.७ र ४.२.९) मा दिइएका वाक्यका उदाहरणहरूले लिङ्गभेद जनाएको देखिदैन।

तसर्थ अभिलेखीय नेपालीमा लिङ्गभेदका आधारमा क्रियाका रूपावलीमा सहभागिता ‘–इनौ’ स्त्रीलिङ्ग र ‘–एनौ’ पुलिङ्गका बीचमा मात्र प्रयोग भएको रहेछ।

क्रिया धातुहरू

११.१ नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा प्रयोग भएका क्रिया धातुहरू

प्राचीन तथा मध्यकालीन नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा पहिलो प्रयोगका रूपमा अभिलेखीय धातुहरू निम्नअनुसार भएको पाइएको छ। उक्त कालहरूमा रहेका कतिपय 'ढोय', 'भुतिउ' तथा 'भुँच' जस्ता क्रिया धातुहरू प्राचीन कालमा मात्र प्रयोग भएका देखिन्छन्। भने 'अक्', 'कर्' तथा 'घाल्' धातुहरू मध्यकालीन नेपालीमा पनि प्रयोग भएको देखिन्छन्। 'कर्' तथा 'घाल्' जस्ता धातुहरू पछिल्ला समयमा 'गर्' तथा 'हाल्' धातुमा परिवर्तन भएको समेत देखिएको छ।

अभिलेखीय नेपालीमा सर्वप्रथम अकर्मक क्रियाको प्रयोग भएको पाइएको छ भने पछि मात्र सकर्मक क्रिया प्रयोग भएको छ। संयुक्तक्रियामा प्रयोग भएको 'दे', 'हाल', 'जा', 'ल्याउ', 'रह', 'आउ', 'पाउ', 'पुग्', 'राख्', 'छाड्', 'भेट्', 'होञ्भ', 'लाग्' र 'गर्' जस्ता धातुहरूले मेरु तथा रञ्जकका रूपमा समेत आफ्नो कार्यसम्पन्न गरेका छन्। नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा प्रयोग भएका वि.सं.१३१२(अशोक चल्) देखि वि.सं.१४४८(अभय मल्ल) सम्मको अभिलेखका क्रिया धातुहरूलाई प्राथमिककालमा प्रयोग भएका धातुका रूपमा राखिएको छ भने वि.सं.१४४८(अभय मल्ल) देखि वि.सं.१८३१(पृथ्वीनारायण शाह) सम्मको अभिलेखका क्रियाधातुहरूलाई माध्यमिककालमा प्रयोग भएका क्रियाधातुहरूका रूपमा तलका तालिकाहरूमा राखिएको छ :

तालिका नं.३३

१४.१.२ नेपाली भाषाको माध्यमिककाल (वि.सं.१४४० देखि १८३१ सम्म)

क्रसं	वि.सं.	जारी गर्ने व्यक्ति	माध्यमिक कालको ऐतिहासिक अभिलेखमा प्रथम पटक विभिन्न समयमा लेखिएका नेपाली भाषाका धातुहरू	कैफियत																
१७	१४५५	वलिराज	वोक्	ल्या	लौट	चर्	डल्	भिन्न	जग्	भन्	सोध्	भार्	भर्							
१८	१४६१	वलिराज+मोदिनीवर्मा	पड्																	
१९	१४६२	भैरव सिंह	चिल्																	चित्त्यो
२०	१४७१	शक्ति ब्रह्म	होइ	बोल्																
२१	१४७८	पृथ्वीमल्ल (सुमतिवर्मा)	पलाउ																	
२२	१४८५	इन्द्रवर्मा+चन्द्रवर्मा	हर्	भिज्																
२३	१४९७	शक्ति ब्रह्म	बज्	भुक्	हाल्															
२४	१५०३	शक्ति ब्रह्म	पर्	ताक्	ढाट्															
२५	१५०७	वत्सराज	षस्	फाल्																
२६	१५१३	कल्याण मल्ल	मेट्	मिल्																
२७	१५३४	कृद्वेरमाला	छोड्																	
२८	१५४५	पृथ्वीमल्ल (सुमतिवर्मा)	टड्कार्	लेख्																
२९	१५५०	गगनराज	फुक्	पस्	नुहाउ															
३०	१५५४	अशोक मल्ल	कडार्																	

४८	१६७७	विक्रम+साइमलशाही	सुग्	सुन्	हान्	छोप्	सेक्	ठहर्	चुक्	धङ्											
४९	१६८२	सुर्ती शाही	हान्	सुक																	
५०	१६८३	सुर्ती शाही	सुक	फुट्	फोउ	थप्	कैह														
५१	१६८८	विक्रम शाही	पठाउ	सज्																	
५२	१६८९	जगज्योति मल्ल	रह्																		
५३	१६९३	बहादुर शाही	बाङ्	पाज्																	
५४	१६९६	ग्रामराज	उठ्																		
५५	१६९८	लक्ष्मीनरसिंह मल्ल	धर्	घिस्	अफाल्	हान्															
५६	१७०१	बहादुर शाही	ग~जा																		
५७	१७०६	पहाडी शाही	पण्	टाल्																	
५८	१७२०	जगतप्रकाश मल्ल	बच्	मनाउ																	
५९	१७२३	वीरभद्र शाही	रह्	पठाउ	चिन्	घाउ	अल्मल्	बैठ	तात्												
६०	१७२७	प्रताप मल्ल	बहाउ	बन्	निकास्																
६१	१७२८	विक्रम शाही	तोङ्																		
६२	१७३१	जितारी सिंह	भोग्	कह्																	
६३	१७५२	जितारी सिंह	टेक्	वाभ्	मुङ्	जिउ	फार्														
६४	१७५४	मान्धाता शाही	फुल्																		

७२	१८२२	त्रिविक्रम सेन	बताउ																	
७३	१८२३	पृथ्वीनारायण शाह	छोट्	कुट्	फुक्	फटक्														
७४	१८२४	श्रीजुल देवान	फिट्																	
७५	१८२४	पृथ्वीनारायण शाह	विग्र	घेर्	पिट्															
७६	१८२५	पृथ्वीनारायण शाह	आड्	जुर्	दोहरि	तिर्	धपाउ	पक्र												
७७	१८२७	पृथ्वीनारायण शाह	कल्म	अराउ	डुहु	कट्														
७८	१८२८	पृथ्वीनारायण शाह	अड्	-	अड्काउ															
७९	१८२८	कीर्तिवम मल्ल	तुल्याउ																	
८०	१८२९	पृथ्वीनारायण शाह	हार																	
८१	१८३०	पृथ्वीनारायण शाह	जम्	पकड्	छिर्	बग्														
८२	१८३१	पृथ्वीनारायण शाह	खोल्	साध	तिबार	काम्														
८३	१८३१	पृथ्वीनारायण शाह	उक्ल	छल्	मुष्ट्याउ	पार	विउँभ्	तट्	छुट्	भाग्	मास्	आट्	जन्म							
८४	१८३१	पृथ्वीनारायण शाह	भुल्	च्याप्	भिक्	सार	सधाउ	जोग्	झक्	तर्	चाह्	वैठ्	खैच्	खिच्	डग्	भेट्	वाध्	घर्क		

१४.१.३ नेपाली भाषाको आधुनिक काल (वि.सं.१८३१ देखि हालसम्म)

यस कालका अभिलेखीय सामग्रीहरूका नेपाली भाषाको अध्ययन बृहत्तर रूपमा अभूँ हुन बाँकी भएकाले त्यस्ता क्रिया धातुहरूको विवरण यस अध्यायमा राखिएको छैन। पछिल्लो अध्ययनको क्रममा समावेश गरिनेछ।

वाच्य

१५.१ परिचय

अभिलेखीय नेपालीमा क्रियाको अन्तिम प्रत्ययमा वाचक भएर त्यससँग मेल खाने नाम वाच्य हुने तथा क्रियाको अन्तिम प्रत्ययले कर्ता बुझाए कर्तृवाच्य, कर्म बुझाए कर्मवाच्य र कर्ता तथा कर्म दुवै बुझाएन भने भाववाच्य जनाएको छ :

१५.१ भावकर्मवाच्य

अभिलेखीय नेपालीमा भावकर्मवाच्य जनाउन धातुमा ‘-इ’ प्रत्यय लागेर बनेको देखिन्छ। वि.सं.१५०३(शक्ति ब्रह्म) देखि वि.सं.१८३१ (पृथ्वीनारायण शाह)सम्मको अभिलेखहरूमा यस्तो प्रयोग रहेको छ। उक्त प्रत्यय बभाङ, डोटी, गोरखा र काठमाडौं क्षेत्रका अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका पाइन्छन्।

मध्यकालीन नेपाली-‘-इ’ प्रत्यय, जस्तै :

- काट्+इ+यो= काटियो (शक्ति ब्रह्म : वि.सं.१५०३, बभाङ)
- टङ्कार+इ+यो= टङ्कारियो (पृथ्वी मल्ल : वि.सं.१५४५, डोटी)
- जान्+इ+न्छ= जानिन्छ (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं.१८१६, गोरखा)
- बस्+इ+न्छ= बसिन्छ (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं.१८२०, गोरखा)
- देख्+इ+न्छ= देखिन्छ (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं.१८२०, गोरखा)
- खा+इ+न्छ= खाइन्छ (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं.१८२०, गोरखा)
- गर्+इ+न्छ= गरिन्छ (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं.१८२०, गोरखा)
- छोट्+इ+यो= छोटियो (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं.१८२३, गोरखा)
- आङ्+इ+यो= आङियो (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं.१८२५, गोरखा)
- चाह+इ+यो= चाहियो (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं.१८३१, काठमाडौं)
- खोल्+इ+न्छ= खोलिन्छ (पृथ्वीनारायण शाह : वि.सं.१८३१, काठमाडौं)

माथिउल्लिखित धातु ‘काट्’, ‘टङ्कार’, ‘जान्’, ‘बस्’, ‘देख्’, ‘खा’, ‘गर्’, ‘छोट्’, ‘आङ्’, ‘चाह’ र ‘खोल्’ म ‘-इ’ प्रत्यय लागेर भावकर्म वाच्य बनेका देखिन्छन् :

- (१) 'काट्' धातु : तिनरी उता काटियो ।
[तिनारी उता काटियो ।] (वि.सं.१५०३, शक्ति ब्रह्म;
सुवेदी : २०३६, पृ.९६)
- (२) 'टङ्कार' धातु : गोसु रावललेसव राखी टंकारियो ।
[गोसु रावलले....सवै राखी टंकारियो ।]
वि.सं. १५४५, पृथ्वी मल्ल; "यात्री":२०३४, पृ.२४८)
- (३) 'जान्' धातु : आफ्नु रहेछ, भनि कामैमहां जानिन्छ ।
[आफ्नु रहेछ, भनी काममा नै जानिन्छ ।]
(वि.सं.१८१६, पृथ्वीनारायण, योगी : २०२२, पृ.१४)
- (४) 'देख्' धातु : जस ढुंगा देपिइन्छ, वसिन्छ ।
[जुन ढुङ्गा देखिन्छ, वसिन्छ ।] (वि.सं. १८२०,
पृथ्वीनारायण, योगी : २०२२, पृ.७०९)
- (५) 'बस्' धातु : जस ढुंगा देपिइन्छ, वसिन्छ ।
[जुन ढुङ्गा देखिन्छ, वसिन्छ ।] (वि.सं.१८२०,
पृथ्वीनारायण, योगी : २०२२, पृ.७०९)
- (६) 'खा' धातु : जस्को नुन पाइन्छ, तस्का निमित्त भरिसक्य गरिन्छ ।
[जस्को नुन खाइन्छ, त्यस्को निमित्त भरिसक्य
गरिन्छ ।] (वि.सं.१८२०, पृथ्वीनारायण, योगी : २०२२,
पृ.७०९)
- (७) 'गर्' धातु : जस्को नुन पाइन्छ, तस्का निमित्त भरिसक्य गरिन्छ ।
[जस्को नुन खाइन्छ, त्यस्को निमित्त भरिसक्य
गरिन्छ ।] (वि.सं. १८२०, पृथ्वीनारायण, योगी : २०२२,
पृ.७०९)
- (८) 'छोट्' धातु : काज पनि छोटियो पुऱ्याउँदा पनि पुऱ्याउँला
सनधेय नमान्नु हवस् ।
[काज पनि छोटियो पुऱ्याउँदा पनि पुऱ्याउँला
सन्धेय नमान्नुहोस् ।] (वि.सि. १८२३, पृथ्वीनारायण,
पोखरेल : २०४३, पृ.१४१)

- (९) 'आइ' धातु : आगे हैवाप्य वितलप्या प्रति यस वर्ष हाम्रो विवाह आडियो ।
[आगे हैवाप्य वितलपे प्रति यस वर्ष हाम्रो विवाह आडियो ।] (वि.सं. १८२५, पृथ्वीनारायण, कोइराला:२०४४, पृ.४४२)
- (१०) 'चाह' धातु : उप्रान्त मिल मिलन्तम यहाको लागि तहाँलाई कुल चाहियो ।
[उप्रान्त मिलेको मिलाउँला यहाँको लागि तहाँलाई कुलसंख्या चाहियो ।] (वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण, श्रेष्ठ:२०४२, पृ.१२२)
- (११) 'खोल' धातु : राग तानमा बडो ठुलो मोहो हुन्छ, र दवलथ पनि षोलिन्छ ।
[रागतानमा बडो ठूलो मोह हुन्छ, र दवलथ पनि खोलिन्छ ।] (वि.सं.१८३१, पृथ्वीनारायण, पोखरेल:२०४३, पृ.१५०)

माथिउल्लिखित वाक्य नं.(१) देखि (११) सम्म प्रयोग भएका वाक्यका धातु 'काट्', 'टङ्कार', 'जान्', 'बस्', 'देख्', 'खा', 'गर्', 'छोट्', 'आइ', 'चाह' र 'खोल' मा '-इ' प्रत्यय लागेको देखिएकाले यी क्रियाहरू भावकर्म वाच्यात्मक क्रिया रहेछन् । तर अभिलेखीय नेपाली भाषाका अभिलेखहरूमा धातु र प्रत्ययका बीचमा '-इ' प्रत्यय नलाग्ने र क्रियाको अन्तिम प्रत्यय र कर्ताको बीचमा लिङ्ग, वचन र पुरुषअनुसार पदसङ्गति हुने वाक्य कर्तृवाच्यको रूपमा प्रयोग गरेको देखिन्छ :

अभिलेखीय नेपालीमा कर्तृवाच्य जनाउन '-इ' प्रत्यय लागेर बनेको देखिदैन :

प्राचीन नेपाली- '-इ (=०)' प्रत्यय छैन, जस्तै :

- अक्र+०+याछु= अक्र्याछुँ (आदित्य मल्ल : वि.सं.१३७८, गोरखा)

माथिको धातु 'अक्र' मा '-इ' प्रत्यय लागेको नदेखिएकाले भएका प्रयोग निम्नअनुसारका देखिन्छन् :

(१२) '-इ (=०)' प्रत्यय : (क) यति आला सर्वकर अकर दोहोली करि पसाकि अक्र्याछुँ ।

[यति खेत सबै कर दोहोरो अकर गरी प्रसाद गरी दिएको छु ।] (वि.सं.१३७८, आदित्य मल्ल, खनाल : २०३०, पृ.१-३)

(ख) सर्व बाधा विनिर्मुक्त करि पसा करि अक्र्याछुँ ।

[सबै बाधा मुक्त गरी प्रसाद गरी दिएको छु ।] (वि.सं. १३९३, पुण्य मल्ल, योगी : २०२२, पृ.७६१)

माथिउल्लिखित वाक्य नं. (१२.क) र (१२.ख) मा प्रयोग भएका धातु 'अक्र' मा '-इ' प्रत्यय नलागेको देखिएकोले यो क्रिया कर्तृवाच्यात्मक क्रिया रहेछ ।

सङ्केतसूची

अभू.	=	अभूत
अवा.भू.	=	अवास्तविक भूत
अव.	=	अवधारणार्थक
असम्प.	=	असम्पन्न
आ.ने.	=	आधुनिक नेपाली
आ.ने ^१ .	=	आधुनिक नेपाली वाक्य-१
आ.ने ^२ .	=	आधुनिक नेपाली वाक्य-२
एव.	=	एकवचन
कृ.	=	कृदन्त
कृ.क.	=	कृदन्तीकरण
क्रि.	=	क्रिया
क्रि ^१ .	=	पहिलो क्रिया
क्रि ^२ .	=	दोस्रो क्रिया
क्रि.प.	=	क्रिया पद
क्रि.धा.	=	क्रिया धातु
क्रि.वि.	=	क्रिया विशेषण
नि.	=	निम्न आदरार्थी
निषे.	=	निषेधार्थ
नि.संयो.	=	निरपेक्ष संयोजक
परस्था.	=	परस्थानिक
प्रा.ने.	=	प्राचीन नेपाली
प्रे.क्रि.	=	प्रेरणार्थक क्रिया
प्रे.प्र.	=	प्रेरणार्थक प्रक्रिया
भू.	=	भूत
मु.क्रि.	=	मुख्य क्रिया
म.ने.	=	मध्यकालीन नेपाली
मे.	=	मेरू
र.	=	रञ्जक
वा ^१ .	=	पहिलो वाक्य
वा ^२ .	=	दोस्रो वाक्य
बि.सं.	=	बिक्रम सम्बत्
सहा.क्रि.	=	सहायक क्रिया
सम्भा.	=	सम्भावनाार्थक
सा.	=	सामान्य
सा.सं.	=	सापेक्ष संयोजक
स्व.वि.	=	स्वरविवृतीकरण
संयो.	=	संयोजक

चिन्हसङ्केत

—	= निर्देशक तथा समस्तपद सङ्केत
-	= पछाडि भए उपसर्ग तथा अगाडि भए प्रत्यय सङ्केत
()	= गौण सङ्केत वा कोष्ठक
:	= सापेक्ष विराम
;	= अर्ध विराम
+	= संयोजन वा जोड
=	= समतुल्य वा बराबर
/	= विकल्प वा विभाजक
o	= शून्य रूप
//	= विकल्प रूपस्थान
(^ˆ)	= अनुस्वार
>	= पछाडि देखाइएको व्युत्पन्न
<	= अगाडि देखाइएको व्युत्पन्न
.....	= ऐजन वा लोप
[]	= आधुनिक अर्थ सङ्केत
!	= आश्चर्य वा सम्बोधन चिन्ह
*	= पुनर्निर्माण वा खाली
————	= मुख्य पद वा पदावली, सङ्गति वा साङ्केतिक चिन्ह
‘ ’	= शब्द तहको एकल उद्धरण सङ्केत
“ ”	= उपवाक्य वा वाक्य तहको दोहोरो उद्धरण सङ्केत
~	= समान वा विकल्प सङ्केतक चिन्ह

अभिलेखीय नेपालीमा प्रयोग भएका विकल्पात्मक ध्वनि/वर्णहरू

क्र.सं.	आधुनिक	मध्यकालीन	प्राचीन	कैफियत
१	इ	इ	॰, ॰	
२	ए	ऐ	ए	
३	ऐ	ऐ/अइ/औ	ऐ/अइ	
४	औ	औ/अउ	अउ	
५	को	क्व/को	को	
६	ख	ख/ष	ष	
७	ड	() अनुनासिक(ड प्रयोग छैन)	() अनुनासिक (ड प्रयोग छैन)	
८	छ	छ/क्ष	क्ष/स/च	
९	झ	झ/झा	झा	
१०	ण	ण/रा	ण/रा	
११	न	ज,न,ण/() अनुनासिक	ज,न,ण/() अनुनासिक	
१२	म	म/() अनुनासिक	म/() अनुनासिक	
१३	म	म्ह	ह	
१४	य	ज/ए/ज	ए/ज	
१५	रि	रि/ऋ	रि	
१६	रु	रु	रु	
१७	ल	ल्ह	ल	
१८	व	व/ज+आ/ओ	व/ज+आ/ओ	
१९	क्ष	छ/क्ष/क/च	छ/क्ष/क/च	
२०	त्र	त्र/त्त्र	त्र	
२१	ज्ञ	ग्य/ज्ञ	ज्ञ	
२२	ॐ	ॐ/ओम	ॐ/ओम/अम/उँ	

सन्दर्भ कृति-सूची

(क)

- अर्ज्याल, वीरेन्द्रकेशरी (१९४५-६२) नेपाली व्याकरण, स्रोत (जयराज आचार्य (ई.१९८०), ट्रेडिशनल ग्रामरस् ईङ्ग्लिस एण्ड नेपाली : ए स्टडी, काठमाडौं : लेखक स्वयम्)
- अधिकारी, सूर्यमणि (२०४३) पश्चिम नेपालको ऐतिहासिक अन्वेषण, काठमाडौं : नेपाल र एशियाली अध्ययन सस्थान, त्रि.वि.।
- " (ई.१९७९-८०) "पश्चिम नेपालका केही अप्रकाशित अभिलेखहरू" कन्ट्रिब्युशन टु नेप्लीज स्टडिज्, ७.१-२ : पृ.१७५-१९२।
- " (ई.१९८६) "खशराज्य जुम्ला, बभाङ र कुमाउँका केही अभिलेखहरू" कन्ट्रिब्युशन टु नेप्लीज स्टडिज्, १३.२ : पृ.२०५-२१३।
- " (ई.१९९७) खश अधिराज्य, नयाँदिल्ली : निराला प्रकाशन।
- " (२०५५) जुम्लाराज्यको इतिहास, काठमाडौं : नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि.वि.।
- " (२०५६) नेपाली भाषाको इतिहास, काठमाडौं : भुँडीपुराण प्रकाशन।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज(२०४९) समसामयिक नेपाली व्याकरण, काठमाडौं : कुञ्जन प्रकाशन।
- अर्ज्याल, बलराम (२०४५/०४६) नेपाली भाषाको ऐतिहासिक व्याकरणका सामग्री, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र (अप्रकाशित)।
- " (२०५६) "नामिक संयुक्तक्रिया" मिर्मिरे, २८, १२ : १७५, पृ. ८७।
- आचार्य, ब्रतराज (२०४१) हाम्रो भाषा, काठमाडौं : स्वयं
- " (२०४९/०५०) "प्राचीन नेपालीका प्रामाणिक अभिलेख तथा वाङ्मय ग्रन्थहरू", वाङ्मय, ६ : पृ.८२-९३।
- " (ई.१९९५) मध्ययुगीन नेपालीका रूप-वैज्ञानिक अध्ययन, विद्यावारिधि शोध ग्रन्थ, डा.वी.आर.अम्बेदकर विश्वविद्यालय, आगरा।

आचार्य, बाबुराम (२०२४)	श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, भाग-१, काठमाडौं ।
आ.दी, राममणि (१९९९)	स्रोत, (शैलेन्दुप्रकाश नेपाल - २०५०), राममणि आ.दी. व्यक्ति र कृति, काठमाडौं : सिर्जना प्रकाशन ।
आप्टे, वामन शिवराम(सं.) (ई.१९९६)	संस्कृत हिन्दी शब्दकोश : दिल्ली
कोइराला, कुलप्रसाद (२०४४)	कोइराला वंशावली, परिशिष्टांक
खनाल, मोहनप्रसाद (२०२६)	इतिहास प्रभात, काठमाडौं : जगदम्बा प्रकाशन ।
" (२०२८)	अभिलेख संकलन, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
" (२०३०)	मध्यकालीन अभिलेख, काठमाडौं : स्वयम् ।
" (२०३४)	गोरखापत्र (आषाढ १७ गते), काठमाडौं : गोरखापत्र छापाखाना : १
" (२०४०)	चाँगुनारायणको ऐतिहासिक सामग्री, काठमाडौं : नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि.वि. ।
गौतम, देवीप्रसाद (२०४९)	नेपाली भाषा परिचय, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
" (२०५३)	नेपालीमा पदावली व्यवस्था, विद्यावारिधि शोधग्रन्थ, काठमाडौं : त्रिभुवन विद्यालय ।
चालिसे, विदुरकुमार (२०६१)	अभिलेखीय नेपाली भाषामा प्रयोग भएका परस्थानिकहरूको कालक्रमिक अध्ययन, काठमाडौं : विश्वविद्यालय अनुदान आयोग ।
" (२०६२)	अभिलेखीय नेपाली शब्दकोश, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान(अप्रकाशित) ।
" (२०६३)	ऐतिहासिक अभिलेखका आधारमा नेपाली भाषाका व्याकरण तत्वमा क्रमिक विकासको अध्ययन, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, विद्यावारिधि शोधग्रन्थ ।
जोशी सत्यमोहन (२०२८)	कर्णाली लोक संस्कृति (खण्ड-१), काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
तिम्सिना, यमनाथ (२०६२)	अभिलेखीय नेपाली शब्दको अध्ययन, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, विद्यावारिधि शोधग्रन्थ ।

- तिवारी, रामजी र अन्य (२०२१) **ऐतिहासिक पत्रसंग्रह**, दोस्रो भाग, काठमाडौं ।
- तिवारी, भोलानाथ (ई.१९५१) **भाषा विज्ञान**, इलाहावाद : किताबमहल ।
- थापा, रमेशजङ्ग(सं.) (२०३१-३४) “ऐतिहासिक पत्रस्तम्भ” **प्राचीन नेपाल**, ३०-३९ : १२३-१३८ ।
- ” (२०३४) “ऐतिहासिक पत्रस्तम्भ” **प्राचीन नेपाल**, ४०-४१ : पृ. ३५ ।
- ” (२०४३) “ऐतिहासिक पत्रस्तम्भ” **प्राचीन नेपाल**, ४१-४२, ६-८ : पृ. ४५-४९ ।
- दाहाल, बल्लममणि (२०४०/०४१) “मध्यकालिक गोर्खाली भाषिकाबाट आधुनिकस्तरीय कथ्य भाषिकामा विकसित हुँदा देखापरेका ध्वनिपरिवर्तनका प्रक्रियाहरू”, **वाङ्मय**, ४ : पृ. १-९ ।
- ” (२०४७) “मिश्रवाक्यको शिक्षण”, त्रि.वि. पाठक्रम विकासअर्न्तगत आयोजित नेपाली विषयका शिक्षकहरूको दोस्रो राष्ट्रिय अधिवेशनमा प्रस्तुत कार्यपत्र ।
- दीक्षिताचार्य, विश्वमणि (ई.१९९३) **गोरखा व्याकरण** बोध, डिल्लीबजार : लेखक स्वयम् ।
- नेपाल, दुर्गाप्रसाद (२०५६) **नेपाली व्याकरण : पारिभाषिक शब्दावली**, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुरमा प्रस्तुत स्नातकोत्तर शोधपत्र ।
- पण्डित, हेमराज (१९६९) **चन्द्रिका गोरखाभाषा व्याकरण**, काठमाडौं : लेखक स्वयम् ।
- पन्त, देवकान्त (२०३२) **डोटेली लोक साहित्य**, काठमाडौं : नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, त्रि.वि. ।
- पन्त, महेशराज(सं.)(२०४१) **पूर्णिमा**, काठमाडौं : देवीप्रसाद भण्डारी, इतिहास संशोधन मण्डल
- पराजुली, ठाकुरप्रसाद(२०४५) **नेपाली साहित्यको परिष्कार**, काठमाडौं : नेपाली विद्या प्रकाशन ।
- पाण्डे, बद्रीदत्त (ई.१९३७) **कुमाउका इतिहास**, अल्मोडा : लेखक स्वयम्
- पोखरेल, बालकृष्ण (२०२०) **पाँचसय वर्ष**, ललितपुर : जगदम्बा प्रकाशन ।

"	(२०२१)	नेपाली भाषा र साहित्य , काठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार, भोटाहिटी ।
"	(२०४३)	पाँचसय वर्ष , ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
"	(२०४३.क)	राष्ट्रभाषा , काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
पोखरेल, माधवप्रसाद (२०५६)		नेपाली वाक्य व्याकरण , काठमाडौं : एकता बुक्स प्रकाशन ।
"	(२०५६)	“दामुपालको कालनिर्णय” प्रज्ञा, ९० : पृ. १ ।
वज्राचार्य, धनवज्र (२०३१)		दोलखाको ऐतिहासिक रूपरेखा , काठमाडौं : नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, त्रि.वि. ।
"	(२०३१)	दोलखाको ऐतिहासिक रूपरेखा , काठमाडौं : नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, त्रि.वि. ।
"	(२०३९-४०)	“श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहका केही ऐतिहासिक पत्र” कन्ट्रिब्युशन टु नेप्लीज् स्टडिज्, १०.१-२ : पृ.१०७-११५ ।
वज्राचार्य, धनवज्र, (२०१९)		इतिहास संशोधनको प्रमाणप्रमेय , पहिलो भाग, काठमाडौं : जगदम्बा श्रेष्ठ, टेकबहादुर प्रकाशनमाला सत्ताइसौं ग्रन्थ
"	(२०३२)	नुवाकोटको ऐतिहासिक रूपरेखा , काठमाडौं : नेपाल र एशियाली अनुसन्धान संस्थान, त्रि.वि. ।
"	(२०३७)	शाहकालका अभिलेख , पहिलो भाग, काठमाडौं : नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि.वि. ।
बन्धु, चूडामणि (२०२८)		कर्णाली लोक संस्कृति , भाषा, खण्ड-४, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।
"	(२०३६)	नेपाली भाषाको उत्पत्ति , काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
"	(२०५०)	भाषा विज्ञान , काठमाडौं : साभा प्रकाशन(छै.सं.) ।
वराल, ईश्वर (२०३०)		सयपत्री , काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
"	(२०४६)	सयपत्री , काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
भट्टराई, गोविन्दप्रसाद (२०३७)		नेपाल र नेपाली , काठमाडौं : अच्यूतकुमारी भट्टराई ।

भट्टराई, रोहिणीप्रसाद (२०३३)	बृहत् नेपाली व्याकरण, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।
'यात्री', पूर्णप्रकाश नेपाल (२०३३)	महाकाली अञ्चल दिग्दर्शन, विराटनगर : हिमाली सौगात प्रकाशन ।
" (२०३४)	सेतीका तारा, विराटनगर : हिमाली सौगात प्रकाशन ।
" (२०३९)	(क) राजा गगनिराजको यात्रा, काठमाडौं : नेपाल रिसर्च एशोसिएटस् ।
" (२०३९)	"नेपालीका पाँच अभिलेख" वाणीसाधना, १. १ : पृ.६७-८६ ।
" (२०५३)	नेपाली भाषाको ऐतिहासिक मीमांसा, काठमाडौं : एकता बुक्स ट्रिप्टिब्युडर्स प्रा.लि.।
योगी, नरहरिनाथ (२०१३)	इतिहास प्रकाश, अङ्क-२, भाग-१, मृगस्थली : इतिहास प्रकाशक संघ ।
" (२०२२)	इतिहास प्रकाशमा सन्धिपत्र संग्रह, काठमाडौं : गोरक्ष प्रकाशनमाला ।
राजवंशी, शंकरमान(सं.)(२०३१-३४)	"ऐतिहासिक पत्रस्तम्भ" प्राचीन नेपाल, ३०-३९ : पृ. १२८-१२८ ।
" (२०३४)	"ऐतिहासिक पत्रस्तम्भ" प्राचीन नेपाल, ४० : पृ. ३०-३५ ।
स्वार, पहलमान सिंह (१९७५)	लघु व्याकरण (पाण्डुलिपि सङ्कलन, नेपाली व्याकरणको पारिभाषिक शब्दावली । (नेपाल, २०५६ परिशिष्टमा) ।
साँकृत्यायन, राहुल (१९९६)	तिब्बत में बौद्ध धर्म, इलाहावाद : किताब महल ।
सिग्द्याल, सोमनाथ शर्मा (१९७६)	मध्यचन्द्रिका, काठमाडौं : लेखक स्वयम् ।
सिंह, जयपृथ्वीबहादुर (१९६९)	प्राकृत व्याकरण, काठमाडौं : गोरखापत्र संस्थान ।
सुवेदी, राजाराम (ई.१९७९)	"बझाङ जिल्लाका बाह्र अभिलेखहरू" कन्ट्रिब्युशन टु नेप्लीज् स्टडिज्, ६-२ : पृ.७३-१०१ ।

" (ई.१९७९-८०)	"अप्रकाशित केही अभिलेखहरू" कन्ट्रिब्युशन टु नेप्लीज् स्टडिज्, ७-१ र २ : पृ.९९।
" (२०४१)	"कर्णाली प्रदेशका आदित्य मल्लको शाके १२३८ को ताम्रपत्र" कन्ट्रिब्युशन टु नेप्लीज् स्टडिज्, ११-३ : पृ.१२१-१२८।
" (२०५५)	बाइसीराज्यको ऐतिहासिक रूपरेखा, काठमाडौं : नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि.वि.।
" (२०५५)	गुल्मीको ऐतिहासिक भलक, गुल्मी : किरण पुस्तकालय।
शर्मा, मोहनराज (२०३३)	शब्दरचना र वर्ण-विन्यास : भाषावैज्ञानिक पद्धति, काठमाडौं : त्रि.वि.वि.।
शर्मा, टिकाराम (२०३९)	मधुपर्क, १५/११ : पृ.६८।
शास्त्री, शुक्रराज (१९९०-९२)	संस्कृत प्रदीप (१-३) नेपाल : ठहटी।
शर्मा, सुकुम (२०५६)	नेपाली व्याकरणको ऐतिहासिक सर्वेक्षण, काठमाडौं : वाङ्मय प्रकाशन।
शर्मा, ज्ञानप्रसाद (२००३)	रचना सहायक, काठमाडौं : नेपाली भाषा प्रकाशनी समिति।
श्रेष्ठाचार्य, ईश्वरानन्द (२०२५)	हिन्दी नेपाली व्याकरण, काठमाडौं : लेखक स्वयम्।
श्रेष्ठ, टेकबहादुर (ई.१९८०)	"कीर्तिवम मल्ल र उनका अप्रकाशित अभिलेख" कन्ट्रिब्युशन टु नेप्लीज् स्टडिज्, ७-८, १.२ : पृ.९७-१३४।
" (ई.१९८३)	"गुल्मीराज्यको राजनैतिक इतिहास र केही अप्रकाशित ऐतिहासिक सामग्री" कन्ट्रिब्युशन टु नेप्लीज् स्टडिज्, ११.१ : पृ.१०१-११४।
" (२०३९-४०)	"पर्वतका केही अभिलेखहरू" कन्ट्रिब्युशन टु नेप्लीज् स्टडिज्, भाग-१०.१ र २ : पृ. ११२।
श्रेष्ठ, दयाराम र (२०४६)	नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास, काठमाडौं : साभा प्रकाशन। शर्मा, मोहनराज
श्रेष्ठ, शिवकुमार (२०४२)	लिम्बूआनको ऐतिहासिक अध्ययन, धनकुटा : श्रीमति गंगादेवी श्रेष्ठ

(ख)

- Abadie, Peggy (1974). "Nepali as an ergative language". **Linguistics of the Tibeto- Burman Area** 1,1:156-77
- Abdulky, V.J. (1974) **A Formational Approach to the Semantic Structure of Nepali**, Ph.D. thesis, Kornal University.
- " (1969) **Case Grammer and the Nepali Language**, M.A. Thesis, carnell, University.
- Acharya, Jayaraj (1991) **A Discriptive Grammar of Nepali : A Analyzed Corpus**, Washington D.C. : George Town University Press.
- Adhikari, Surya Mani (1997) **The Khasa Kingdom**, NewDelhi : Nirala Publication.
- Aryal, Balaram (1987) **Material to historical Crammer of the Nepali Language 'Ramayan' of Bhanubhakta**. Moscow.
- Atkinson, Edward T. (1884) **Kumaun Hills**. Delhi : Cosmo Publications.
- Aytan, J.A. (1820) **A Grammar of the Nepal Language**, Calcutta : Fort William. Philipperaira.
- Bandhu, Churamani (1973) "Clause Patterns in Nepali" in **Clause, Sentence, and Discourse Patterns in selected Languages of Nepal**, Part 2, Austin Hale and David Watters (eds.), Norman : Summer Institute of Linguistics
- " (1978) **Relativization in Nepali**, Ph.D. diss. Kathmandu : Tribhuvan University.
- Beames, John (1867) **An Outline of Indian Philology**, Calcutta;
- " (1872) **A Comparative Grammar of the Modern Aryan Languages of India**. London : Trubner.
- Chatterji, Suniti Kumar (1926) **The Origin and Development of the Bengali Language**. Calcutta University Press.
- Crystal, David (1996) **A Dictionary of Linguistics and Phonetics**, Blackwell Publication.

- Dahal, Ballavmani. (1974) **A Description of Nepali Literary and Colloquial**, Ph.D. diss. Decon college poone.
- Givon, T. (2001) **Syntax An Introduction**, John Benjamins Publishing Company, Philadelphia.
- Hari, Maria. (1973) "Tentative Systemic Organization of Nepali Sentences" in **Clause, Sentence, and Discourse Patterns in selected Languages of Nepal**, Part 2, Austin Hale and David Watters (eds.), Norman : Summer Institute of Linguistics.
- Hughes, Morland. (1947) **A Grammar of the Nepali Language**, London : (reprint) Asian Educational Service (1991).
- Kachru, Yamuna (1978) "On eragativity in selected south Asian Languages", **Studies in the Linguistic Science** 8.1:111-27
- Kellogg, S.H. (1885) **A Grammar of the Hindi Language**, 3rd edn. (1938) London; Kegan Paul, Trench, Trubner.
- Klaiman, M.H. (1987) "Mechanisms of ergativity in south Asia". **Lingua** 71:61-102
- Lehmann, Winfred p. (1976) **Historical: An Introduction**, New Delhi : Oxford & IBH Publishing Co.
- Lyons, John (1971) **Introduction to theoretical linguistics**, Cambridge University press, Britain.
- Malla, K. Prakash. (1980) **Amritananda's Grammar A.D.1831**, Nepalese Language Society, Kathmandu, LSN.
- Mahilamma, V (1969) **Transformational Analysis of Nepali verbal syntax**. M.A. Thesis, University of Kerala.
- Masica, Colin.P. (1993) **The Indo-Aryan Languages**, Cambridge University press, Britain.
- Meerondank, M. (1949) **Basic Gurkhali Grammar**, Singapore : K.B.Press
- Nida, Eugene A. (1970) **Morphology The Descriptive Analysis of Words**, The University of Michigan Press.
- Paudel, Arjun B. (1974) **Noun Phrase Complementation in English and Nepali**, M.A. thesis, Kathmandu : English Insitute committee, T.U.

- Pandhari pande, R. (1979) **Passives an optional rule in Hindi, Marathi and Nepali.** In: Kachru (ed.) 89-106.
- Pokharel, Madhav P. (1991) "Compound verbs in Nepali", **Contributions to Nepalese Studies** 18.2 :149-73.
- Pokharel, Madhav P. & (2003) "**Grammaticalization of Causative Constructions and the Chalise, Bidur Evolution of Anticausative in Nepali**", A presented paper on seminar of Linguistic Society of Nepal, Kirtipur.
- Poudyal, Arjun B. (1974) **Noun phrase Complementation in English and Nepali.** M.A. Thesis, English instruction committee, T.U.
- Riccardi, Jr. Theodore (1968) **A Nepali virsion of the Vetalapancavimsati Nepali text and English Translation with an introduction, Grammar and Commentary,** Ph.D. thesis. University of Pennsylvania.
- Sharma, Tara Nath (1969) **Word in primary sentence patterns of English and Nepali : A Contrastive study,** University of Bangalore, Diploma dissertation.
- " (1980) **The Auxiliary in Nepali,** Ph.D. diss. Madison :University of Wisconsin.
- Sircar, D.C. (1965) **Indian Epigraphy.** Delhi : Motilal Banarasidass.
- Southworth, F.C. (1967) **Nepali Transformational Grammar A Sketch,** Poona : Deccan College Postgraduate and Research Institute.
- Shrivastav, Dayananda (1962) **Nepali language : Its History and Development,** Ph.D. Thesis. Caclutta University.
- Sthapit, Sishir Kumar (1978) **English, Nepali and Newari: A comparison and its b pedagogic Application.** Ph.D. Thesis, University of Poona.
- Turner, R.L. (1931) **A comparative and the Etymdological Dictionary of the Nepali Language,** London : Turner and Co.Ltd.
- Turnbull, R.A. (1887) **Nepali Grammar and Vocabulary,** The Mission House Bansted.

- Varma. Manindra K. (Ed)(1979) **The nation of Subject in South Asian Languages**, Madison: University of Wisconsin.
- Wallance, Willian D. (1979) **The syntax and semantics of causetives in Nepali**, in Kachru (ed), 145-56.
- " (1981) "Object. Marking in the history of Nepali; A case of santactic diffusion". **Studies in the Linguistic Sciences** 11.2.107-28.
- " (1985) **Subject and Subjecthood in Nepali : An Analysis of Nepali Clause Structure and its Challenges to the Relational Grammar and Government & Binding**. Ph.D.diss. Urbana, Champaign :University of Illinois.
- Wholey, Lindsay J. (1997) **Introduction to Typology**, Sage Publications, New Delhi.
- Williams, M. Monier (2002) **A Sanskrit-English Dictionary**, Byjainendra Prakesh at Shri Jainendra press, New Delhi.

